

İİBFD

Ardahan Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi

Cilt / Volume

Sayı / Issue

6

2

Aralık / December

2024

Editör / Edited by
Ali Kemal Çelik, Prof. Dr.

Ardahan University
Journal of the Faculty of Economics
and Administrative Sciences

JFEAS

T.C.
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
(ARÜ İİBFD)

Ardahan University
Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (ARU JFEAS)

Cilt / Volume

6

Sayı / Issue

2

Yıl / Year

2024

İmtiyaz Sahibi / Concessionnaire

Ali Kemal ÇELİK, Prof. Dr.

Baş Editör / Editor-in-chief

Ali Kemal ÇELİK, Prof. Dr.

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Sami ÖZCAN, Dr. Öğr. Üyesi

Selçuk YEKE, Dr. Öğr. Üyesi

Yayın Editörü / Publication Editor

Cihan YILMAZ, Doç. Dr.

Mizanpaj Editörleri / Layout Editors

Hakan CAVLAK, Doç. Dr.

Gökay KARADUMAN, Dr. Öğr. Üyesi

Teknik Editör / Technical Editor

Onur DEMİRCİ, Doç. Dr.

Sekreter / Secretary

Şafak ALTAY, Dr. Öğr. Üyesi

Yazım ve Dil Editörleri / Revisor and Language Editors

Doğan SALTAŞ, Dr. Öğr. Üyesi

Necip YILDIZ, Dr. Öğr. Üyesi

Abdurrezak Emre KAYA, Öğr. Görevlisi

Yayın Kurulu / Publication Board

Ali Kemal ÇELİK, Prof. Dr. - Ardahan Üniversitesi

Bora YILDIZ, Prof. Dr. - İstanbul Üniversitesi

Canan Nur KARABEY, Prof. Dr. - Atatürk Üniversitesi

Hakan YILDIRIM, Prof. Dr. - Marmara Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board

Anil KUMAR, Prof. Dr. - London Metropolitan University, Birleşik Krallık

Aykut BERBER, Prof. Dr. - University of the West of England, Birleşik Krallık

Germán Héctor GONZÁLEZ, Prof. Dr. - Instituto de Investigaciones Económicas y Sociales del Sur, Arjantin

Hardeep CHAHAL, Prof. Dr. - University of Jammu, Hindistan

Ieva MEİDUTĖ-KAVALIAUSKIENĖ, Prof. Dr. - Vilnius Gediminas Technical University, Litvanya

José Raúl Luyando CUEVAS, Prof. Dr. - Autonomous University of Nuevo León, Meksika

Simon GRIMA, Prof. Dr. - University of Malta, Malta

Yasin ROFCANIN, Prof. Dr. - University of Bath, Birleşik Krallık

Adah-Kole Emmanuel ONJEWU, Doç. Dr. - Coventry University, Birleşik Krallık

Mohamed Yacine HADDOUD, Doç. Dr. - Plymouth University, Birleşik Krallık

Álvaro Arturo Hurtado RENDÓN, Dr. - Universidad EAFIT, Kolombiya

Siamak KAZEMZADEH, Dr. - Islamic Azad University, İran

Alan Editörleri / Area Editors

İktisat / Economics

Nuri BALTACI, Prof. Dr. - Gümüşhane Üniversitesi

Ömer YALÇINKAYA, Prof. Dr. - Atatürk Üniversitesi

İşletme / Business Administration

Bahar TÜRK, Doç. Dr. - Pamukkale Üniversitesi

Murat SERÇEMELİ, Doç. Dr. - Giresun Üniversitesi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi / Political Science and Public Administration

İhsan KURTBAŞ, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi

Kürşad Emrah YILDIRIM, Doç. Dr. - Anadolu Üniversitesi

Uluslararası İlişkiler / International Relations

Füsun ÖZERDEM, Prof. Dr. - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Niyazi İPEK, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi

Tarandığımız Dizinler / Indexing

ARÜ İİBF Dergisi, aşağıda yer alan endeks ve dizinler tarafından taranmaktadır.

Ayrıca diğer ulusal ve uluslararası endekslere ve dizinlere başvurular yapılmış/yapılmakta olup değerlendirme süreçleri devam etmektedir.

Yayın Türü, Yayın Periyodu / Type of Publication, Publication Period

Uluslararası, Hakemli ve Süreli Yayın, Yılda 2 sayı (Haziran ve Aralık) /
International, Peer-reviewed and Periodical Journal, biannual (June and December)

Yayın Dili / Language

Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Açık Erişim İlkesi / Open Access Policy

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır.

Telif Hakkı / Copyright

ARÜ İİBF Dergisinin her türlü yayım ve telif hakkı Ardahan Üniversitesi'ne aittir. 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine göre, fotokopi, dijital ve benzeri yöntemler ile tamamı veya herhangi bir bölümü dergi sahibinin veya yayın kurulu başkanının izni olmadan basılamaz ve çoğaltılamaz. Bilimsel etik kurallarına uygun olmayan alıntı yapılamaz. Ayrıca dergide yayımlanan makalelerin fikri sorumluluğu yazarlara aittir.

İletişim Bilgileri / Contact Information

iibfdergi@ardahan.edu.tr

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Ad Soyad, Unvan / Name Surname, Title	Üniversite / University
Salih Börteçine Avcı, Prof. Dr.	Atatürk Üniversitesi
Bahar Türk, Doç. Dr.	Pamukkale Üniversitesi
Cemal Öztürk, Doç. Dr.	Bitlis Eren Üniversitesi
Cemre Pekcan, Doç. Dr.	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Çağlar Samsa, Doç. Dr.	Kafkas Üniversitesi
Çağrı Emin Demirbaş, Doç. Dr.	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Emine Kaya, Doç. Dr.	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Emrah Akdamar, Doç. Dr.	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Emre Esat Topaloğlu, Doç. Dr.	Şırnak Üniversitesi
Hakan Eygü, Doç. Dr.	Atatürk Üniversitesi
Kadir Deligöz, Doç. Dr.	Atatürk Üniversitesi
Murat Eren, Doç. Dr.	Iğdır Üniversitesi
Sadullah Çelik, Doç. Dr.	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Abdullah Ballı, Dr. Öğretim Üyesi	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Bahattin Erden, Dr. Öğretim Üyesi	Atatürk Üniversitesi
Belma Engin Güder, Dr. Öğretim Üyesi	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Deniz Tanır, Dr. Öğretim Üyesi	Kafkas Üniversitesi
İlker Salih Ebremler, Dr. Öğretim Üyesi	Siirt Üniversitesi
Muhammet Kutlu, Dr. Öğretim Üyesi	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Sevgi Cengiz, Dr. Öğretim Üyesi	Kafkas Üniversitesi
Şeyda Ünver, Dr. Öğretim Üyesi	Atatürk Üniversitesi
Yusuf Kahreman, Dr. Öğretim Üyesi	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Zeynep Cındık, Dr. Öğretim Üyesi	Altınbaş Üniversitesi
Zuhal Çalık Topuz, Dr. Öğretim Üyesi	Ardahan Üniversitesi
Zülcüf Çevik, Dr. Öğretim Üyesi	Sakarya Üniversitesi
Murat Kurnuç, Dr.	Atatürk Üniversitesi
Seda Yılmaz, Dr.	Hacettepe Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / Contents

Yazar(lar) / Author(s)	Başlık / Title [Makale türü / Article type]	Sayfa / Page
Yıldırım Demir Şakir İşleyen Ayvaz Bartık	Seçili Avrupa ülkelerine ait rezerv paraları etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile incelenmesi <i>Investigation of the factors affecting reserve currencies of the selected European countries by panel data analysis</i> [Araştırma makalesi / Research article]	93-109
Yusuf Kurt	Borçlanma vadesi ile vergiden kaçınma arasındaki ilişki: BİST'te bir uygulama <i>The relationship between debt maturity and tax avoidance: An application on BIST</i> [Araştırma makalesi / Research article]	110-119
Barış Daşdemir Salih Serkan Kaleli	Determination of cyber security awareness of public personnel <i>Kamu personelinin siber güvenlik farkındalığının tespiti</i> [Araştırma makalesi / Research article]	120-133
Ayşegül Han	Türkiye'de inovasyonun orta gelir tuzağından çıkış üzerindeki etkisi: Fourier ve RALS yaklaşımları <i>The impact of innovation on the exit from the middle-income trap in Türkiye: Fourier and RALS approaches</i> [Araştırma makalesi / Research article]	134-148
Şeyma Şahin Kutlu	İnsani gelişme ve yenilenebilir enerji tüketimi çevresel sürdürülebilirlik için önemli mi? Türkiye için ampirik bir analiz <i>Does human development and renewable energy consumption important for environmental sustainability? An empirical analysis for Türkiye</i> [Araştırma makalesi / Research article]	149-163
Hatice Kenger Filiz Aslan Çetin	Covid-19 sürecinde KOBİ'lerin elektronik ticaret yönelimleri <i>The electronic commerce trends of SMEs during the Covid-19 process</i> [Araştırma makalesi / Research article]	164-186
Hüdaverdi Bircan Mesut Karaman	Bireysel girişimcilik algısının öz yeterlilik üzerindeki etkisi: benlik saygısının aracılık rolü <i>The effect of individual entrepreneurship perception on self-efficacy: the mediating role of self-esteem</i> [Araştırma makalesi / Research article]	187-203
Merve Gerçek Cem Güney Özveren	Exploring the links between work characteristics, work-related rumination, and well-being: a systematic review <i>İş özellikleri, işle ilgili derin düşünme/ruminasyon ve iyi oluş arasındaki ilişkilerin incelenmesi: sistematik bir derleme</i> [Derleme makale / Review article]	204-224
Muhammet Ali	Ahıska Türklerinin geri dönüş problemi ve Gürcistan'ın Avrupa Konseyine taahhütleri <i>The problem of return of Ahıska Turks and Georgia's commitments to the Council of Europe</i> [Derleme makale / Review article]	225-239
Zeki Talustan Gülten	Dış politika analizi: konu, kuram, yöntem <i>Foreign policy analysis: subject, theory, method</i> [Kitap incelemesi / Book review]	240-246

SUNUŐ

Değerli okuyucularımız,

2024 Aralık sayımızı sizlerle buluşturmaın mutluluğu içindeyiz. Yeni sayımızda 7 adet araştırma, 2 adet derleme makalesini ve 1 adet kitap incelemesini sizlere sunarken, dergimizin Ulakbim TR-Dizin izleme sürecinin halen devam ettiğini hatırlatmak isteriz.

Bu sayının ortaya koyulmasında çalışmalarını dergimize gönderen yazarlarımıza, katkılarını esirgemeyen hakemlerimize teşekkür ediyoruz.

Dergimizin bu sayısının bilime ve daha parlak bir geleceğe katkı sunmasını temenni ederken, herkese keyifli okumalar diliyoruz.

ARÜ İİBF Dergisi Editörlüęü

PRESENTATION

Dear Readers,

We are delighted to present to you the December 2024 issue of our journal. In this new issue, we bring you 7 research articles, 2 review articles, and 1 book review, while reminding you that the Ulakbim TR-Index monitoring process for our journal is still ongoing.

We extend our gratitude to the authors who submitted their work to our journal and to the reviewers who generously contributed their time and expertise.

We hope that this issue of our journal will contribute to science and a brighter future. We hope you enjoy reading.

ARU JFEAS Editorial Board

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Seçili Avrupa ülkelerine ait rezerv paraları etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile incelenmesi

Investigation of the factors affecting reserve currencies of the selected European countries by panel data analysis

Yıldırım Demir^{a*}, Şakir İşleyen^b, Ayvaz Bartık^c

^a Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ydemir@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6350-8122

^b Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, sakirisleyen@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8186-1990

^c Dr., Bağımsız Araştırmacı, ayvazbartik@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2856-5137

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 14 Haziran 2024

Kabul: 15 Eylül 2024

Anahtar kelimeler:

Gayri Safi Yurt İçi Hasıla,

Panel Veri Analizi,

Rezerv Paralar,

Tüketici Fiyat Endeksi

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 14 June 2024

Accepted: 15 September 2024

Keywords:

Gross Domestic Product,

Panel Data Analysis,

Reserve Currencies,

Consumer Price Index

Article type:

Research article

ÖZET

Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya'nın rezerv paraları, uluslararası finansal sistemde belirleyici bir rol oynamakta ve küresel ekonomik istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya gibi Avrupa'nın önde gelen ekonomilerinin rezerv paralarını etkileyen faktörleri panel veri analizi ile araştırmaktır. Bulgulara göre; Toplam-Rezerv/GSYH ile TÜFE, Cari-Denge/GSYH ve GSYH Payı (dünya) arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca Toplam-Rezerv/GSYH değişkeni üzerinde TÜFE ve GSYH Payı değişkenlerinin etkisinin uzun dönemde negatif ve anlamlı olduğu belirlenmiştir. Nedensellik testi ile de panelde TÜFE'den Toplam-Rezerv/GSYH'ye doğru tek yönlü anlamlı bir nedensellik ilişkisi görülmüştür. Sonuç olarak, bu çalışma ile Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya'nın rezerv para politikalarını şekillendiren temel faktörler belirlenecek olup; çalışmanın, bu ülkelerin ve uluslararası finans kurumlarının ekonomik kararlarına olumlu katkılar sağlayacağı ümit edilmektedir.

ABSTRACT

Germany, France, Italy, and Spain's reserve currencies play a decisive role in the international financial system and contribute to global economic stability. The aim of this study is to investigate the factors affecting the reserve currencies of leading European economies such as Germany, France, Italy and Spain using panel data analysis. According to the findings, a long term relationship exists between the Total Reserves/GDP ratio and variables such as CPI, Current Account Balance/GDP and GDP share world. Additionally, it has been determined that the effects of CPI and GDP Share on the Total Reserves/GDP ratio are negative and significant in the long term. Causality tests reveal a unidirectional significant causal relationship running from CPI to Total Reserves/GDP. As a result, this study aims to identify the fundamental factors shaping the reserve currency policies of Germany, France, Italy, and Spain, with the hope that it will positively contribute to the economic decisions of these countries and international financial institutions.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: ydemir.yyu@gmail.com

Atıf / Citation: Demir, Y., İşleyen, Ş. ve Bartık, A. (2024). Seçili Avrupa ülkelerine ait rezerv paraları etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile incelenmesi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 93-109. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1501533>

1. Giriş

Zamanla önemi ve işlevi değişse de para, insanlık tarihi boyunca her zaman önemli bir varlık olmuştur. İhtiyaçların karşılanması ve gelecekte kullanmak üzere birikim yapma isteği gibi nedenler parayı gereksinim haline getirmiştir. Geniş anlamıyla para, değer ölçüsü olup mal değiş tokuşunu kolaylaştıran ve tasarruf amacıyla kullanılabilen herhangi bir şey olarak tanımlanmaktadır (Eğilmez ve Kumcu, 2015).

Ülkeler, ödeme dengesi gereksinimlerini karşılamak, döviz piyasalarına istedikleri ölçüde müdahale etmek, yerel ekonomik birimlere gerekli döviz likiditesini sağlamak, ulusal para birimine güveni artırmak ve dış borçlanmayı daha kolay hale getirmek gibi amaçlarla ellerinde döviz rezervleri tutmaktadır. Bu nedenle, genellikle uluslararası ticarete yaygın olarak kullanılan para birimleri cinsinden ifade edilen rezervler, küresel döviz piyasalarında aktif şekilde alınıp satılmaktadır (IMF, 2009).

Uluslararası bir para birimi hem kendi ülkesindeki hem de diğer ülkelerdeki insanlar tarafından kullanılırken, ulusal para birimi yalnızca kendi ülke sakinleri tarafından kullanılmaktadır (Bertuch-Samuels ve Ramlogan, 2007). Bir para biriminin ihraç edildiği bölge ve kullanıldığı alan, önemli belirleyici faktörlerdir. Uluslararası bir para birimi, sadece basıldığı bölgede değil, aynı zamanda uluslararası ticarete de kullanılır. Bu, mal, hizmet ve finansal varlıkların uluslararası ticaretinde önemli bir rol oynar.

Para otoriteleri, para politikası çerçevesinde döviz kurlarını belirlemek, döviz piyasalarına müdahale etmek veya servetlerini saklamak için tekelinde uluslararası bir para birimini tutmaktadırlar. Bu amaçlarla kullanılan para birimi “rezerv para” olarak tanımlanmaktadır. Özel piyasa katılımcıları ise uluslararası bir para birimini ticaret ve faturalandırmanın yanı sıra emtia fiyatlarını belirlemek veya yatırım yapmak amacıyla da kullanmaktadır (Galati ve Wooldridge, 2009).

Dolar günümüzde uluslararası para birimi işlevlerinin tamamını domine eden tek para birimi olarak gösterilmektedir. Euro ise dolar kadar olmasa bile bu işlevleri yerine getirebilmektedir. Literatür; ekonomik güç, finansal istikrar, geniş ve derin finansal piyasalar ile siyasi istikrar ve jeopolitik gücü uluslararası para birimi statüsünün ana belirleyicileri olarak göstermektedir (Papaioannou ve Porters, 2008).

1999’da Avrupa Birliği’nin (AB) 11 kurucu üyesi tarafından tek Avrupa para birimi benimsenmiştir. Ekonomik ve Parasal Birlik fikri, Roma antlaşmasında müzakere edilmiş, Delors Raporu tarafından güçlendirilmiş ve 1991’de AB antlaşması ile sağlanmıştır. Önemli bir başarıya rağmen, projenin bazı yönleri etkisiz kalmıştır (Bladen, 2007). Son Avrupa krizi, bu etkisizliğin net bir sonucu olup birçok önemli konu hala sorgulanmaktadır. Bunlardan biri, Euro’nun küresel bir rezerv para birimi olup olamayacağıdır. Bu sorunun cevabı net değil, çünkü Euro’nun tam anlamıyla küresel rol kazanması gerekmektedir (Baldwin ve Wyploz, 2004). Rusya’nın Ukrayna’da başlayan savaşı, buna bağlı olarak artan ekonomik yaptırımların ve jeopolitik risklerin yaşandığı bu dönemde arka arkaya gelen şoklara rağmen, 2022 yılında Euro uluslararası alandaki rolünü korumaya devam etmiş ve uluslararası para sistemi içerisinde, Euro’nun payı çeşitli göstergelerde yaklaşık %20 düzeyinde gerçekleşmiştir (Avrupa Merkez Bankası, 2023).

Günümüzde, uluslararası ekonomik ilişkilerde rezerv para birimleri büyük bir önem taşımaktadır. Rezerv para birimlerinin seçimi, bir ülkenin ekonomik gücünü, istikrarını ve uluslararası finansal sistemdeki rolünü yansıtır. Avrupa’nın önde gelen ekonomileri olan Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya’nın rezerv paralarını etkileyen faktörlerin analizi, bölgesel ve küresel ekonomik istikrarın anlaşılması açısından hayati öneme sahiptir. Bu ülkelerin ekonomik dinamiklerini ve merkez bankalarının politika tercihlerini anlamak, Avrupa’nın mali yönetimine ilişkin geniş bir perspektif sağlamaktadır. Bu çalışmada, söz konusu ülkelerin rezerv politikalarını şekillendiren temel faktörler panel veriyle incelenmektedir. Bu sayede Avrupa finansal sisteminin karmaşıklığının anlaşılması ve gelecekteki ekonomik belirsizliklere daha etkili şekilde yanıt verme potansiyelinin artırılması

hedeflenmektedir. Ayrıca bu çalışma, bölgesel ve küresel düzeyde ekonomik istikrarın sağlanması için Avrupa'daki finansal karar alıcıların politika oluşturma süreçlerine daha fazla öngörü sunabilir ve böylece ekonomik büyüme ve refahın sürdürülebilirliğine katkıda bulunabilir.

Ulaşılan literatürde, genellikle tek bir ülkenin rezerv paralarının ele alındığı belirlenmiştir. Bu çalışma dört büyük ülkenin rezerv para politikalarını bir arada ele alarak ve panel veri analizi yöntemi kullanarak literatüre bir katkı sunmaktadır. Çalışmanın sağladığı karşılaştırmalı analiz, mevcut literatürden farklılaşmakta olup Avrupa ekonomilerinin rezerv politikalarının uluslararası finans sistemindeki rolünü anlamada önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

2. Literatür Taraması

Rezerv paralar, ulusal ekonomilerin güçlü birer belirleyicisi olarak kabul edilir ve bu nedenle, ekonomik istikrarı sağlamak ve döviz kurlarını kontrol etmek için merkez bankaları tarafından stratejik bir şekilde yönetilir. Bu bağlamda, rezerv paralarla ilgili yapılan çalışmalar, ulusal ekonomilerin güçlü ve zayıf yönlerini anlamak, küresel finansal istikrarı değerlendirmek ve uluslararası ticaretin dinamiklerini analiz etmek için kritik bir öneme sahiptir.

Küresel düzeyde rezerv para paylarının belirleyicileri üzerine yapılan araştırmalar genellikle, rezerv ihraç eden ülkelerin ekonomik özelliklerinin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu özellikler, genellikle ekonomik büyüklük veya uluslararası ticaret ve finans alanındaki rollerini ölçen küresel etkinlikleri kapsamaktadır (Eichengreen vd., 2016; Aizenman vd., 2020). Bazı çalışmalar, ulusal politikaların para birimlerinin uluslararasılaşmasını destekleme veya engelleme rolüne vurgu yapmaktadır. Bazıları da rezerv para birimlerinin algılanan güvenliğini ve etkili bir değişim aracı olma özelliklerini, yerel ve offshore finansal piyasaların derinliğini ve likiditesini ele almaktadır.

Küresel etkinlik, ağ etkileri ve güvenilirlik gibi faktörlerle birlikte incelendiğinde, geçmişte belirli bir rezerv para birimine sahip olan ülkelerin, gelecekte de aynı para birimine yönelik rezervlerini artırma eğiliminde oldukları görülmektedir (Triffin, 1961). Bu durum, rezerv para birimi tercihlerinin doğrusal olmayan bir süreç içerdiğini ve mevcut rezerv para birimi lehine yüksek bir önyargı oluşturduğunu göstermektedir (Frankel, 2012). Dolayısıyla, rezerv para birimi tercihleri daha çok kısa vadeli ekonomik temellerden ziyade tarihsel bağlara dayanmaktadır. Ayrıca, Bretton Woods sisteminin çöküşünden sonra atalet yönündeki etkilerinde de güçlendiğini göstermektedir. Bu durum Sterlin'den Dolar'a geçişi ve dolar payında artan istikrarı yansıtmaktadır. Fakat ağ etkilerinin Bretton Woods sonrasında daha zayıf olduğu, finans ve işlem teknolojisindeki ilerlemelerin, geçiş maliyetlerini düşürmesi bu etkileri azalmaya neden olduğu vurgulanmaktadır (Eichengreen vd., 2016).

Birkaç araştırma, jeopolitik düşüncelerin rezerv para birimi tercihlerinde etkili olabileceğini savunmaktadır. Bu çerçevede, ülkeler belirli bir para biriminde rezerv bulundurma tercihini, jeopolitik veya stratejik düşünceler veya askeri ittifaklar sonucunda yapabilirler. Böylece, rezerv para birimlerinin algılanan güvenliği, rezerv ihracatçılarının jeopolitik veya askeri güç ile ilişkilendirilmiştir (Cohen, 2015; Kindleberger, 1970; Posen, 2008; Liao ve McDowell, 2016). Zira, Birinci Dünya Savaşı'ı öncesinde, dış rezerv portföylerinde müttefik ülkelerin para birim payları yaklaşık %30 oranında artış göstermiştir (Eichengreen vd., 2019).

IMF COFER ülke düzeyindeki verilerle gerçekleştirilen çalışmalar, rezerv sahiplerinin ticaret ve finansla ilgili ödemeler ile döviz piyasası müdahalesine yönelik potansiyel işlem talepleri rezervlerinin para birimi bileşimini etkilediğine dair kanıtlar sunmaktadır. Heller ve Knight (1978), 1970-1976 dönemine ait 55 ülkenin verilerini kullanarak, döviz kuru rejimi ile rezerv ihraç eden ülkelerle olan ticaret bağlantılarının önemli olduğunu ortaya koymuştur. Dooley vd. (1989), borç ödeme hizmetlerinin para birimi cinsinden önemli olduğunu göstermektedir. Eichengren ve Mathieson (2000) ise rezervlerin para birimi kompozisyonunun zaman içinde ve özellikle ana

belirleyicileri, döviz kuru ve ticaret ile finansal akış olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, gelişmekte olan piyasa ekonomilerinde sermaye hesabının serbestleşmesinin aktif finansal piyasalara sahip rezerv ihraç eden özellikle de ABD ve Birleşik Krallık para birimlerinin payını artırdığına dair kanıtlar sunulmuştur.

Son dönemdeki araştırmalar, rezerv para birimleri ile ticaret faturalandırması ve finansal taleplerin belirlenmesinde kullanılan para birimleri arasındaki ilişkilere odaklanmıştır. Gopinath (2015), Gopinath ve Stein (2018) ile Gopinath vd. (2020), ABD ve Euro bölgesi ile olan doğrudan ticaret bağlantılarının ötesinde, ticaret faturalandırmasında Dolar ve Euro'nun egemenliğini vurgulamışlardır. Ayrıca Ito ve McCauley (2019), ticaret faturalandırması ve finansal yükümlülüklerin belirlenmesinin yanı sıra döviz kuru hareketlerinde rezerv para birimlerinin rolünü ülke düzeyindeki verilerle öne çıkarmışlardır.

Kocaarslan ve Soytaş (2021), ABD doları gibi rezerv para birimindeki değer değişikliklerinin temiz enerji hisselerinin volatilitesine etkisini araştırmışlar. Özellikle, belirsizlik bilgisi mevcut olduğunda ve olmadığında bu etkilerin nasıl değiştiğinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Bulgulara göre, temiz enerji hisselerinin volatilitesi, ABD doları değerindeki dalgalanmalardan etkilenmemektedir. Ekonomik politika, döviz kuru piyasası ve altın piyasası hakkında belirsizlikler göz önüne alındığında ABD dolarının değer kazanması temiz enerji hisselerinin volatilitelerini önemli ölçüde artırmaktadır.

Arslanalp vd. (2022), doların hakimiyetinin gelecekte azalacağını belirtmişlerdir. 1999'dan bu yana uluslararası rezervler içinde doların payının gözle görülür bir şekilde azaldığını ve bunun döviz kurları ve faiz oranlarındaki dalgalanmalardan ziyade, merkez bankalarının portföy çeşitlendirme stratejilerinde yaptığı aktif değişikliklerden kaynaklandığını açıklamışlardır. Ayrıca Euro, Yen ve Sterlin'in yanı sıra Renminbi'nin uluslararası rezervlerdeki paylarının artmasının, doların payının azalmasına etki ettiğini tespit etmişlerdir.

Lancu vd. (2022), uluslararası rezervlerin para birimi bileşenlerini analiz eden yeni bir panel veri kümesini kullanarak rezerv paylarının itici güçlerini araştırmışlardır. Bulgular, rezerv para birimi paylarındaki ataletin, özellikle 2008 Küresel Finansal Krizinden bu yana, öneminin arttığını göstermektedir. Finansal küreselleşme ilerledikçe, finansal bağlantıların etkisi artmış ve ticaret bağlantılarının etkisi azalmıştır. Ayrıca, gelişmiş ekonomiler ve gelişen piyasa ekonomileri arasında bu itici güçlerin farklılık gösterdiğini, finansal bağlantıların daha önemli olduğunu belirtmişlerdir. Doların gelecekte baskınlığının devam edeceği tespit edilmiştir.

Aydın ve Tunç (2023), uluslararası rezerv yeterliliğini ölçen üç göstergenin döviz krizlerini tahmin etme yeteneklerini analiz etmiştir. Bu göstergeler, kısa vadeli borç-toplam rezerv oranı, geniş para-toplam rezerv oranı ve ithalat aylarındaki rezervlerdir. Bulgularda, bu üç göstergenin döviz krizlerinin olasılığını tahmin etmede etkili olduğu sonucuna varmışlardır. Ayrıca geniş para-rezerv oranının, diğer iki değişkenden daha iyi ve daha sağlam bir tahmin gücüne sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

3. Materyal ve Yöntem

Bu çalışmada bağımlı değişken olarak Toplam-Rezerv/GSYH değişkeni, bağımsız değişken olarak ise Cari-Denge (cari işlemler dengesi) / GSYH, TÜFE oranları ve GSYH Payı (dünya payı) değişkenleri alınmıştır. Bu değişkenler rezerv para olma kriterleri göz önünde bulundurularak seçilmiştir. Fransa, Almanya, İtalya ve İspanya'ya ait veriler Dünya Bankası ve IMF'nin resmi internet sitelerinden alınmıştır. Veriler 1990-2022 yıllarını kapsamaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için Gengenbach, Urbain ve Westerlund Panel Eşbütünlük Testi (2016), Emirmahmutoglu ve Köse Nedensellik Testi kullanılmıştır. İlk olarak değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılığı test edilerek kullanılacak birim kök testlerine karar verilmiş ve ikinci nesil birim kök testlerinin uygun olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra serilerin durağanlığını test etmek için CADF-CIPS birim kök testleri kullanılmış ve durağan olmayan seriler durağan hale getirilerek analiz edilmiştir. Eğim heterojenliği için delta testi ve uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edildikten sonra uzun dönem katsayı tahminleri

için AMG uzun dönem tahmincisi kullanılmıştır.

3.1. Heterojenlik Testi

Analizlerde kullanılacak uygun birim kök ve eşbütünleşme testlerinin belirlenmesinde homojenlik önemlidir. Delta testi, değişken yapılarını ve serilerin eğim parametrelerinin homojenliğini incelemektedir (Demir ve Görür, 2020). Ayrıca delta testi, çıkarım sürecini daha anlaşılır hale getirmektedir. Yatay kesit birimlerinin değerlendirilmesi homojenlik veya heterojenlik durumuna göre değişmektedir. Heterojenlik testi uygulanmadan panel veri analiz modelleri varsayımlarla tutarsız sonuçlar verebilmektedir (Su ve Chen, 2013). Delta test istatistiği Eşitlik (1)'de ve küçük örnekler için düzeltilmiş delta test istatistiği ise Eşitlik (2)'de verilmiştir (Pesaran, 2015).

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (1)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{Z}_{iT})}{\sqrt{Var(\tilde{Z}_{iT})}} \right) \quad (2)$$

Burada $\tilde{S}$, düzeltilmiş Swamy istatistiğini; $\tilde{Z}_{iT}$, sınırlı ortalama ve varyansa sahip bağımsız rastgele değişkenleri göstermektedir.

3.2. Yatay Kesit Bağımlılığı

Ekonomik birimler arasındaki karşılıklı bağımlılığın yanı sıra zaman boyutunda ve yatay kesitte göz ardı edilen değişkenlerin bağımsız dağıldığı varsayımı, ekonomi teorisinin ülkeler arasındaki ilişkiye işaret etmesine dayanmaktadır. Bu ilişki, ekonomik birimlerin kendi içsel eylemleriyle birbirlerine bağımlılık yaratabileceğini göstermektedir (Demir ve Görür, 2020). Panel veri analizinde, ilk önce yatay kesitler arasında bir bağımlılık ilişkisinin olup olmadığına bakılmaktadır. Çünkü yatay kesit bağımlılığının varlığı, sabit veya tesadüfi etki modellerinde tutarsız tahminlere yol açabilmekte ve panel veri analizlerini karmaşıklaştırabilmektedir. Ancak bu bağımlılığın doğru bir şekilde ele alınması, parametre tahminlerinin verimliliğini artırmakta ve yatay kesit verilerine dayalı istatistiksel çıkarımları basitleştirebilmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı için çeşitli testler geliştirilmiş ve bu testler yatay kesit boyutu (T) ve gözlem sayısına (N) göre farklılık göstermektedir. Ancak daha çok Pesaran LM (Lagrange Multiplier) ve Breusch-Pagan (1980) LM yatay kesit bağımlılığı testleri ile bağımlılığın varlığı kontrol edilmekte veya hata terimleri arasındaki korelasyon incelenmektedir (Hepaktan ve Çınar, 2012).

Yatay kesit bağımlılık test istatistikleri Eşitlik (3), (4), (5) ve (6) ile hesaplanmaktadır. $T > N$ durumunun geçerli olduğu varsayılarak, N sabit ve T sonsuza giderken paneldeki birimler arasında yatay kesit bağımlılığını belirlemek için LM (Breusch, Pagan 1980) testi kullanılmaktadır. Hem T hem de N sonsuza gittiğinde LM testinin kullanımı uygun olmamakta bunun yerine alternatif olarak CD_{LM} (Pesaran 2004 CD_{LM}) testi kullanılmaktadır. Ancak $N > T$ olduğunda ise CD_{LM} testinde ciddi bozulmalar meydana gelmekte ve bu sorunu çözmek için alternatif olarak LM_{adj} (Bias-adjusted LM) testi önerilmektedir. Ayrıca, LM_{adj} testindeki bazı zorlukların üstesinden gelmek amacıyla T ve N sabit değerleri için ikili korelasyon katsayılarının ortalamasına dayanan CD (Pesaran 2004 CD) testi önerilmektedir (Pesaran, 2021).

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (3)$$

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (4)$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (5)$$

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \quad (6)$$

Burada $\hat{\rho}$ en küçük kareler hata terimlerinin ardışık korelasyonunun örneklem tahmini, $\mu_{ij} = E[(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2]$, $v_{ij}^2 = Var[(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2]$ ve k ise açıklayıcı değişken (x_{it}) sayısını göstermektedir (Pesaran vd., 2008; Demir ve Görür, 2020).

Yatay kesit bağımlılık testleri genellikle $\hat{\rho}_{ij}$ tahminlerine dayanmaktadır. Panel veri analizi, hata teriminin bağımsız olduğu, yatay kesit birimleri ve zaman arasında simetrik olarak dağıldığı hipotezine dayanmaktadır. Bu hipoteze göre, yatay kesit birimleri arasında veya aynı yatay kesit birimi içinde zamana bağlı hata terimleri arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Ancak alternatif hipotez, artıkların yatay kesit birimleri arasında ilişki olduğunu belirtmektedir. Böylece α anlamlılık düzeyinde, H_0 'ın kabul edilmesi durumunda birinci kuşak birim kök testleri, H_0 'ın reddedilmesi durumunda ise ikinci kuşak birim kök testleri kullanılmaktadır.

3.3. Birim Kök Testi

Zaman serileriyle çalışılırken sıkça karşılaşılan bir sorun, serilerin durağan olmamasıdır. Durağan olmayan bir zaman serisinin, zaman içinde istatistiksel özellikleri değişebilmektedir. Bu durum, zaman serileri analizi sırasında sorunlara yol açabilir. Özellikle durağan olmayan bir veri seti üzerine kurulan bir modelle, değişkenler arasındaki ilişki tahmin edildiğinde, istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmamasına rağmen sahte bir ilişki gözlemlenebilir. Bu durum, modelin güvenilir olmamasına ve yanıltıcı sonuçlara yol açmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, zaman serilerinin durağan olması, analiz ve modelleme için önemlidir (İşleyen vd., 2017; Altun vd., 2018; Demir vd., 2023).

Bireysel serilerde birinci farklar ve gecikme düzeyleri alınıp yatay kesit ortalamaları ile ADF birim kök test modeli genişletilmekte ve bunun sonucunda CADF birim kök test modeli elde edilmektedir (Pesaran, 2007). Böylece ADF modelinde birinci farkta birimler arasındaki bağımlılığın CADF modeli ile ortadan kaldırıldığı ileri sürülmektedir. Bu testte hipotezler $H_0: b_i = 0$ (birim kök var) ve $H_1: b_i < 0$ (birim kök yok) olarak kurulmakta ve model Eşitlik (7) ile ifade edilmektedir.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N; \quad t = 1, \dots, T \quad (7)$$

Burada t zaman veya genel eğilim değişkenini, $\Delta y_{it} = y_{it} - y_{it-1}$ olup y_{it} belirli bir t zamanda gözlemlenen i 'inci gözlemi, a_i sabit etki katsayısını, $b_i y_{i,t-1}$ değişkeninin katsayısını, f_t gizli (gözlemlenmeyen) faktörleri, γ_i kesit birimler arasındaki faktör yüklerini ve ε_{it} ise rastgele hataları göstermektedir. Eşitlik (7) revize edilerek CADF modeli olan Eşitlik (8) elde edilmektedir.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (8)$$

Burada $\bar{y}_t$ tüm N gözlemlerinin t zamanındaki ortalaması olup $\bar{y}_t = \frac{\sum_{i=1}^N y_{it}}{N}$ eşitliği ile ve $\Delta \bar{y}_t = \frac{\sum_{i=1}^N \Delta y_{it}}{N}$ eşitliği ile hesaplanmaktadır (Demir ve Görür, 2020). Ayrıca denklem, y_{it} 'nin gecikmesi olan birinci derecedeki farklarının modele eklendiği regresyon modeline genişletilerek tahmin yapılmaktadır. CADF istatistik değerleri ile Pesaran (2007) tarafından sağlanan tablodaki değerler karşılaştırılmaktadır. Eğer istatistik değeri tablo değerinden küçük ise değişkenlerin durağan olduğu sonucuna varılmaktadır. Bununla birlikte, CADF testi ile bütün kesit bağımlılığına ilişkin durağanlığı tespit edilmesi zor olacaktır. CADF regresyon tahminlerinin sonrasında H_0 hipotezinin panelin tamamı için geçerliliği, CIPS istatistiğiyle analiz edilebilmektedir. CIPS istatistiği, gecikmeli değişkenlerin, t-istatistiklerinin ortalamalarını hesaplamaktadır. CIPS istatistiğinin $CADF_i$ birim kök testinde uygulanmasının temel nedeni, her bir bağımlılık kesitine ilişkin birim kök test istatistiklerinin ortalaması alınarak panelin geneli için birim kök testlerinin uygulanır olmasını sağlamaktır (Pesaran, 2007). CIPS test istatistik değeri Eşitlik (9) ile hesaplanmaktadır.

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (9)$$

3.4. Gengenbach, Urbain ve Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi (2016)

Durağanlık seviyeleri belirlenen değişkenler arasında uzun vadeli ilişkilerin incelenmesi için kullanılan testler, genellikle birinci nesil ve ikinci nesil testler olarak iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Birinci nesil testler, kesitte bağımsızlık durumunu değerlendirirken, ikinci nesil testler ise kesitte bağımlılığı göz önünde bulundurmaktadır. Bu çalışmada, serilerin düzey değerlerinin durağan olduğu belirlendikten sonra, değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkiyi incelenmek amacıyla literatüre Gengenbach vd. (2016) tarafından kazandırılan ikinci nesil eşbütünleşme testi olan Gengenbach, Urbain ve Westerlund (GUW) eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Bu testin uygulanma aşamaları aşağıda detaylandırılmıştır (Gengenbach vd., 2016);

$$\begin{aligned} \Delta y_{i,t} = & \delta'_{y,x_i} d_t + \alpha_{y_i} y_{i,t-1} + \gamma'_i w_{i,t-1} + B_{y y_i}(L) \Delta y_{i,t-1} + A_{y x_i}(L) \Delta x_{i,t} \\ & + A_{y F, x_i}(L) \Delta F_t + \eta'_{y, x_i} f_{it} + \varepsilon_{y, x_i, t} \end{aligned} \quad (10)$$

Her birim için hesaplanan test istatistiği Eşitlik (10) ile belirtilmiştir.

$$\Delta y_i = d \delta_{y, x_i} + \alpha_{y_i} y_{i,-1} + w_{i,-1} \gamma_i + v_i \pi_i + \varepsilon_{y, x_i} = \alpha_{y_i} y_{i,-1} + g_i^d \lambda_i + \varepsilon_{y, x_i} \quad (11)$$

Testin ilk aşamasında, her bir birim için aşağıdaki denklem ile modelin OLS tahmini oluşturulur ve daha sonra $H_0: \alpha_{y_i} = 0$ hipotezi t testi kullanılarak değerlendirilmektedir.

$$\hat{\alpha}_{y_i} = \frac{y'_{i,-1} M_{g_i^a} \Delta y_i}{y'_{i,-1} M_{g_i^a} y_{i,-1}}$$

$$\hat{\sigma}_{\hat{\alpha}_{y_i}}^2 = \frac{\hat{\sigma}_{y.x_i}^2}{y'_{i,-1} M_{g_i^a} y_{i,-1}}$$

$$T_{\alpha_{y_i}}(F, 0) = \frac{\hat{\alpha}_{y_i}}{\hat{\sigma}_{\hat{\alpha}_{y_i}}}$$

3.5. AMG Uzun Dönem Tahmincisi

Uzun dönemli ilişkinin varlığı belirlendikten sonra, analize uzun dönem katsayı tahmini ile devam edilmektedir. Uzun dönemli katsayıların tahmin edilmesinde Augmented Mean Group Estimator (AMG - Arttırılmış Ortalama Grup Tahmincisi) tahmincisi kullanılmaktadır. AMG tahmincisi için kullanılan model aşağıda verilmiştir (Eberhardt ve Teal, 2010).

$i = 1, 2, \dots, N$, $t = 1, 2, \dots, T$, $m = 1, 2, \dots, k$ ve $f_{mt} \subset f_t$ olmak üzere:

$$y_{it} = \beta'_i x_{it} + u_{it} \text{ ve } u_{it} = \alpha_i + \lambda'_i f_t + \varepsilon_{it}$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta'_{mi} g_{mt} + \rho_{1mi} f_{1mt} + \dots + \rho_{nmi} f_{nmt} + v_{mit}$$

$$f_t = \varrho' f_{t-1} + \epsilon_t \quad g_t = \kappa' g_{t-1} + \epsilon_t$$

olur. Burada; x_{it} , bağımsız değişkenler vektörünü, α_i gruplara özgü sabit etkileri, λ_i ülkelere özgü faktör yüklerini ve f_t ortak faktör kümesini belirtmektedir. AMG tahmincisi, yatay kesit bağımlılığı ve ortak dinamik etkileri bir arada değerlendirir. AMG tahmincisi iki aşamada uygulanır. İlk olarak, Eşitlik (12)'de verilen kukla değişkenli fark denklemi EKK yöntemiyle tahmin edilir.

$$\Delta y_{it} = b' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + e_{it} \quad (12)$$

Daha sonra ise $\hat{\mu}_t$ değişkeni, N standart birimlere ait regresyonlar aşağıdaki eşilik ile tahmin edilmektedir.

$$y_{it} = a_i + b'_i x_{it} + c_i t + d_i \hat{\mu}_t + e_{it}$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i$$

Değişkenler arasında eş bütünleşmenin varlığı belirlendikten sonra, eş bütünleşme katsayılarının homojen olup olmadığı delta testiyle test edilmiştir.

3.6. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Testi

Bu test, Granger nedenselliğine bağlı bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Heterojen yapıdaki panel analizlerinde, yatay kesit bağımlılığı ortaya çıktığında veya değişkenler arası bütünleşme ilişkisi mevcut olmadığında bile uygulanmaktadır (Altınar, 2019). Bu yöntemde, $i = 1, 2, \dots, N$ ve $t = 1, 2, \dots, T$ olmak üzere $k_i + d_{max_i}$ VAR seviyesine ait model Eşitlik (13) ile verilmiştir.

$$z_{i,t} = \mu_i + A_{i1}z_{i,t-1} + \dots + A_{ik}z_{i,t-k_i} + \sum_{l=k_i+1}^{k_i+d_{max_i}} A_{il}z_{i,t-l} + u_{i,t} \quad (13)$$

Eşitlik (13), parametre kısıtlamaları A_{il} içermediğini, bu nedenle $H_0: R_i\alpha_i = 0$ (nedensellik bulunmamaktadır) hipotezini standart Wald test istatistikleri kullanılarak test edilebileceğini açıklamaktadır. Aynı cinsten panellerde Granger nedenselliği test etmek için Fisher tarafından geliştirilen Fisher test istatistiği uygulanmaktadır. Fisher (1932), bağımsız testlerin birkaç önemli seviyesini (p değerlerini) bir araya getirmiştir. Nedensellik ilişkisinin belirlenmesi için, Fisher test istatistiği aşağıdaki gibidir.

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^N \ln(p_i) \quad i = 1, 2, \dots, N$$

Burada p_i değişkeni, yatay kesit birimleri ile kullanılan i 'nin Wald istatistiğini gösteren olasılık değeridir. Ayrıca bu test istatistiği, $2N$ serbestlik derecesine sahip bir ki-kare dağılımına sahiptir. Test N değeri $T \rightarrow \infty$ olması durumunda geçerlidir. Fisher testi, seride kesit bağımlılığının olduğu durumlarda etkili sonuçlar sağlayamamaktadır. Bu durumda, test aşağıda verilen Bootstrap yöntemine ait $k_i + d_{max_i}$ gecikmeye sahip VAR tahminini kullanabilir.

$$x_{i,t} = \mu_i^x + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{11,ij}x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} \alpha_{12,ij}y_{i,t-j} + u_{i,t}^x$$

$$y_{i,t} = \mu_i^y + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{21,ij}x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} \alpha_{22,ij}y_{i,t-j} + u_{i,t}^y$$

$k_i + d_{max_i}$, her bir i için sistemde meydana gelen maksimum entegrasyon sırasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle x ve y gibi değişkenler arasında nedenselliği ortaya koymak için maksimum ilişkiyi temsil eder (Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011).

4. Bulgular

1990-2022 yılları arasında Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya para rezervleri çalışmada Toplam-Rezerv/GSYH şeklinde bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Cari-Denge/GSYH, TÜFE oranları ve GSYH Payı değişkenleri ise bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Böylece çalışma modeli aşağıdaki şekilde oluşmaktadır.

$$\text{ToplamRezerv/GSYH}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \text{Tüfe}_{it} + \beta_2 \text{Caridenge/GSYH}_{it} + \beta_3 \text{GSYH Pay}_{it} + e_{it}$$

Yatay kesit bağımlılığının ve uzun dönem eş bütünleşme katsayılarının belirlenmesinde kullanılacak uygun testlerin belirlenmesi amacıyla Delta testi kullanılmış ve Delta heterojenlik test sonuçları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Heterojenlik test sonuçları

Değişken	Test İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Δ	6.708	<0.001*
Δ_{adj}	7.046	<0.001*

*: $p < 0.05$

Tablo 1 incelendiğinde hem Delta hem de düzeltilmiş Delta test istatistiği olasılık değerine göre ($p < 0.05$) oluşturulan modeller doğrultusunda ele alınan değişkenlerin eğim katsayılarının heterojen yapıda olduğu gözlemlenmektedir. Bu bulgular doğrultusunda, değişkenlerin uzun dönem eş bütünleşme katsayılarını tahmin etmek için ortalama grup tahmin ediciler kullanılmaktadır. Bu çerçevede kullanılan AMG (Genişletilmiş Ortalama Grup Tahmin Edicileri) sonuçları Tablo 5’te sunulmaktadır. Modelin yatay kesit bağımlılığını test etmek için LM, CD_{LM} , CD ve LM_{adj} yatay kesit bağımlılık testleri kullanılmış ve test sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Yatay kesit bağımlılık sonuçları

Değişken	Test	Test İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
TÜFE	LM	31.019	<0.001*
	CD_{LM}	7.222	<0.001*
	CD	-4.147	<0.001*
	LM_{adj}	1.879	0.030*
Cari-Denge/GSYH	LM	33.706	<0.001*
	CD_{LM}	7.998	<0.001*
	CD	-3.844	<0.001*
	LM_{adj}	8.627	<0.001*
GSYH Payı	LM	27.711	<0.001*
	CD_{LM}	6.268	<0.001*
	CD	-4.012	<0.001*
	LM_{adj}	6.595	<0.001*
Toplam-Rezerv/GSYH	LM	79.454	<0.001*
	CD_{LM}	21.204	<0.001*
	CD	-4.287	<0.001*
	LM_{adj}	5.760	<0.001*

*: $p < 0.05$

Tablo 2 incelendiğinde, kullanılan dört test istatistiğinin olasılık değerine ($p < 0.05$) göre de tüm serilerde $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğu görülmektedir. Yatay kesit bağımlılık test sonuçlarına göre ikinci kuşak birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. Bu bağlamda, serilerin durağanlığı için CADF testine dayanan ikinci kuşak birim kök testlerinden CIPS testi kullanılmış ve değişkenlere ait durağanlık test sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Birim kök testi sonuçları

		Sabit model						Sabit+trendli model					
		K	I(0)	p-değ.	K	I(1)	p-değ.	K	I(0)	p-değ.	K	I(1)	p-değ.
TÜFE	Almanya	5	-1.079	0.796	2	-4.016*	0.001*	5	-1.030	0.472	2	-1.511	0.001*
	Fransa	2	-1.243	0.641	2	-3.275*	0.003*	2	-1.730	0.413	3	-1.143	0.001*
	İspanya	2	-1.457	0.346	2	-3.675*	0.002*	2	-1.350	0.247	2	-1.407	0.001*
	İtalya	2	-1.543	0.145	2	-4.104*	0.001*	2	-1.001	0.143	2	-1.791	0.001*
	CIPS- İst.		-1.837			-3.188*			-1.970			-1.113*	
Cari-Denge/GSYH	Almanya	2	-1.005	0.276	2	-8.898	0.001*	2	-1.440	0.246	2	-9.278	0.001*
	Fransa	2	-1.390	0.375	2	-7.886	0.001*	2	-1.392	0.096	2	-8.434	0.001*
	İspanya	3	-1.448	0.079	2	-8.245	0.001*	2	-1.335	0.149	2	-8.262	0.001*
	İtalya	2	-1.061	0.637	2	-9.386	0.001*	2	-0.879	0.083	2	-8.951	0.001*
	CIPS- İst.		-1.691			-7.433*			-1.497			-8.081*	
GSYH Payı	Almanya	2	-0.907	0.145	2	-9.736	0.001*	2	-0.274	0.601	2	-8.097	0.001*
	Fransa	2	-1.260	0.425	2	-8.573	0.001*	2	-0.482	0.488	2	-8.341	0.001*
	İspanya	2	-1.351	0.176	2	-9.754	0.001*	2	-1.883	0.390	2	-10.788	0.001*
	İtalya	2	-1.358	0.345	2	-8.796	0.001*	2	-2.899	0.089	2	-9.250	0.001*
	CIPS- İst.		-1.369			-8.241*			-2.312			-7.673*	
Toplam- Rezerv/GSYH	Almanya	2	-1.026	0.755	2	-7.705	0.001*	2	-1.242	0.886	2	-6.873	0.001*
	Fransa	2	-1.162	0.126	2	-7.233	0.001*	2	-1.527	0.468	2	-7.148	0.001*
	İspanya	2	-2.882	0.901	2	-6.908	0.001*	3	-1.460	0.482	2	-12.127	0.001*
	İtalya	2	-1.108	0.134	2	-6.922	0.001*	2	-2.352	0.160	2	-7.693	0.001*
	CIPS- İst.		-2.369			-6.241*			-2.731			-6.439*	

*: p<0.05

Tablo 3 incelendiğinde hem ülkeler için ayrı ayrı hem de ülkeler bir bütün hâlinde alınarak panel için serilerin durağanlığına bakıldığı görülmektedir. Düzeyde I(0) hem sabit hem de sabit+trendli modeller için hesaplanan CADF test olasılık değerlerine göre ($p > 0.05$) ülke serilerinin hiç birinin durağan olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca düzeyde I(0) her iki model için CIPS- İstatistik değerlerine göre ise paneli oluşturulan hiç bir değişkenin durağan olmadığı görülmektedir. Serilerin birinci farkları alındıktan sonra her iki modele göre de I(1) için hem CADF testine göre ($p < 0.05$) ülke bazında serilerin durağan hale geldikleri hem de CIPS testine göre paneli oluşturan serilerin panel analizi için durağan hale geldikleri gözlemlenmiştir. Böylece I(0) için $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyinde her iki modelde de hem ayrı ayrı ülkeler için hem de panel için değişkenlere ait zaman serilerinin birim kök barındırdığı yani serilerin durağan olmadığı belirlenmiştir. Serileri durağan hale getirmek için birinci farkları alınarak tekrar durağanlık sınaması yapıldığında, I(1) için $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyinde her iki modelde de hem ayrı ayrı ülkeler için hem de panel için zaman serilerinin artık birim kök içermediği ve böylece fark alındıktan sonra serilerin durağanlaştığı kabul edilmektedir. Seriler fark alınarak durağanlaştırıldığından eş bütünleşme

testlerinde farkları alınan seriler kullanılmıştır.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı için Gengenbach, Urbain ve Westerlund (GUW) (2016) panel eşbütünleşme testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. GUW panel eşbütünleşme testi sonuçları

	Katsayı.	t-İst.	Olasılık Değeri.
Toplam-Rezerv/GSYH-TÜFE	-0.646	-4.479	0.01
Toplam-Rezerv/GSYH-Cari-Denge/GSYH	-0.814	-5.129	0.01
Toplam-Rezerv/GSYH-GSYH Payı	-0.764	-4.919	0.01

*: $p < 0.05$

Tablo 4 incelendiğinde, Toplam-Rezerv/GSYH değişkeninin TÜFE değişkeni ile -0.646, Cari-Denge/GSYH değişkeni ile -0.814 ve GSYH Payı ile -0.764 eşbütünleşme katsayısına sahip olduğu görülmektedir. Hesaplanan olasılık değerlerine ($p < 0.05$) göre değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Böylece Toplam-Rezerv/GSYH ile TÜFE, Cari-Denge/GSYH ve GSYH Payı arasında uzun dönemli ilişki olduğu söylenebilir.

Tablo 1’e göre değişkenlerin eğim katsayılarının heterojen olduğu ve bu nedenle uzun dönem eş bütünleşme katsayılarının belirlenmesinde AMG testi kullanılmış ve panelin geneli için test sonuçları Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. AMG tahmin sonuçları

Toplam-Rezerv/GSYH	Katsayı	Std. Hata	Z-ist.	Olasılık Değeri
TÜFE	-0.484	0.172	-2.81	0.005*
Cari-Denge/GSYH	-0.007	0.005	1.34	0.180
GSYH Payı	-0.258	0.115	2.24	0.025*

*: $p < 0.05$

Tablo 5 incelendiğinde; AMG olasılık değerlerine göre, TÜFE ve GSYH Payı değişkenlerinin Toplam-Rezerv/GSYH değişkeni üzerindeki etkisinin uzun dönemde negatif ve anlamlı olduğu ($p < 0.05$), ancak Cari-Denge/GSYH değişkeninin Toplam-Rezerv/GSYH değişkeni üzerindeki etkisinin ise uzun dönemde negatif ve anlamlı olmadığı ($p > 0.05$) gözlemlenmektedir. Böylece Cari-Denge/GSYH değişkeninin etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı, ancak TÜFE’de meydana gelecek bir birimlik artışın Toplam-Rezerv/GSYH’da 0.484’lük bir azalışa, GSYH Payı’nda meydana gelecek bir birimlik artışın ise Toplam-Rezerv/GSYH’da 0.258’lik bir azalışa yol açabileceği belirlenmiştir.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin belirlenmesi amacıyla Emirmahmutoğlu nedensellik testi uygulanmıştır. Emirmahmutoğlu nedensellik test sonuçları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Emirmahmutoğlu nedensellik testi sonuçları

		K	Wald İst.	p değeri	Panel Fisher İst.	p değeri
Toplam-Rezerv/GSYH – TÜFE	Almanya	3	7.869	0.049*	13.437	0.098
	Fransa	2	4.199	0.123		
	İspanya	3	4.165	0.244		
	İtalya	1	0.048	0.827		
TÜFE – Toplam-Rezerv/GSYH	Almanya	3	13.351	0.451	23.152	0.003*
	Fransa	2	6.719	0.031*		
	İspanya	3	3.772	0.016*		
	İtalya	1	1.386	0.239		
Toplam-Rezerv/GSYH – Cari-Denge/GSYH	Almanya	2	2.399	0.301	3.896	0.866
	Fransa	2	0.728	0.695		
	İspanya	1	0.019	0.891		
	İtalya	1	0.090	0.764		
Cari-Denge/GSYH – Toplam-Rezerv/GSYH	Almanya	2	2.852	0.240	10.319	0.243
	Fransa	2	7.302	0.026*		
	İspanya	1	0.006	0.936		
	İtalya	1	0.000	0.984		
Toplam-Rezerv/GSYH - GSYH Payı	Almanya	2	4.708	0.095	8.904	0.350
	Fransa	2	2.080	0.353		
	İspanya	1	0.575	0.448		
	İtalya	1	0.082	0.774		
GSYH Payı – Toplam-Rezerv/GSYH	Almanya	2	1.673	0.433	3.564	0.894
	Fransa	2	0.840	0.657		
	İspanya	1	0.110	0.740		
	İtalya	1	0.065	0.798		

*: $p < 0.05$

Tablo 6’da Wald testi ile birim (ülke) bazlı değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin ve Panel Fisher testi ile de birimler (ülkeler) bir bütün alınarak panel bazlı değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin incelendiği görülmektedir. Panel Fisher test olasılık değerlerine ($p < 0.1$) göre, $\alpha=0.1$ anlamlılık düzeyinde Toplam-Rezerv/GSYH ile TÜFE değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Ancak daha önceki analizlerde $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyi kriter alındığından Panel Fisher test olasılık değerlerine ($p < 0.05$) göre $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyinde sadece TÜFE değişkeninden Toplam-Rezerv/GSYH değişkenine doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi olduğu söylenebilir. Panel Fisher test olasılık değerlerine ($p > 0.05$) göre değişkenler arasındaki diğer nedensellik ilişkilerinin $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı olmadıkları belirlenmiştir.

Wald test olasılık değerlerine göre ise $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyinde Almanya’da Toplam-Rezerv/GSYH’den TÜFE’ye doğru ($p < 0.05$), Fransa’da TÜFE’den ve Cari-Denge/GSYH’den Toplam-Rezerv/GSYH’ye doğru ($p < 0.05$) ve İspanya’da ise TÜFE’den Toplam-Rezerv/GSYH’ye doğru ($p < 0.05$) tek yönlü nedensellik

ilişkisinin anlamlı olduğu görülmüştür. Ancak ülkeler bazında değişkenler arasında geriye kalan ($p > 0.05$) nedensellik ilişkilerinin $\alpha=0.05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı olmadıkları söylenebilir.

5. Sonuç

Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya gibi Avrupa'nın önde gelen ekonomileri, ulusal rezerv paralarını yöneterek ekonomik istikrarı ve ulusal para birimlerinin değerini korumaya odaklanmaktadır. Bu dört ülkenin rezerv paraları, genellikle Amerikan doları, Euro ve Japon yeni gibi döviz cinsi rezervlerden oluşmaktadır. Ayrıca, altın gibi diğer varlıklar da ulusal rezervler arasında yer almaktadır. Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya'nın rezerv paraları, ulusal ekonomik politikaları desteklemek ve ekonomik istikrarı korumak için önemli bir araç olarak hizmet etmektedir. Bu rezervler, ulusal merkez bankaları tarafından dengeli bir şekilde yönetilmekte ve ulusal ekonomik koşullara ve uluslararası finans piyasalarındaki değişikliklere uyum sağlamak amacıyla düzenli olarak revize edilmektedir. Bu dört ülkenin rezerv paraları, uluslararası finans sisteminde de belirleyici bir rol oynayarak küresel ekonomik istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca bu rezervler; ulusal ekonomilerin dış ticaret dengesini korumak, döviz kurlarını stabilize etmek ve ulusal para birimlerinin değerini korumak gibi farklı amaçlara hizmet etmektedir. Sonuç olarak, Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya'nın rezerv paralarının, ulusal ekonomik güvenliği sağlamada ve uluslararası finans sisteminin istikrarını desteklemede kritik bir role sahip olduğu söylenebilir.

Çalışmada, değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı belirlendiğinden CIPS birim kök testi kullanılmıştır. Birim kök test sonuçlarına göre hem ülke hem de panel bazında analiz edilen değişkenlerin her iki modelde de birinci farktan sonra durağanlaştıkları görülmüştür. GUV eşbütünleşme testine göre Toplam-Rezerv/GSYH ile TÜFE, Cari-Denge/GSYH ve GSYH Payı değişkenleri arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Değişken eğim katsayılarının heterojen olduğu belirlendiğinden eş bütünleşme katsayılarının hesaplanmasında AMG testine karar verilmiştir. Toplam-Rezerv/GSYH değişkeni üzerinde TÜFE ve GSYH Payı değişkenlerinin etkisinin uzun dönemde negatif ve anlamlı olduğu, ancak Cari-Denge/GSYH değişkeninin etkisinin ise istatistikî olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Emirmahmutoğlu testine göre; panelde TÜFE değişkeninden Toplam-Rezerv/GSYH değişkenine doğru tek yönlü anlamlı ($p < 0.05$) bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Daha önce yapılan araştırmalar genel olarak rezerv para birimlerinin belirleyicileri ve etkileyen faktörler üzerinde dururken, bu çalışma daha spesifik olarak Avrupa'nın önde gelen ekonomilerinin rezerv yönetimi ve uluslararası rolüne odaklanmaktadır. Önceki araştırmalar tarihsel atalet ve jeopolitik düşüncelerin etkisini vurgularken, bu çalışma daha güncel bir bakış açısıyla Avrupa ekonomilerinin rezerv para yönetimini ve bu yönetimin ekonomik istikrar üzerindeki etkilerini ele almıştır. Çalışmamız, rezerv yönetimi stratejilerinin ekonomik etkilerini anlamaya yönelik bilgiler sağlayarak politika yapıcılar için bir kaynak oluşturma niteliği taşımaktadır.

Bu çalışma, Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya gibi Avrupa'nın önde gelen ekonomilerinin rezerv para durumlarını panel veri analizi yöntemiyle analiz ederek literatüre, katkı sunmaktadır. Zira literatür incelemesinde, daha önceki araştırmaların çoğunun genellikle tek bir ülkenin rezerv paralarını ele aldığı belirlenmiştir. Bu çalışmada dört büyük Avrupa ekonomisinin rezerv paraları ele alınmış olup çalışmanın bu yönüyle literatürden farklılaştığı söylenebilir. Çalışma, bu ülkeler arasında bir karşılaştırmanın yanı sıra panel veri analizi ile daha kapsamlı analiz imkânı da sunmaktadır.

Sonuç olarak, Avrupa'daki rezerv para politikaları araştırılarak bunların anlaşılması ve ekonomik karar vericiler için bir kaynak olabilmesinin yanı sıra bu çalışmanın uluslararası finans literatürüne katkı sunabileceği ümit edilmektedir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veri, Ayvaz Bartık tarafından toplanmıştır. Analiz, Yıldırım Demir tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, Şakir İşleyen yapılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Aizenman, J., Cheung, Y. W. ve Qian, X. (2020). The currency composition of international reserves, demand for international reserves, and global safe assets. *Journal of International Money and Finance*, 102(1), 102–120. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2019.102120>
- Altın, A. (2019). MINT ülkelerinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel nedensellik analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), 369–378.
- Altun, Y., İşleyen, Ş. ve Görür, Ç. (2018). Türkiye’de eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi: 1999–2017. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 223–244.
- Arslanalp, S., Eichengreen, B. ve Simpson-Bell, C. (2022). The stealth erosion of dollar dominance and the rise of nontraditional reserve currencies. *Journal of International Economics*, 138, 103656. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2022.103656>
- Aydın, S. ve Tunç, C. (2023). What is the most prominent reserve indicator that forewarns currency crises? *Economics Letters*, 231, 1–4. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2023.111282>
- Baldwin, R. ve Wyplosz, C. (2004). *The economics of European integration*. McGraw-Hill Education.
- Bertuch-Samuels, A. ve Ramlogan, P. (2007). The euro: Ever more global. *Finance and Development*, 44(1).
- Bladen, R. (2007). The creation of EMU. In M. Artis ve F. Nixon (Eds.), *The economics of the European Union*. Oxford University Press.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Cohen, B. J. (2015). *Currency power: Understanding monetary rivalry*. Princeton University Press.
- Demir, Y., İşleyen, Ş. ve Özen, K. (2023). Seçili enerji tüketimlerinin karbondioksit emisyonu üzerindeki etkisinin ARDL sınır testi ile belirlenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 59, 80–107. <https://doi.org/10.53568/yyusbed.1255091>
- Demir, Y. ve Görür, Ç. (2020). OECD ülkelerine ait çeşitli enerji tüketimleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel eşbütünleşme analizi ile incelenmesi. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, 32, 15–33. <https://doi.org/10.26650/ekoist.2020.32.0005>
- Dooley, M. P., Lizondo, J. S. ve Mathieson, D. J. (1989). The currency composition of foreign exchange reserves. *IMF Staff Papers*, 36(2), 385–434. <https://doi.org/10.2307/3867147>
- Eberhardt, M. ve Teal, F. (2010). No mangoes in the tundra: Spatial heterogeneity in agricultural productivity analysis. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 75(6), 914–939. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2012.00720.x>
- Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2015). *Ekonomi politikası* (20. baskı). Remzi Kitabevi.

- Eichengreen, B. ve Mathieson, D. J. (2000). The currency composition of foreign exchange reserves: Retrospect and prospect. *IMF Working Paper 00/131*. International Monetary Fund.
- Eichengreen, B., Mehl, A. ve Chițu, L. (2016). Stability or upheaval? The currency composition of international reserves in the long run. *IMF Economic Review*, 64(2), 354–380.
- Eichengreen, B., Mehl, A. ve Chițu, L. (2019). Mars or Mercury? The geopolitics of international currency choice. *Economic Policy*, 34(98), 315–363. <https://doi.org/10.1093/epolic/eiz005>
- Emirmahmutoğlu, F. ve Köse, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28(3), 870–876. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.018>
- Fisher, R. A. (1932). *Statistical methods for research workers* (4th ed.). Oliver & Boyd.
- Frankel, J. (2012). Internationalization of the RMB and historical precedents. *Journal of Economic Integration*, 27(3), 329–365. <https://doi.org/10.11130/jei.2012.27.3.329>
- Galati, G. ve Wooldridge, P. (2009). The euro as a reserve currency: A challenge to the pre-eminence of the US dollar? *International Journal of Finance & Economics*, 14(1), 1–23. <https://doi.org/10.1002/ijfe.379>
- Gengenbach, C., Urbain, J. P. ve Westerlund, J. (2016). Error correction testing in panels with common stochastic trends. *Journal of Applied Econometrics*, 31(6), 982–1004. <https://doi.org/10.1002/jae.2475>
- Gopinath, G. (2015). The international price system. *NBER Working Paper No. w21646*. Cambridge.
- Gopinath, G., Boz, E., Casas, C., Díez, F. J., Gourinchas, P. O. ve Plagborg-Møller, M. (2020). Dominant currency paradigm. *American Economic Review*, 110(3), 677–719. <https://doi.org/10.1257/aer.20171201>
- Gopinath, G. ve Stein, J. C. (2018). Trade invoicing, bank funding, and central bank reserve holdings. *AEA Papers and Proceedings*, 108, 542–546. <https://doi.org/10.1257/pandp.20181065>
- Heller, H. R. ve Knight, M. (1978). Reserve currency preferences of central banks. *Essays in International Finance*, 131. Princeton University.
- Hepaktan, C. E. ve Çınar, S. (2012). OECD ülkelerinde büyüme-cari işlemler dengesi ilişkisi: Panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 43–57.
- IMF. (2009). *Balance of payments and international investment position manual* (6th ed.). IMF.
- Ito, H. ve McCauley, R. N. (2019). A key currency view of global imbalances. *Journal of International Money and Finance*, 94, 97–115. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2019.01.013>
- İşleyen, Ş., Altun, Y. ve Görür, Ç. (2017). The causality relationship between interest rate and income with investment in USA: 1965–2016. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(60), 146–163. <https://doi.org/10.16992/ASOS.13112>
- Kindleberger, C. P. (1970). *Power and money: The economics of international politics and the politics of international economics*. Basic Books Inc.
- Kocaarslan, B. ve Soytas, U. (2021). Reserve currency and the volatility of clean energy stocks: The role of uncertainty. *Energy Economics*, 104, 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105645>
- Lancu, A., Anderson, G., Ando, S., Boswell, E., Gamba, A., Hakobyan, S., Lusinyan, L., Meads, N. ve Wu, Y. (2022). Reserve currencies in an evolving international monetary system. *Open Economies Review*, 33, 879–915.
- Liao, S. ve McDowell, D. (2016). No reservations: International order and demand for the renminbi as a reserve currency. *International Studies Quarterly*, 60(2), 272–293. <https://doi.org/10.1093/isq/sqv020>
- Papaioannou, E. ve Porters, R. (2008). The international role of the euro: A status report. *Economic Papers*, 317. European Commission.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265–312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>

-
- Pesaran, M. H. (2015). *Time series and panel data econometrics*. Oxford University Press.
- Pesaran, M. H. (2021). General diagnostic tests for cross-section dependence in panels. *Empirical Economics*, 60, 13–50.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, 11(1), 105–127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Posen, A. S. (2008). Why the euro will not rival the dollar. *International Finance*, 11(1), 75–100. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2362.2008.00217.x>
- Su, L. ve Chen, Q. (2013). Testing homogeneity in panel data models with interactive fixed effects. *Econometric Theory*, 29(6), 1079–1135. <https://doi.org/10.1017/S0266466613000017>
- Triffin, R. (1961). *Gold and the dollar crisis: The future of convertibility*. Yale University Press.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>

Borçlanma vadesi ile vergiden kaçınma arasındaki ilişki: BİST'te bir uygulama

The relationship between debt maturity and tax avoidance: An application on BIST

Yusuf Kurt^{a*}

^a Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Özalp Meslek Yüksek Okulu, Pazarlama ve Dış Ticaret Bölümü, yusufkurt@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1071-4205

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 19 Ağustos 2024

Kabul: 20 Eylül 2024

Anahtar kelimeler:

Borçlanma Vadesi,
Vergiden Kaçınma,
Nakit Etkin Vergi Oranı

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 19 August 2024

Accepted: 20 September 2024

Keywords:

Debt Maturity,
Tax Avoidance,
Cash Effective Tax Rate

Article type:

Research article

ÖZET

Çalışmada işletmelerin borçlanma vadeleri üzerinde vergiden kaçınmanın etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 2014-2023 yılları arasında BIST Gıda Endeksinde faaliyet gösteren işletmelerin dönem sonu yayımladıkları finansal tablo verileri kullanılarak veriler panel regresyon analizi ile test edilmiştir. İşletmelerin borçlanma vade düzeylerinin belirlenmesinde kısa ve uzun vadeli yabancı kaynakların toplam yabancı kaynaklar içerisindeki oranı dikkate alınmıştır. İşletmelerin vergiden kaçınmalarının hesaplanmasında ise nakit etkin vergi oranı formülasyonu kullanılmıştır. Araştırma iki model üzerinden kurgulanmıştır. Birinci modelde kısa vadeli borç yapısı üzerinde vergiden kaçınmanın etkisi incelenirken, ikinci modelde uzun vadeli borç yapısı üzerinde vergiden kaçınmanın etkisi ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre işletmelerin kısa ve uzun vadeli borç yapıları üzerinde, vergiden kaçınmanın anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Ulusal literatürde bu konu üzerine yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan çalışma özgün nitelikte olup, ayrıca uluslararası alanda çok sınırlı olan literatüre de katkı sunmayı hedeflemektedir.

ABSTRACT

The study aims to determine the effect of tax avoidance on the debt maturities of enterprises. For this purpose, an analysis was carried out using the financial statement data published at the end of the period by enterprises operating in the BIST Food Index between the years 2014-2023. In determining the debt maturity levels of enterprises, the ratio of short-term and long-term foreign funds to total foreign funds was taken into account. In calculating the tax avoidance of enterprises, the Cash Effective Tax Rate (CETR) formulation was used. The research was structured on two models. In the first model, the effect of tax avoidance on the short-term debt structure was examined, while in the second model, the effect of tax avoidance on the long-term debt structure was addressed. According to the results, it was determined that tax avoidance did not have a significant effect on the short-term and long-term debt structures of enterprises. No study on this subject was found in the national literature. In this respect, the study is original and also aims to contribute to the very limited literature in the international field.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: krtysf61@gmail.com

Atf / Citation: Kurt, Y. (2024). Borçlanma vadesi ile vergiden kaçınma arasındaki ilişki: BİST'te bir uygulama. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 110-119. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1535550>

1. Giriş

Vergiler, devlet harcamalarını ödemede kullanılan birincil gelir kaynağıdır. Şirket açısından vergi, şirketin kârını azaltacak bir giderdir. Şirketlerden büyük ve sürekli miktarda vergi ödemesi isteyen hükümet tarafındaki çıkar farklılıkları, asgari vergi ödemesi isteyen şirketlerle tezat oluşturmaktadır. Vergi ödemelerini azaltmaya yönelik yasal çabalar vergiden kaçınma olarak isimlendirilmektedir. Buna karşılık, vergi ödemelerini yasadışı olarak azaltmaya yönelik çabalara ise vergi kaçırma denmektedir. Vergiden kaçınma eylemi, vergi mükellefleri için geçerli vergi hükümleriyle çelişmeden yasal ve güvenli bir şekilde yapılan bir çabadır. Vergiden kaçınmada ödenecek vergi miktarını azaltmak amacıyla yasalarda ve vergi düzenlemelerinde bulunan boşluklar kullanılmaktadır (Suciarti vd., 2020.). Kurumlar vergisi oranları, politika yapıcılar ve çıkar grupları tarafından kurumlar vergisi sistemleri hakkında çıkarımlarda bulunmak amacıyla sıklıkla kullanılan bir araç olarak bilinmektedir (Richardson ve Lanis, 2007).

06.08.2024 tarihinde 4458 Sayılı Gümrük Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Uygulanması Hakkında Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair Karar’da AB’den Türkiye’ye gelen ürünlerin vergisinin %18’den %30’a çıkarılması ve yurtdışından getirilen ürünlerin vergisinin alınmasında sınırın düşürülmesi gibi vergisel durumlar ekonomi yönetiminin son dönemde üzerinde en çok durduğu konulardan birisi olmuştur. Ayrıca ülkemizde Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından kuyumculuk sektörü başta olmak üzere beyan edilen aylık vergi matrahının denetimlerinin de sıklaştırıldığı görülmektedir.

Şirketlerin vergiden kaçındığına dair bir gösterge, şirket tarafından benimsenen finansman politikalarından tespit edilebilmektedir. Finansman politikalarından biri, şirketlerin operasyonel faaliyetleri finanse etmek için kullandığı borç seviyesi olan kaldıraçtır. İşletmelerin kullanmış oldukları borçlarla birlikte faiz gideri ortaya çıkmaktadır. Borç nedeniyle ortaya çıkan faiz gideri vergiye tabidir ve şirketin net karından düşülmektedir. Bu durum ise ödenen vergiyi azalmaktadır. Şirketin borcu ne kadar yüksekse, vergi kaçınması da o kadar yüksek belirtilir. Vergiden kaçınmanın amacı, vergileri ödemek için kullanılması gereken fonların şirketin faaliyetlerini finanse etmek için borç ve faiz giderlerini ödemede kullanılmasıdır. Yüksek vergi gideri olan şirketler, vergi giderini en aza indirmek amacıyla borçlanmayı tercih edecektir (Suciarti vd., 2020).

2007-2008 krizi kurumsal yatırımları etkilemesi sebebiyle borcun vade yapısının önemini ortaya çıkarmıştır. Borç, bir şirketin sermaye yapısında baskın dış finansman kaynağıdır ve vadesi esas olarak bir firmanın bilgi ortamının kalitesine bağlıdır. Özellikle geçmiş literatürde, daha şeffaf bir bilgi ortamına sahip şirketlere uzun vadeli borç verilme eğiliminin yüksek olduğu, daha fazla bilgi belirsizliğine sahip şirketlerin ise kısa vadeli borçlanma olasılıklarının daha yüksek olduğu görülmektedir (Atawnah vd., 2023).

Borçlanma vadesi, şirketlerin finansman stratejilerini şekillendiren kritik bir belirleyici olarak karşımıza çıkmaktadır. Borçlanma vadesinin şirketlerin üretimi, operasyonları ve gelecekteki faaliyetleri üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Özellikle, kısa vadeli borçlar nispeten şirketin daha az tutarlı maliyetleriyle ilişkilidir. Daha spesifik olarak, kredi kuruluşları alacaklıların kredibilitesi hakkındaki bilgilerinin doğrulanmasının zor olduğu durumlarda sözleşmelere göre daha kısa vadeyi tercih etmektedirler (Platikanova, 2017). Buna karşılık, uzun vadeli borçlar, daha yüksek borçların gerektirdiği, zaman maliyetlerini aşma ve yeniden finansmana erişimle ilişkili riskleri azaltma konusunda işletmelere faydalar sunmaktadır (Zhou vd., 2024). Kubick ve Lockhart (2017), Platikanova (2017) ve Beladi vd. (2018), vergiden kaçınmanın daha kısa borç vadesiyle ilişkili olduğunu ifade etmektedirler. Bu sonuç, borç verenlerin “vergiden kaçınmayı” şirket riskini artıran ve kurumsal şeffaflığı azaltan bir faaliyet olarak algıladıklarını göstermektedir (Sánchez ve Yagüe, 2024).

Bu amaçla çalışma işletmelerin borçlanma vadeleri üzerinde vergiden kaçınmanın etkisinin belirlenmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ulusal literatürde bu konu üzerine yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu açıdan çalışma özgün nitelikte olup, ayrıca uluslararası alanda çok sınırlı olan literatüre de katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2. Literatür Taraması

Soemarsono vd. (2024) tarafından vergiden kaçınma ve şirket performansı arasındaki ilişki incelenmiştir. 2015-2022 döneminde Endonezya Borsası'nda (IDX) listelenen şirketler üzerinde analiz gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre şirketlerin vergi ödemelerini düzene sokmak ve şirketin mali performansını iyileştirmek için vergiden kaçındığını ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca şirketlerin vergi kaçınma çabalarındaki eylemlerinin, nakit akışları yoluyla şirkete ek faydalar sağladığı kanıtlanmıştır.

Hong vd. (2023) tarafından 1974-2021 yılları arasında firmaların borçlanma vade yapısı ile şirket yatırımı arasındaki ilişki ele alınmıştır. Çalışmada daha uzun borç vade yapısına sahip firmaların daha fazla yatırım yapma eğiliminde oldukları belirlenmiştir. Elde edilen bu sonucun daha yüksek karlılık ve büyüme potansiyeline sahip firmalar için daha güçlü olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca yüksek üretkenliğe sahip firmaların daha fazla yatırım yaptığı ve gelecekteki yatırımlar için uzun vadeli borç kullanmayı tercih ettiği tespit edilmiştir.

Tepeli ve Kahraman (2023) tarafından işletmelerin finansal başarı/başarısızlığı hakkında bilgi sunan Sharpe, Sortino, Treynor ve Piotroski oranlarının firmaya özgü borçlanma yapısı oranlarından etkilenip etkilenmedikleri test edilmiştir. BİST TÜM Endeksi üzerinde gerçekleştirilen analiz neticesinde kısa vadeli ticari borçların Piotroski f skor üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü etkisi olduğu tespit edilmiş fakat diğer değişkenlerle ise bir ilişki bulunamamıştır.

Ngelo vd. (2022) tarafından 2010-2019 yılları arasında Endonezya'da listelenen işletmelerin kurumlar vergisinden kaçınma ve yatırım etkinlikleri arasındaki ilişki ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre vergiden kaçınma ile yatırım etkinliği arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ek olarak, vergiden kaçınmanın yatırım verimliliğinin hem yetersiz yatırıma hem de aşırı yatırıma eğilimli firmalarda belirgin olduğuna ulaşılmıştır. Çalışmada ayrıca vergi otoritelerinin vergiden kaçınma uygulamalarına karşı daha katı davranmaları gerektiği vurgulanmıştır.

Minh Ha vd. (2022) 2008-2016 yılları arasında Vietnam'daki Ho Chi Minh City Borsası'nda (HOSE) listelenen 207 şirkete ait verileri kullanarak, borçlanma maliyeti üzerinde kurumsal sahiplik ve vergiden kaçınmanın etkisini incelemiştir. En Küçük Kareler (FGLS) yönteminin kullanıldığı çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, işletmelerin borçlanma maliyetleri ile vergiden kaçınma ve kurumsal sahiplik arasında bir ilişki olduğuna dair kesin bir ampirik kanıt gösterilememiştir.

Pamungkas vd. (2022) vergi saldırganlığı, gerçeğe uygun değer muhasebesi ve borçlanma vadesi arasındaki ilişkiyi ve entegre raporlamanın (IR) bu ilişkileri yumuşatıp yumuşatmadığını araştırmışlardır. Çoklu doğrusal regresyon modellerinin kullanıldığı çalışmada Endonezya Borsası'nda (IDX) 2016-2020 yıllarında listelenen üretim şirketleri örneklem olarak kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, vergi saldırganlığı ve gerçeğe uygun değer muhasebesinin borçlanma vadesi ile ters orantılı olduğu görülmektedir. Entegre raporlamanın ise gerçeğe uygun değer muhasebesinin borçlanma vadesi üzerindeki olumsuz etkisini zayıflatmada başarısız olduğu tespit edilmiştir.

Sunarto vd. (2021) 2014-2018 döneminde Endonezya Borsası'nda işlem gören bankacılık şirketlerinde kurumsal sahiplik, bağımsız komisyon üyeleri kurulu, denetim komitesi ve karlılığın vergiden kaçınmaya olan etkisini incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre kurumsal sahiplik ve bağımsız komisyon üyeleri kurulunun karlılığı etkilemediğini ve karlılığın da vergiden kaçınmayı etkilemediği tespit edilmiştir. Çalışma; karlılığın kurumsal sahiplik, bağımsız komisyon üyeleri kurulu ve denetim komitesinin vergiden kaçınma üzerindeki

etkisine aracılık edemeyeceğini göstermiştir. Çalışma ayrıca, denetim komitesinin karlılık, kurumsal mülkiyetin vergiden kaçınması ve denetim komitesinin vergiden kaçınması üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermiştir.

Barakalı ve Öndeş (2021) tarafından işletmelerin borçlanma yapısının işletmelerin aktif kârlılığı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bunun için 2015 ile 2020 yılları arasındaki 23 çeyrek dönemde, BİST 100'de faaliyet gösteren 83 şirketin verileri üzerinde analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre işletmelerin borç yapılarının aktif yapılarını etkilediği tespit edilmiştir. Araştırmada ayrıca kısa vadeli borçların uzun vadeli borçlara göre aktif kârlılığı açısından daha avantajlı olduğu belirlenmiştir.

Rudyanto ve Pirzada (2020) sürdürülebilirlik raporlamasının vergiden kaçınma ile şirket değeri arasındaki ilişki üzerindeki düzenleyici etkisini incelemiştir. Çalışma 2014 ve 2016 yılları arasında Endonezya Borsası'nda listelenen şirketler üzerinde nakit etkili vergi oranı (CETR) ve genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri etkili vergi oranı (GAAP CETR) değişkenleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, GAAP CETR'nin çevreye duyarlı olmayan şirketlerde şirket değeri ile negatif, çevreye duyarlı şirketlerde ise şirket değeri ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca çevresel olarak hassas firmaların aksine, çevresel olarak hassas olmayan firmaların itibar maliyetlerini azaltmak için sürdürülebilirlik raporlamasına ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Ernawati vd. (2019) 2013-2017 yılları arasında Endonezya'daki halka açık şirketler üzerinde karlılık, şirket büyüklüğü ve kaldırıcın vergiden kaçınma üzerindeki etkisine dair kanıt elde etmeyi amaçlamışlardır. Araştırmada, varlık getirisi, şirket büyüklüğü, kaldırıcı ve nakit etkili vergi oranı (CETR), vergiden kaçınma ve karlılık değişkenleri kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre; karlılık ve kaldırıcı arasında bir korelasyon olduğu ve kaldırıcı ne kadar yüksekse vergiden kaçınmanın da o kadar yüksek olacağı tespit edilmiştir.

Rımaz ve Ayanoğlu (2019) tarafından BİST 100'deki 2013-2018 dönemine ait imalat sanayi sektörüne yönelik 21 firmanın serbest nakit akışları hesaplanmış ve bu tutarların sermaye yapısı, temettü ve faiz ödemesi değişkenleri üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre sermaye yapısı ve özkaynakların karlılık oranı açısından sırasıyla negatif ve pozitif olmak üzere anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Firmansyah ve Muliana (2018) kurumsal risk üzerinde vergiden kaçınma ve vergi riskinin etkisini incelemiştir. Çoklu regresyon analizinin kullanıldığı çalışmada Endonezya Borsası'nda (IDX) listelenen finansal olmayan 240 işletme üzerinde analiz gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre vergiden kaçınmanın kurumsal riskle ilişkisi olmadığı tespit edildi. Ayrıca, çalışmada vergi riskinin kurumsal riskle ilişkili olmadığı ifade edilmiştir.

Khurana vd. (2018) tarafından vergiden kaçınma, yönetsel yetenek ve yatırım verimliliği konusunda araştırma yapılmıştır. 1994-2015 yılları arasında ABD firmalarından oluşan bir örneklem kullanılarak vergiden kaçınma ile yatırım verimliliği arasındaki ilişkide yönetsel yeteneğin etkisi ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre vergiden kaçınma arttıkça yüksek (düşük) yönetsel yeteneğe sahip firmaların artan (azalan) yatırım verimliliği, yani öngörülen yatırım harcaması seviyelerinden daha küçük (daha büyük) sapmalar sergilendiği tespit edilmiştir. Ayrıca, vergiden kaçınma arttıkça güçlü (zayıf) kurumsal yönetimin yatırım verimliliğini arttırdığı (azalttığı) gözlemlenmiştir.

Shin ve Woo (2017) tarafından vergiden kaçınma ile borçlanma maliyeti arasındaki ilişki incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre vergiden kaçınmanın, borçlanma maliyeti ile anlamlı ve pozitif ilişkili olduğu; borçlanma oranının ise vergiden kaçınma ve borçlanma maliyeti arasındaki pozitif ilişkiyi azalttığı belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, bir şirketin karlılığının vergiden kaçınma ile borçlanma maliyeti arasındaki pozitif ilişkiyi arttırdığı tespit edilmiştir.

Yorke vd. (2016) tarafından kazanç yönetimi ve vergiden kaçınmanın firma değeri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada 2003-2012 yılları arasında Gana Borsası'nda listelenen finansal olmayan firmalardan oluşan bir örneklem kullanılmıştır. Araştırmada iki model üzerinde gerçekleştirilmiştir. Birinci modelde, kazanç yönetimi (EM) ile vergiden kaçınmayı (CTA) arasındaki ilişki ele alınırken, ikinci modelde ise değişkenler arasındaki etkileşimlerin firma değeri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Sonuç olarak yöneticilerin kazanç yönetimi konusunda vergiden kaçınma tekniklerini kullandığı ortaya koyulmuştur.

Chen, Hu ve Wang (2013) tarafından vergiden kaçınma ve firma değeri arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma 2001-2009 yılları arasında Çin işletmeleri üzerinde sabit etkili regresyon modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, vergiden kaçınma davranışının acente maliyetlerini arttırdığı ve şirket değerini azalttığı belirlenmiştir. Yazarlar ayrıca bilgi şeffaflığının vergiden kaçınma değişkeni ile etkileşime girdiğini ve vergiden kaçınma ile şirket değeri arasındaki ilişkiyi yumuşattığını tespit etmişlerdir.

Lanis ve Richardson (2014) vergiden kaçınma ile kurumsal sosyal sorumluluk (CSR) arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. 2003-2009 döneminde Kinder, Lydenberg ve Domini veri tabanından 434 firmanın verileri kullanılarak araştırma gerçekleştirilmiştir. Lojistik regresyon yöntemi kullanılarak araştırmadan elde edilen sonuçlara göre firmanın CSR performans seviyesi ne kadar yüksekse, vergiden kaçınma olasılığının o kadar düşük olduğu gözlemlenmiştir. Sonuçlar; sosyal sorumluluk düzeyi yüksek firmaların daha az vergiden kaçınma eylemine başvurma olasılığına sahip olduğunu göstermektedir.

3. Yöntem ve Veriler

Çalışma işletmelerin borçlanma vadeleri üzerinde vergiden kaçınmanın etkisinin belirlenmesini konu edinmektedir. Bu amaçla 2014-2023 yılları arasında BIST gıda Endeksi'nde faaliyet gösteren işletmelerin dönem sonu yayımladıkları finansal tablo verileri kullanılarak panel veri yöntemiyle analiz gerçekleştirilmiştir. 05.08.2024 tarihi itibarı ile BIST gıda ve içecek endeksinde işlem gören toplam 42 şirket bulunmaktadır. Fakat belirtilen tarihlerde borsada kesintisiz olarak işlem gören 19 işletme bulunmaktadır.

Bütün dünyada ekonomik kalkınmaya kaynaklık etmesi, insan sağlığıyla ilişkili oluşu, temel ihtiyaçlar listesinin en başında olması, gıda ve içecek ürünlerine yönelik ihtiyaçların anında karşılanma isteğinin yüksek olması ve dolayısıyla ekonomideki ileri ve geri bağlantılarının etkisinin üst düzeyde olması nedeniyle (Akın, 2012) gıda ve içecek sektörünün diğer sektörlerle göre önemi daha fazla olduğundan analiz bu sektördeki işletmeler üzerinden gerçekleştirilmiştir.

İşletmelerin borçlanma vade düzeylerinin belirlenmesinde kısa ve uzun vadeli yabancı kaynakların toplam yabancı kaynaklar içerisindeki oranı dikkate alınmıştır. İşletmelerin vergiden kaçınmaların tespit edilmesinde nakit etkin vergi oranı formülasyonu kullanılmış olup aşağıda gösterilmiştir.

$$\text{Nakit Etkin Vergi Oranı} = \text{Peşin Ödenen Vergiler} / \text{Vergi Öncesi Kar} \quad (\text{Putra vd., 2023})$$

İşletmelerin borçlanma vadesi ile nakit etkin vergi oranı değişkenlerinin hesaplanmasında finansal durum tabloları ile kar/zarar tablolarından elde edilen verilerden faydalanılmıştır. Vergi öncesi kar/zarar tutarının belirlenmesinde işletmelerin sürdürülebilir faaliyetlerine ilişkin vergi öncesi kar/zarar rakamları dikkate alınmıştır.

4. Araştırma Modeli ve Uygulama

Araştırmada borçlanma vadeleri üzerinde nakit etkin veri oranının etkisinin belirlenmesinde kullanılan modeller aşağıda sunulmuştur.

$$\mathbf{KVB}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \mathbf{NEVO}_{i,t} + \beta_2 \mathbf{IB}_{i,t} + \beta_3 \mathbf{KAR}_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (\text{Model 1})$$

$$\mathbf{UVB}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \mathbf{NEVO}_{i,t} + \beta_2 \mathbf{IB}_{i,t} + \beta_3 \mathbf{KAR}_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (\text{Model 2})$$

Değişkenlere ilişkin açıklamalar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlere ilişkin açıklamalar

Değişkenler	Kısaltmalar
Kısa Vadeli Borçlanma Oranı	KVB
Uzun Vadeli Borçlanma Oranı	UVB
Nakit Etkin Vergi Oranı	NEVO
Kontrol Değişkenleri	
İşletme Büyüklüğü	IB
Karlılık Düzeyi	KAR

Tablo 1’e göre modelde kontrol değişkeni olarak kullanılan işletme büyüklüğü değişkeninin hesaplanmasında “işletmelerin aktif toplamının doğal logaritması”, karlılık düzeyinin hesaplanmasında ise aktif karlılığı formülasyonları kullanılmıştır.

Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı bilgiler Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı bilgiler

Değişkenler	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
Kısa Vadeli Borçlanma	.681	.198	.076	.993
Uzun Vadeli Borçlanma	.318	.198	.006	.923
Nakit Etkin Vergi Oranı	.781	10.516	-5.577	148.615
İşletme Büyüklüğü (LN)	8.166	.696	6.610	9.920
Karlılık Düzeyi	.041	.493	-.730	6.804

Tablo 2’den edinilen bilgilere göre, kısa ve uzun vadeli borçlanma vadelerinin standart sapmalarının benzer ve maksimum değerlerinin ise sırasıyla 0.993 ve 0.923 olduğu göze çarpmaktadır. Nakit etkin vergi oranının minimum değeri -5.577, maksimum değeri ise 148.615 olduğu görülmektedir.

VIF analiz sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. VIF sonuçları

Model	NEVO	IB	KAR
1	1.03	1.03	1.00
2	1.03	1.03	1.00

Tablo 3'ten elde edilen VIF analiz sonuçlarına göre değişkenler arasında yüksek korelasyon ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Test sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Test sonuçları

	Breusch Godfrey LM Test		Breusch-Pagan/ Cook Weisberg Test		F Testi		Breusch-Pagan LM Test	
	F Değeri	P Değeri	F Değeri	P Değeri	F Değeri	P Değeri	F Değeri	P Değeri
MODEL 1	59.90	0.000	1.93	0.160	4.57	0.004	168.93	0.000
MODEL 2	59.98	0.000	1.93	0.164	6.82	0.000	168.93	0.000

Tablo 4'te sunulan modellere ilişkin; Breusch-Godfrey LM Testi ile otokorelasyon sorunu, Breusch-Pagan/Cook Weisberg Testi ile değişken varyans problemi sınanmıştır. Otokorelasyona ilişkin yapılan testte her iki model için de olasılık değerinin $p < 0.05$ olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuç modellerde otokorelasyon problemi olduğuna işaret etmektedir. Modellerde tespit edilen otokorelasyon problemini yok edebilmek amacıyla literatürde Cochrane-Orcutt ve Prais-Winsten yöntemlerinin sıkça kullanıldığı görülmektedir (Wooldridge, 2013, 438).

En iyi tahmincinin belirlenmesi amacıyla F testi ve Breusch-Pagan testlerine başvurulmuştur. F testi sonucuna göre en iyi tahminci sabit etkili model, Breusch-Pagan testine göre ise en iyi tahminci rassal etkili model olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda hangi tahmincinin en uygun olduğuna karar verilmesinde Hausman testinden faydalanılmıştır. Sonuçlar Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Hausman test sonuçları

Modeller	Değişkenler	Katsayılar		
		(b) Sabit Etki	(B) Rassal Etki	b-B Fark
MODEL 1 Chi ² (6) = 2.59 Prob>Chi ² =0.458	NEVO	0.000	0.000	0.000
	IB	0.016	0.030	-0.014
	KAR	-0.021	-0.019	-0.001
MODEL 2 Chi ² (6) = 2.59 Prob>Chi ² =0,458	NEVO	-0.000	-0.000	-0.000
	IB	-0.016	-0.030	-0.014
	KAR	0.021	0.019	0.001

Tablo 5’ten elde edilen Hausman test sonuçlarına göre tüm modellerin olasılık değerlerinin 0,05’ten büyük olması tüm modellere ilişkin en iyi tahmin edicinin rassal etkiler tahmincisi olduğunu göstermektedir. Tablo 6’da verilen çıktılar otokorelasyon problemini ortadan kaldıran Cochrane-Orcutt testi ile yapılan rassal etkiler tahminci analiz sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 6. Analiz sonuçları

	Modeller	Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t	p> t
MODEL 1	R ² : 0.0467	NEVO	.0002	.000	0.26	0.796
	Düz. R ² : 0.0320					
	Olasılık: 0.025	IB	.0700	.026	2.66	0.008*
	<u>Durbin-Watson</u> Orjinal: 0.89	KAR	-.0251	.020	-1.23	0.221
	Dönüştürülmüş: 2.12					
MODEL 2	R ² : 0.0467	NEVO	-.0002	.000	-0.26	0.796
	Düz. R ² : 0.0320					
	Olasılık: 0.025	IB	-.0709	.026	-2.66	0.008*
	<u>Durbin-Watson</u> Orjinal: 0.89	KAR	.0251	.020	1.23	0.221
	Dönüştürülmüş: 2.12					

Not: * işareti %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6’ya göre model 1 ve model 2’den elde edilen sonuçlara göre borçlanma vadesi üzerinde nakit etkin vergi oranı ve karlılık değişkenlerinin anlamlı bir etkisinin olmadığı, işletme büyüklüğü değişkeninin ise %1 düzeyinde anlamlı bir etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Model 1’de işletme büyüklüğü değişkeninin kısa vadeli borçlanma vadesi üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu, model 2’de ise işletme büyüklüğü değişkeninin uzun vadeli borçlanma vadesi üzerinde negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar yorumlandığında işletmelerin kısa ve uzun vadeli borçlanma vadeleri üzerinde, vergiden kaçınmanın anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca kontrol değişkenleri açısından işletme büyüklüğü arttıkça, kısa vadeli borçların arttığı; uzun vadeli borçların ise azaldığı görülmektedir.

Sánchez ve Yagüe (2024); vergiden kaçınmanın kısa vadeli borçlanma oranı arttırdığını, ayrıca işletmelerin finansal yapılarındaki kaldıraç ve kısa vadeli borçları azaltmak için nakit vergi tasarruflarını kullandıkları sonucuna ulaşmışlardır. Kubick ve Lockhart (2017) tarafından ise borçlanma vadesi ile vergiden kaçınma arasında pozitif bir ilişki olduğu belirtilmiştir. Platikanova (2017) ise vergiden kaçınan firmaların diğer firmalara kıyasla daha büyük oranda kısa vadeli borcu olduğunu tespit etmiştir. Bu anlamda bağımlı ve bağımsız değişkenler açısından çalışmadan elde edilen sonuçlar, Sánchez ve Yagüe (2024) ve Platikanova (2017) tarafından elde edilen sonuçları desteklememektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Vergiler, işletmeler açısından önemli bir maliyet faktörüdür ve kurumsal yatırım ve finansman kararlarında yaygın bir rol oynamaktadır. İşletmeler vergi yüklerini azaltmak amacıyla çeşitli vergi kaçınma faaliyetlerinde bulunmaktadır. Son zamanlarda, bu faaliyetler yalnızca siyasi otorite ve bireyler arasında değil, aynı zamanda vergi araştırmacıları arasında da kurumsal vergi uygulamalarına olan ilginin artmasına neden olmuştur. Son yıllarda, işletmelerin vergiden kaçınmanın belirleyicilerini ve sonuçlarını inceleyen çok çalışmaya rastlamak mümkündür. Fakat borçlanma vadesi üzerinde vergiden kaçınmayı konu edinen çalışmalar sınırlıdır. Yine vergi

konusunda literatür geniş olmasına karşın, çalışmalar çelişkili sonuçlar sunmaktadır. Bu amaçla çalışmada işletmelerin borçlanma vadeleri üzerinde vergiden kaçınmanın etkisi incelenmiştir. Bu doğrultuda 2014-2023 yılları arasında BIST gıda endeksinde faaliyet gösteren işletmelerin dönem sonu yayımladıkları finansal tablo verileri kullanılarak panel veri yöntemiyle analiz gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre işletmelerin kısa ve uzun vadeli borçlanma vadeleri üzerinde, vergiden kaçınmanın anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca kontrol değişkenleri açısından işletme büyüklüğü arttıkça, kısa vadeli borçların arttığı; uzun vadeli borçların ise azaldığı tespit edilmiştir.

Kısa ve uzun vadeli borçlanma vadeleri üzerinde, vergiden kaçınmanın etkisinin tespit edilememesinde bazı etkenler söz konusu olabilir. Örneğin işletmelerden sadece vergisel avantajlar elde etmek için borçlanma kararları almaları beklenmemelidir. Likidite, işletme riski, büyüme stratejileri gibi faktörler de işletmelerin borç yapısını etkileyebilmektedirler. Ayrıca işletmelerin borç seviyeleri yüksekse, ek borçlanmanın getireceği vergisel avantajlar da sınırlı olabilmektedir. Elde edilen sonuçların bahsedilen bu sebeplerden dolayı kısa ve uzun vadeli borçlanma vadeleri üzerinde, vergiden kaçınmanın bir etkisinin olmadığı düşünülmektedir.

Çalışmanın yalnızca BIST 30 işletmeleri üzerinde gerçekleştirilmesi çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Vergiden kaçınma konusu üzerinde çalışma yapacak araştırmacıların örneklem sayısını çoğaltarak nakit etkin vergi oranı ile işletmelerin sermaye yoğunlukları arasındaki ilişkiyi ele almaları ulusal literatüre katkı sunacaktır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Yusuf Kurt tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akın, F. (2012). Gıda ürünleri ve içecek sanayinin ekonomik özellikleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 17-70.
- Atawnah, N., Zaman, R., Liu, J., Atawnah, T. ve Maghyreh, A. (2023). Does foreign competition affect corporate debt maturity structure? Evidence from import penetration. *International Review of Financial Analysis*, 86, 1-15.
- Barakalı, O. C. ve Öndeş, T. (2021). İşletmelerin borç yapılarının aktif kârlılıkları üzerine etkisi: Borsa İstanbul'da bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 295-312.
- Chen, X., Hu, N., Wang, X. ve Tang, X. (2014). Tax avoidance and firm value: Evidence from China. *Nankai Business Review International*, 5(1), 25-42.
- Ernawati, S., Chandrarin, G. ve Respati, H. (2019). Analysis of the effect of profitability, company size and leverage on tax avoidance. *International Journal of Advances in Scientific Research and Engineering*, 5(10), 74-80.
- Firmansyah, A. ve Muliana, R. (2018). The effect of tax avoidance and tax risk on corporate risk. *Jurnal Keuangan dan Perbankan*, 22(4), 643-656.
- Hong, C. Y., Hou, K. ve Nguyen, T. T. (2023). Debt maturity structure and corporate investment. *Fisher College of Business Working Paper*. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4346060

- Khurana, I. K., Moser, W. J. ve Raman, K. K. (2018). Tax avoidance, managerial ability, and investment efficiency. *Abacus*, 54(4), 547-575.
- Lanis, R. ve Richardson, G. (2015). Is corporate social responsibility performance associated with tax avoidance? *Journal of Business Ethics*, 127, 439-457.
- Minh Ha, N., Phuong Trang, T. T. ve Vuong, P. M. (2022). Relationship between tax avoidance and institutional ownership over business cost of debt. *Cogent Economics & Finance*, 10(1), 1-11.
- Ngelo, A. A., Permatasari, Y., Harymawan, I., Anridho, N. ve Kamarudin, K. A. (2022). Corporate tax avoidance and investment efficiency: Evidence from the enforcement of tax amnesty in Indonesia. *Economies*, 10(10), 1-22.
- Pamungkas, P. A., Firmansyah, A., Qadri, R. A. ve Dinarjito, A. (2022). Tax aggressiveness, fair value accounting, debt maturity: Does integrated reporting matter? *Jurnal Akuntansi*, 26(1), 23-43.
- Platikanova, P. (2017). Debt maturity and tax avoidance. *European Accounting Review*, 26(1), 97-124.
- Putra, D. M. ve Kirana, A. P. (2023). Impact of leverage, capital intensity, inventory intensity, cash effective tax rate on tax avoidance: Assessment for energy sector corporate. *Atestasi: Jurnal Ilmiah Akuntansi*, 6(2), 419-433.
- Rımaz, M. ve Ayanoğlu, Y. (2020). Sermaye yapısı-serbest nakit akışları ilişkisi: BİST 100'deki imalat sektörü işletmeleri üzerinde bir inceleme. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 20(60), 19-36.
- Richardson, G. ve Lanis, R. (2007). Determinants of the variability in corporate effective tax rates and tax reform: Evidence from Australia. *Journal of Accounting and Public Policy*, 26(6), 689-704.
- Rudyanto, A. ve Pirzada, K. (2021). The role of sustainability reporting in shareholder perception of tax avoidance. *Social Responsibility Journal*, 17(5), 669-685.
- Sánchez, J. P. ve Yagüe, J. (2024). Tax avoidance and debt maturity in SMEs. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 35, 429-464.
- Shin, H. J. ve Woo, Y. S. (2017). The effect of tax avoidance on cost of debt capital: Evidence from Korea. *South African Journal of Business Management*, 48(4), 83-89.
- Soemarsono, P. N., Alkausar, B., Firmandani, W., Nugroho, Y. ve Tjaraka, H. (2024). Tax avoidance and firm performance: Empirical evidence of benefits and risks of company tax planning. *Jurnal Akademi Akuntansi*, 7(3), 456-467.
- Suciarti, C., Suryani, E. ve Kurnia, K. (2020). The effect of leverage, capital intensity and deferred tax expense on tax avoidance. *Journal of Accounting Auditing and Business*, 3(2), 76-83.
- Sunarto, S., Widjaja, B. ve Oktaviani, R. M. (2021). The effect of corporate governance on tax avoidance: The role of profitability as a mediating variable. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(3), 217-227.
- Tepeli, Y. ve Kahraman, Y. E. (2023). Firmalarda borçlanma yapısının finansal başarı üzerindeki etkisi: BİST Tüm Endeksi şirketlerinde bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 100, 1-18.
- Wooldridge, J. M. (2013). *Introductory econometrics: A modern approach* (5th ed.). South-Western.
- Yorke, S. M., Amidu, M. ve Agyemin-Boateng, C. (2016). The effects of earnings management and corporate tax avoidance on firm value. *International Journal of Management Practice*, 9(2), 112-131.
- Zhou, M., Huang, Z. ve Jiang, K. (2024). Environmental, social, and governance performance and corporate debt maturity in China. *International Review of Financial Analysis*, 95, 1-20.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Determination of cyber security awareness of the public personnel*

Kamu personelinin siber güvenlik farkındalığının tespiti

Bariş Daşdemir^{a**}, Salih Serkan Kaleli^b

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Ardahan İl Emniyet Personeli, Ardahan, bdasdemir91@gmail.com, ORCID: 0009-0009-0080-4395

^b Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Ardahan, salihserkankaleli@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2196-6050

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 20 September 2024

Accepted: 9 October 2024

Keywords:

Information and Communication
Technologies,
Information,
Information Security,
Cyber Security,
Cyber Security Awareness

Article type:

Research article

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 20 Eylül 2024

Kabul: 9 Ekim 2024

Anahtar kelimeler:

Bilgi ve İletişim Teknolojileri,
Bilgi,
Bilgi Güvenliği,
Siber Güvenlik,
Siber Güvenlik Farkındalığı

Makale türü:

Araştırma makalesi

ABSTRACT

Today, information and communication technologies play an indispensable role in almost every aspect of our lives and this situation transforms cyber security from an individual or institutional issue into a national security problem. The main purpose of this study is to determine the cyber security awareness levels of public personnel working in Ardahan Provincial Police Directorate and to evaluate their practical applications in this field. The research was conducted with a total of 302 public personnel participants and an analysis was carried out on six different dimensions (confidentiality, control /possession, integrity, authenticity, availability and utility) using the Cyber Security Scale (CSS). IBM SPSS 28 and AMOS 24 statistical package programs were used to analyze the data obtained in the study and various statistical tests were applied on the data set. The findings of the research show that the cyber security awareness levels of public personnel are generally sufficient, but more awareness raising activities are needed in the benefit dimension. As a result of the research, it is evaluated that contributing to the development of cyber security training programs and policies will help to create strategies to increase the cyber security awareness of public personnel.

ÖZET

Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojileri, yaşamımızın neredeyse her alanında vazgeçilmez bir rol oynamakta ve bu durum, siber güvenliği sadece bireysel ya da kurumsal bir mesele olmaktan çıkararak, ulusal bir güvenlik sorununa dönüştürmektedir. Bu çalışmadaki temel amaç, Ardahan İl Emniyet Müdürlüğü'nde görev yapan kamu personelinin siber güvenlik farkındalık düzeylerinin belirlenmesi ve bu alandaki pratik uygulamalarının değerlendirilmesidir. Araştırma, toplam 302 kamu personeli katılımcı ile yürütülmüş olup, Siber Güvenlik Ölçeği (SGÖ) kullanılarak altı farklı boyut (gizlilik, kontrol/sahiplik, bütünlük, gerçeklik, erişilebilirlik ve fayda) üzerinden bir analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada elde edilen verilerin analizi için IBM SPSS 28 ve AMOS 24 istatistik paket programından faydalanılmış ve veri seti üzerinde çeşitli istatistiksel testler uygulanmıştır. Araştırma bulguları, kamu personelinin genel olarak siber güvenlik farkındalık düzeylerinin yeterli olduğunu, ancak fayda boyutunda daha fazla bilinçlendirme çalışmasına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Araştırma sonucunda, siber güvenlik eğitim programlarının ve politikalarının geliştirilmesine katkı sağlamanın, kamu personelinin siber güvenlik farkındalığını artırmaya yönelik stratejilerin oluşturulmasına yardımcı olacağı değerlendirilmektedir.

* Çalışma, Bariş Daşdemir'in 2024 yılındaki yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: bdasdemir91@gmail.com

Atf / Citation: Daşdemir, B. and Kaleli, S. S. (2024). Determination of cyber security awareness of public personnel. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 120-133. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1540483>

1. Introduction

In human history, there has been a three-stage transition from an agricultural society to an industrial society and finally to an information society. The Industrial Revolution completed this process and marked the beginning of a new era by creating its own culture in terms of modes of production and socio-economic structuring (Özdemirci & Torunlar, 2018). The remarkable developments in information and communication technologies worldwide since the 1970s have led to this new era being called the “Information Age” (Aldemir & Merve, 2020). This period is also defined by various terms such as “post-capitalist society”, “information society”, “knowledge economy”. Among these definitions, the most widely accepted and unified expression in all societies is the term “information age” and its synonym “information society” (Bekar & Sağlam, 2023). The information age has brought with it the concept of “information society”, which defines the direction and character of a new process of change (Ögün et al. 2020). Defining the 21st century as an age in which knowledge is at the center is a widely accepted approach in the scientific world and the general society (Aldemir & Merve, 2020). Since the second half of the 20th century, rapid progress in information and communication technologies has accelerated the transition from the industrial age to the information age. In this new era, the increasing value of information and technology has led to the popularization of concepts such as “information age” and “information society” (Aldemir & Merve, 2020). The current period is defined as a period characterized by the replacement of mechanical technologies in production by programmable digital technologies and the rapid development of information communication technologies in the world. This process is also referred to as the “informatic era” (Yıldırım, 2020). Today's technological developments are triggering a new industrial revolution called Industry 4.0. This revolution focuses on production processes based on cyber-physical systems and provides a competitive advantage to those using innovative information communication technologies that increase productivity, such as cloud computing (Bai et al., 2020). The replacement of manpower by machines in some production systems as machines become “smart” is an important factor in the emergence of the Industry 4.0 concept. For Industry 4.0 to achieve its goals, tools such as the Internet of Things and cyber-physical systems are needed. In this new configuration, cyber-physical systems and the Internet of Things play a critical role (You & Feng, 2020).

As the public sector is becoming increasingly digitalized under the influence of these technologies, it is of great importance that public personnel have sufficient knowledge about cyber security and reach an effective awareness in this field. Cyber security is an important discipline that aims to protect digital data, especially computers, networks, software applications and critical systems. Determining the cyber security awareness of public personnel and increasing their level of knowledge in this field is a critical step to ensure both the protection of personal data and the uninterrupted execution of public services. Protecting sensitive data from unauthorized access and preventing interruptions in business operations due to unwanted network activity requires the effective use of cyber security measures and tools. In addition, factors such as cyber-attacks, natural disasters or terrorist incidents that may occur in the digital environment can damage the information systems of countries, which directly affects national security.

This research aims to reveal the extent to which cyber security culture is adopted among public employees and how prepared they are against cyber threats. The main objective of the research is to determine the level of cyber security awareness of public employees and to make recommendations for increasing the necessary training and measures in this field. The study aims to provide a comprehensive perspective on how information security policies and practices can be improved by examining in depth the cyber security awareness and training needs of the personnel working in public institutions in Turkey. The development of cybersecurity training and awareness programs will play an important role in mitigating these threats and ensuring a more secure computing environment in the public sector.

2. Conceptual Framework

Today, knowledge plays a key role not only in understanding the present and shaping the future, but also in understanding the past. The value of knowledge has been understood from the earliest ages of human history in various fields from education to health, from art to life, and has been passed on to future generations in different ways. In early times, knowledge was passed from generation to generation through tales, stories and epics, and in later periods it was spread through madrasas, churches, universities and written sources. However, recently, with the development of technology, communication between people has accelerated and cooperation has increased (Ecek & Çakmak, 2022). This marked the beginning of a new era called the “information age”. Today, information not only directs people's daily lives, but is also a fundamental element that determines the direction of human life in the future (Korucu, 2021). The concept of information security includes elements such as the development of data protection concepts, encryption methods and the implementation of security policies, covering various dimensions and ways of thinking (Wylde et al. 2022). Information security, which also includes sub-fields such as cryptography, intrusion detection and information flow security, has been shaped to meet the requirements of modern information security policies (Nair and Tyagi, 2021).

2.1. Cyber Security

The increasing number of internet users worldwide has increased the importance of the concept of cyber security. According to the International Telecommunication Union (ITU) 2021 data, by the end of 2021, approximately 4.9 billion people (63%) worldwide were internet users, an increase of 17% compared to 2019 (International Telecommunication Union, 2022). With increasing internet usage, the number of users exposed to cyber threats and attacks is also increasing, and cybercrimes are diversifying and increasing with technological developments (Salem, Moreb, & Rabayah, 2021). With the rapid development of information technologies, cyber attack methods are also renewed, which keeps the issue of cyber security on the agenda (Tanrıverdi, 2020).

Cybersecurity is of vital importance in today's digital age. This concept is defined by Schatz, Behrend, and Meyer (2017) as the process of protecting computer networks, devices, and valuable data from unauthorized access and ensuring the confidentiality, integrity, and availability of information. The fact that the majority of people spend their time in digital environments leads to an increase in threats arising from the digital world, which further increases the importance of the concept of cyber security. The increasing frequency of cyber-attacks reveals that security software alone is not enough and that internet users need to be equipped with cyber security knowledge (Aksogan, Akçayol, & Akgül, 2018).

The term cyber security was introduced by computer scientists in the early 1990s to describe the security problems of networked computers. Although the terms cybersecurity and information security are often used interchangeably, there are important differences between these two concepts. While information security focuses on ensuring the confidentiality, integrity and availability of information, cybersecurity encompasses these elements as well as the security of all assets and individuals accessible through cyberspace (Solms & Niekerk, 2013). Cybersecurity also includes additional security elements such as non-repudiation and authentication.

Today, cyber-attacks cause significant problems at personal, corporate and state levels (Gönç, 2022). Attackers use various cyber threat methods to infiltrate information systems and carry out their attacks. Cyber threats include not only new types of crimes that have emerged through the misuse of information and communication technologies, but also cyber-enabled versions of traditional crimes (Gönç, 2022). Cyber threats include various forms such as bulk e-mail, loggers, social engineering attacks, viruses, worms, Trojan horses, ransomware, spyware and adware. The definitions and characteristics of these threats increase the cybersecurity knowledge of users and enable them to protect themselves against these threats more consciously and effectively (Sagiroglu,

2018). Users' lack of cybersecurity knowledge and their lack of safe behavior cause them to feel insecure in the cyber environment. Therefore, it is necessary to raise awareness and educate people about security in order to reduce or prevent security problems (Kovačević, Putnik, & Tošković, 2020).

2.2. Cyber Security in Turkey

Turkey is a global actor in the field of cyber security, both as a source and target of attacks. The fact that it ranks high in the world rankings especially in DDoS attacks shows its effectiveness in this field. This situation shows that the effective utilization of information and communication technologies depends on the continuity and effectiveness of national cyber security efforts. Ensuring cybersecurity is critical for Turkey's economic growth at individual, institutional and national levels. The COVID-19 pandemic accelerated technological transformation and further increased cyber security needs (infrastructure, new technologies, human resources, awareness) (Çakır & Uzun, 2021). Since cyber security products and solutions purchased from foreign countries themselves pose cyber security risks and threats (backdoors, etc. vulnerabilities), Turkey attaches great importance to the development and use of domestic and national products and solutions (Aydemir, 2022).

Cyber-attacks go beyond the personal and institutional level and threaten national security, going beyond cyber espionage and reaching the dimensions of cyber warfare. In this context, the field of cybersecurity is of critical importance worldwide and creates a great need for human resources not only in Turkey but also worldwide. As of 2019, it is estimated that 1.5 million workforce is needed worldwide in the field of cybersecurity, while Turkey needs approximately 15-20,000 cybersecurity experts (Altiner, 2021). In Turkey, cybersecurity was initially dealt with in the field of public order and law, but over time it has become an issue that has reached the dimension of national security. In this process, cyberspace, which armies see as a fifth battlefield, has caused states to focus on legal regulations. In Turkey, the first legal regulation within the scope of combating cybercrimes was made on June 6, 1991 with the Turkish Penal Code No. 3756. This regulation defined various criminal elements under the title of "Crimes in the Field of Informatics" (Kiziltan, 2007). With the Turkish Criminal Code No. 5237, adopted on September 26, 2004, more comprehensive regulations were made in this area, and Articles 243, 244, 245 were elaborated (Kiziltan, 2007). On July 18, 2006, with the amendments made to the Anti-Terrorism Law No. 3713, some IT crimes were included in the scope of terrorism crimes (Öcal, 2021). Law No. 5651, which entered into force on 23 May 2007, includes regulations on broadcasts on the internet and crimes committed through these broadcasts. Another important step in Turkey's fight against cybercrime was its accession to the European Convention on Cybercrime. This convention is important as the first international agreement that emphasizes international cooperation in the fight against cybercrime and entered into force on July 1, 2004 (Ozbek, 2015).

In recent years, cybersecurity efforts in Turkey have gained significant momentum, and various policies and strategies have been determined with the Electronic Communications Law No. 5809, and cybersecurity procedures and standards have been established. Within the scope of these duties and responsibilities assigned to the Ministry of Transport and Infrastructure, training and awareness activities are also of great importance (National Cyber Security Strategy and Action Plan, 2020). Established on July 10, 2018, the Digital Transformation Office undertook the task of developing projects on cybersecurity and Information and Communication Security Measures were determined with the Presidential Circular No. 2019/12. In addition, the Information and Communication Technologies Authority (ICTA) was authorized to prevent cyber-attacks and impose sanctions (Altiner, 2021).

3. Literature Review

Cybersecurity is a critical aspect of modern technological systems and gathering intelligence against cyber threats is vital to ensure the protection of systems, networks and data in cyberspace (Humayun et al., 2020). The

use of social media platforms such as Twitter has been studied as a tool for gathering cyber threat intelligence, and research has been conducted on the use of techniques such as deep neural networks in cyber threat detection (Dionísio et al., 2019). Furthermore, the integration of artificial intelligence (AI) has been highlighted as an important advancement in defending against potential cyber threats and attacks (Srivastava, 2019). There are many studies in the literature on cyber security and the measures to be taken against cyber attacks. In one of these studies, Kott and Linkov (2021) stated that measuring the level of cyber resilience of cyber systems is a challenge and that strict and quantitative measurement of cyber security should be developed. Kumar et al. (2023) emphasized the importance of transparency and interpretability in AI-based cyber security systems, drawing attention to the necessity of explainable artificial intelligence when designing security mechanisms for cyber threat hunting. Ünver et al., (2009) research focuses on information security vulnerabilities and examines how identification numbers used in online transactions pose a danger in accessing personal information.

In a study conducted by Vroom and von Solms (2004), it was stated that in addition to information security policies and corporate information activities, corporate culture and personal characteristics are also effective in the formation of information security awareness. Tekerek and Tekerek (2013) determined the level of awareness of these students on ethical and technical issues in information security with a unique scale applied to primary and secondary school students in Kahramanmaraş province. As a result of the research, it was determined that students had sufficient awareness of ethical issues but showed deficiencies in technical issues. Inadequate information and computer security training and activities were shown as the reason for this situation and suggestions were made to increase the training in this field. In another study, Eminagaoglu and Goksen (2009) emphasized that the key to success in information security is conscious and informed users. They stated that data losses and damage can be prevented significantly if advanced hardware and software are used by users who are knowledgeable and conscious about information security. In the study conducted by Yıldırım and Varol (2013), the awareness of instructors, university students and other social network users about the security measures that can be taken in social networks was evaluated using a descriptive survey model. A total of 211 students, 72 lecturers and 23 other institutional employees from two state universities participated in the study. The findings showed that students and other users did not have sufficient awareness of security measures on social networks and were exposed to misuse of their personal information. The study conducted by Özdemir and Uluyol (2021) aimed to reveal the information security awareness of public employees. This quantitative research was conducted with 501 participants using a descriptive survey model and data were collected using the Information Security Awareness Scale. As a result of the research, it was determined that the information security awareness of public employees is at a medium level and especially information technology employees with technical education and participants under the age of 40 have high awareness levels. Karakaya and Yetgin (2020) conducted research on personal cyber security for Karabük University employees. In this study, hypotheses were tested on topics such as not accepting friend requests from social networks, not keeping information on devices other than personal computers, and using antivirus software. The study revealed that the participants were aware of external threats but showed deficiencies in the use of anti-virus software.

Özbilen and Çağlar (2020) conducted a study to determine the current state of information and information security in the Turkish public sector. This study focused on the concept of cyber security and the responsibilities of relevant institutions, and data were collected and analyzed from secondary sources. The study emphasized that important steps have been taken in the field of information and information security in Turkey, but further preparation is needed.

4. Method

In this study, it is aimed to determine the cyber security awareness levels of public personnel and to evaluate their practical applications in this field. The sample of the research consists of the personnel in Ardahan Provincial Security Directorate. In the research, it was tried to reach the widest possible sample within the temporal and financial possibilities. For the survey application, the approval of Ardahan University Ethics Committee dated 23.11.2023 and numbered 2300037382 was obtained. The research was conducted with a total of 302 public personnel participants and an analysis was carried out on six different dimensions (confidentiality, control/possession, integrity, authenticity, accessibility and utility) using the Cyber Security Scale (CSS). The study was designed in line with the following questions.

- Do cyber security levels differ according to general characteristics?
- Does the dimension of privacy differ according to general characteristics?
- Does the control- possession dimension differ according to general characteristics?
- Does the integrity dimension differ according to general characteristics?
- Does the dimension of authenticity differ according to general characteristics?
- Does the accessibility dimension differ according to general characteristics?
- Does the dimension of utility differ according to general characteristics?

IBM SPSS 28 and AMOS 24 statistical package programs were used to analyze the data obtained in the study and various statistical tests were applied on the data set. In order to increase the reliability and validity level of the research, frequency and cross tabulations were analyzed with the help of descriptive statistics, number and percentage values for categorical parameters, and mean, standard deviation, minimum and maximum values for numerical variables. In order to evaluate the distribution characteristics of the numerical variables, normality assumptions were examined with skewness and kurtosis values. The findings revealed that the data showed a normal distribution.

4.1. Modeling and Data Collection

In the study, the 24-question cyber security scale developed by Arpacı & Sevinç (2022) was used. The scale consists of confidentiality (1-3 questions), control- possession (4-8), integrity (9-12), authenticity (13-17), accessibility (18-21) and utility (22-24) dimensions. The scale uses a 5-point Likert scale ranging from “strongly disagree” to “strongly agree”. The range of points that can be obtained from the scale varies between 24 and 120. Questions 11, 13, 14, 15, 16, 17, and 21 of the scale were reverse coded.

Table 1. Reliability and distributional properties

	Cronbach Alfa	No. of items	Skewness	Kurtosis
Cyber Security Scale	0,880	24	0,286	-0,280
Confidentiality	0,810	3	-0,152	-0,068
Control / Possession	0,822	5	-0,416	-0,381
Integrity	0,752	4	-0,078	-0,351
Authenticity	0,771	5	-0,939	1,007
Availability	0,807	4	0,074	-0,524
Utility	0,704	3	-0,539	0,435

For reliability analysis, Cronbach Alpha coefficient is generally used. It is desired that the Cronbach Alpha coefficient should be at least 0.7 (Karagöz, 2021). According to Karagöz (2021), the Cronbach Alpha coefficient of the cyber security scale and its dimensions is reliable. One of the ways to understand whether the data are normally distributed is to look at the skewness and kurtosis values. Skewness and kurtosis values between -1.5 and +1.5 indicate that the data have a normal distribution (Tabachnick and Fidell; 2013). According to Tabachnick and Fidell (2013), it is seen that the skewness and kurtosis values of the cyber security scale and dimensions used in the study are within the normal distribution limits. Since the data were found to be normally distributed, independent sample T-test and Anova (one-way variance) analysis were used. In case the Anova analysis was significant, the Bonferroni test, one of the Post-Hoc tests, was used to determine which groups the difference was significant. While creating the research report, 95% confidence interval ($p < .05$) was used for significance level.

5. Findings

5.1. Demographic Findings for Participants

Descriptive information about the 302 security personnel who participated in the study is shown in Table 2.

Table 2. Findings on socio-demographic characteristics

General Information		n	%
Gender	Male	273	90,4
	Female	29	9,6
Age	18-25	6	2,0
	26-35	229	75,8
	36-45	44	14,6
	46 +	23	7,6
Education	High School	7	2,3
	Associate degree	32	10,6
	License	232	76,8
	Master's Degree	31	10,3
Duration in the profession	2-5 Years	36	11,9
	6-10 Years	186	61,7
	11-15 Years	40	13,2
	16 Years and Over	40	13,2
Daily Internet Usage	1-2 Hours	42	13,9
	3-4 Hours	154	51,0
	5-7 Hours	74	24,5
	8 Hours and Over	32	10,6
Purpose of Internet Use*	Mobile Banking	260	86,1
	E-government Services	193	63,9
	E-commerce Shopping	189	62,6
	Other	51	16,9

* Multiple Answer

Of the participants, 273 (90.4%) were male and 229 (75.8%) were between the ages of 26-35. Of the police personnel participating in the study, 232 (76.8%) were undergraduate graduates and 186 (61.7%) had 6-10 years of professional experience. 154 (51%) of the participants stated that they use the internet 3-4 hours a day. 260 (88.1%) of the police personnel stated that mobile banking, 193 (63.9%) e-government services and 189 (62.6%)

e-commerce shopping were the purposes of internet use. On the other hand, 51 of the participants stated that they use the internet for other reasons such as news, entertainment and social media.

5.2. Findings Related to Cyber Security Scale

The mean scores of the participants on the cyber security scale, their minimum and maximum mean scores and descriptive statistics are shown in Table 3.

Table 3. Findings on socio-demographic characteristics

Scale and Subscales	$\bar{X}$	Ss	Points received	
			Min.	Maks.
Cyber Security Scale	94,41	9,71	73	120
Confidentiality	12,72	1,56	7	15
Control / Possession	21,73	2,71	12	25
Integrity	16,27	2,35	8	20
Authenticity	20,04	4,06	5	25
Availability	13,31	3,69	4	20
Utility	10,34	2,48	3	15

Since it was determined that the participants had a total average score of 94.41 from the cyber security scale, it can be said that the cyber security awareness levels of the public personnel participating in the survey are at a medium level. The total score that can be obtained from the scale varies between 24 and 120. Whether cyber security awareness differs in terms of general characteristics is shown in Table 4. The values shown in bold in the Table are the factors for which a statistically significant difference was detected.

Table 4. Cyber security and general features comparison

General Information		$\bar{X}$	Ss	Test	p
Gender	Male	94,50	9,80	t=0,914	0,435
	Female	93,44	8,93		
Age	18-25	94,50	9,69	F=1,434	0,233
	26-35	94,13	9,54		
	36-45	96,52	10,71		
	46 +	93,00	9,43		
Education	High School	87,85	6,91	F=3,006	0,031*
	Associate degree	94,93	9,74		
	License	90,78	8,11		
	Master's Degree	95,64	10,47		
Duration in the profession	2-5 Years	95,25	8,73	F=2,044	0,108
	6-10 Years	94,54	9,73		
	11-15 Years	91,20	8,13		
	16 Years and Over	96,22	11,38		
Daily Internet Usage	1-2 Hours	96,00	9,30	F=4,104	0,007*
	3-4 Hours	93,53	9,28		
	5-7 Hours	93,16	10,19		
	8 Hours and Over	99,37	9,77		

* p<0,05

It was observed that males ($\bar{X}=94.50$) had higher cyber security total score average than females ($\bar{X}=93.44$). However, the score difference determined according to gender was not statistically significant ($t=0.914$; $p>0.05$). It was observed that high school graduates ($\bar{X}=87.85$), associate degree graduates ($\bar{X}=94.93$), bachelor's degree graduates ($\bar{X}=90.78$) and master's degree graduates ($\bar{X}=95.64$) had higher cyber security total score average ($F=3.006$; $p<0.05$). According to the Bonferroni test conducted to determine between which groups the difference lies; it was determined that the total cyber security score averages of the participants with an associate degree were statistically significantly higher than the participants with a bachelor's degree. It was observed that the participants with a daily internet use time of 1-2 hours ($\bar{X}=96.00$), participants with 3-4 hours ($\bar{X}=93.53$), participants with 5-7 hours ($\bar{X}=93.16$) and participants with more than 8 hours ($\bar{X}=99.37$) had a higher total cyber security score average ($F=4.104$; $p<0.05$). According to the Bonferroni test conducted to determine between which groups the difference lies; it was determined that the total cyber security score averages of the participants with more than 8 hours of internet use were statistically significantly higher than the participants with 3-4 hours and 5-7 hours of internet use. Statistically significant differences in cyber security awareness of the dimensions of confidentiality, control / possession, integrity, authenticity, availability and utility used in the cyber security scale are given in Table 5 below.

Table 5. Cyber security dimensions and general features

Dimensions	General Information	$\bar{X}$	Ss	Test	p	
Confidentiality	Education	High School	11,85	1,06	F=2,775	0,042*
		Associate degree	12,71	1,58		
		License	12,34	1,51		
		Master's Degree	13,29	1,32		
	Daily Internet Usage	1-2 Hours	13,00	1,62	F=2,650	0,049*
3-4 Hours		12,63	1,48			
5-7 Hours		12,47	1,61			
8 Hours and Over		13,28	1,54			
Control / Possession	Daily Internet Usage	1-2 Hours	22,00	2,69	F=2,717	0,045*
		3-4 Hours	21,46	2,83		
		5-7 Hours	21,60	2,40		
		8 Hours and Over	22,90	2,56		
Integrity	Daily Internet Usage	1-2 Hours	16,69	2,31	F=3,311	0,020*
		3-4 Hours	15,90	2,23		
		5-7 Hours	16,39	2,52		
		8 Hours and Over	17,15	2,30		
Availability	Duration in the profession	2-5 Years	13,02	3,68	F=3,723	0,012*
		6-10 Years	13,26	3,69		
		11-15 Years	12,22	3,20		
		16 Years and Over	14,87	3,78		
Utility	Age	18-25	11,66	1,86	F=4,976	0,002*
		26-35	10,58	2,32		
		36-45	9,61	2,72		
		46 +	9,00	2,98		
Utility	Education	High School	8,28	1,63	F=2,775	0,042*
		Associate degree	10,48	2,29		
		License	9,56	3,09		
		Master's Degree	10,51	2,98		
Utility	Duration in the profession	2-5 Years	10,61	2,67	F=2,186	0,090*
		6-10 Years	10,54	2,31		
		11-15 Years	9,77	2,49		
		16 Years and Over	9,70	2,90		

* $p<0,05$

When the confidentiality dimension was analysed according to sociodemographic characteristics, it was seen that the participants who graduated from high school ($\bar{X}=11.85$), the participants who graduated from associate degree ($\bar{X}=12.71$), the participants who graduated from bachelor's degree ($\bar{X}=12.34$) and the participants who graduated from master's degree ($\bar{X}=13.29$) had the mean total score of the confidentiality dimension ($F=2.775$; $p<0.05$). According to the Bonferroni test conducted to determine between which groups the difference was between; it was determined that the mean total score of the privacy dimension of the participants with a master's degree was statistically significantly higher than the participants with a bachelor's degree. It was observed that the participants whose daily internet usage time was 1-2 hours ($\bar{X}=13.00$), 3-4 hours ($\bar{X}=12.63$), 5-7 hours ($\bar{X}=12.47$) and over 8 hours ($\bar{X}=13.28$) had the mean total score of the privacy dimension ($F=2.650$; $p<0.05$). According to the Bonferroni test conducted to determine between which groups the difference is between; it was determined that the mean total score of the privacy dimension of the participants with over 8 hours of internet use was statistically significantly higher than the participants with 5-7 hours of internet use. When the control / possession dimension was analysed, it was seen that the participants whose daily internet usage time was 1-2 hours ($\bar{X}=22.00$), 3-4 hours ($\bar{X}=21.46$), 5-7 hours ($\bar{X}=21.60$) and over 8 hours ($\bar{X}=22.90$) had the mean total score of the control- possession dimension ($F=2.717$; $p<0.05$). According to the Bonferroni test conducted to determine between which groups the difference was between; it was determined that the mean total score of the control / possession dimension of the participants with over 8 hours of internet use was statistically significantly higher than the participants with 3-4 hours of internet use.

In the integrity dimension, there is a significant difference between daily internet use and cyber security awareness. It was observed that participants with daily internet usage time of 1-2 hours ($\bar{X}=16.69$), 3-4 hours ($\bar{X}=15.90$), 5-7 hours ($\bar{X}=16.39$) and over 8 hours ($\bar{X}=17.15$) had a total mean score of integrity dimension ($F=3.311$; $p<0.05$). According to the Bonferroni test conducted to determine between which groups the difference was between; it was determined that the mean total score of the integrity dimension of the participants with over 8 hours of internet use was statistically significantly higher than the participants with 3-4 hours of internet use. No significant relationship was found between the socio-demographic characteristics in the authenticity dimension and the factors used in the cyber security scale. A statistically significant relationship was also found between the availability dimension and the time in the profession. According to the table, it was seen that the participants with a professional period of 2-5 years ($\bar{X}=13.02$), 6-10 years ($\bar{X}=13.26$), 11-15 years ($\bar{X}=12.22$) and over 16 years ($\bar{X}=14.87$) had the mean total score of the availability dimension ($F=3.723$; $p<0.05$). It was determined that the mean total score of the availability dimension of the participants with an occupational duration of more than 16 years was statistically significantly higher than the participants with an occupational duration between 6-10 years and 11-15 years. In the utility dimension, it was observed that the participants between the ages of 18-25 ($\bar{X}=11.66$), 26-35 ($\bar{X}=10.58$), 36-45 ($\bar{X}=9.61$) and over 46 ($\bar{X}=9.00$) had the mean total score of the utility dimension ($F=4.976$; $p<0.05$). In addition, it was determined that the utility dimension total mean scores of the participants over the age of 46 were statistically significantly lower than the participants between the ages of 26-35. Considering the educational level of the participants, it was determined that the mean total score of the utility dimension of the participants with associate's degree was statistically significantly higher than that of the participants with high school graduates.

Finally, it was seen that the participants with an occupational duration of 2-5 years ($\bar{X}=10.61$), 6-10 years ($\bar{X}=10.54$), 11-15 years ($\bar{X}=9.77$) and over 16 years ($\bar{X}=9.70$) had a total mean score of the benefit dimension ($F=2.186$; $p<0.05$) and it was determined that the mean total score of the benefit dimension of the participants with an occupational period over 16 years was statistically significantly lower than the participants with an occupational period between 6-10 years.

6. Conclusion and Discussion

The main purpose of this study is to determine the cyber security awareness levels of public personnel and to evaluate their practical applications in this field. The study was conducted with a total of 302 public personnel participants and an analysis was carried out on six different dimensions (confidentiality, control/ possession, integrity, authenticity, availability and utility) using the Cyber Security Scale (CSS). In the study, the majority of the participants (90.4%) were male and 75.8% were between the ages of 26-35. This demographic structure allows the results of the study to be generalised especially over this age group and gender. In terms of education level, the majority of the participants (76.8%) are bachelor's degree graduates, and their professional years generally range between 6-10 years (61.7%). These findings indicate that police personnel generally have a high level of education and a medium level of professional experience. When the daily internet usage time was analysed, more than half of the participants (51%) stated that they spend 3-4 hours on the internet daily. Mobile banking (88.1%), e-government services (63.9%) and e-commerce (62.6%) were the most frequently repeated reasons for using the Internet. This situation shows that public personnel use the Internet for functional and daily life facilitating services. In the study of Masum (2022) in the literature, it is stated that internet use is more likely to be done by women for social media. In this study, on the other hand, social media is included at a low rate (17.3%) as the purpose of internet use, which may indicate differences arising from demographic structure. These findings highlight the effect of gender on cyber security behaviors and a similar trend is observed in our study. It was determined that male participants took cyber security measures more actively and participated in trainings on this subject more frequently.

In the study, the cyber security status of the participants was evaluated under various dimensions. As a result of the analyses made on the cyber security scale, the average total score of the participants was 94.41. The total score range of this scale varies between 24 and 120, so the average score obtained is in the upper middle segment of the scale and it can be interpreted that the participants generally have sufficient awareness of cyber security. The scores obtained by the participants from the sub-dimensions of the cyber security scale were analysed separately. The average score obtained from the confidentiality dimension is 12.72 and the possible score range for this dimension varies between 3 and 15. This result means that the participants showed a high level of awareness about privacy. These findings are in line with wider research and indicate that privacy concerns are common among Internet users (Malhotra et al., 2004). It includes various dimensions such as information privacy, personal communication privacy and data privacy, and covers a broad construct (Crossler, 2011). Factors such as education level have been associated with differences in privacy concerns, and higher education levels are generally associated with increased awareness and concerns about privacy (Wang et al., 2022). Furthermore, studies on how the duration of internet use may affect individuals' perceptions of privacy have revealed that longer duration of use is associated with higher concerns (Denis et al., 2023).

Within the scope of the results obtained from the study, it was determined that public personnel have a general knowledge on cyber security issues; however, they do not have sufficient knowledge and practice, especially against advanced threats. It was concluded that the training required to increase the cyber security awareness of public personnel are insufficient and that these trainings should be made more effective, applied and continuous. The content of training programmes should be expanded to cover current cyber threats and should include practical applications to make the personnel more aware and equipped against these threats. According to the results of the analysis, although there are cyber security policies in public institutions, there are serious deficiencies in the applicability and effectiveness of these policies. It is recommended that these policies should be reviewed, made realistic and applicable, and internal audit mechanisms should be strengthened. In addition, considering the seriousness of the damage caused by cybercrimes and security breaches, it is of great importance to promote information security culture among employees at all levels to better protect public personnel against these threats.

Ethics Committee Declaration

The study was evaluated by Ardahan University Scientific Research and Publication Ethics Committee and found ethically appropriate with the decision numbered E-67796128-000-2300037382 on November 17, 2023. In addition, the relevant document has been uploaded to the DergiPark system by the corresponding author.

Author Contribution Rate Statement

The data were collected by Barış Daşdemir. The analysis was conducted by Barış Daşdemir and Salih Serkan Kaleli. The literature review was conducted by Barış Daşdemir. The conclusion and discussion section were written jointly by the authors.

Conflict Statement

There is no conflict of interest between the authors.

Statement of Support

No support was received from any institution for this study.

References

- Aksoğan, M., Bayer, H., Gülada, M., & Çelik, E. (2018). İletişim fakültesi öğrencilerinin siber güvenlik farkındalığı: İnönü Üniversitesi örneği. *Kesit Akademi Dergisi*, 4(13), 271-288.
- Aldemir, C., & Merve, K. (2020). Bilgi toplumu, siber güvenlik ve Türkiye uygulamaları. *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 1(1), 6-27.
- Altınar, İ. (2021). *Öğretmenlerin kişisel siber güvenlik farkındalık düzeylerinin farklı değişkenlere göre değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi], Ankara Üniversitesi.
- Arpaci, I., & Sevinc, K. (2022). Development of the Cybersecurity Scale (CS-S): evidence of validity and reliability. *Information Development*, 38(2), 218-226. <https://doi.org/10.1177/0266666921997512>
- Aydemir, M. (2022). The use of communication technologies in web attacks and hacker tagging: Analysis of the zone-h model: iletişim teknolojilerinin web saldırılarında kullanımı ve hacker etiketlemesi: Zone-H modelinin analizi. *Ases Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 158-179.
- Bai, C., Dallasega, P., Orzes, G., & Sarkis, J. (2020). Industry 4.0 technologies assessment: a sustainability perspective. *International Journal of Production Economics*, 229, 107776.
- Bekar, S., & Sağlam, M. (2023). Siber âlem: yeni medya ve dijital yurttaşlık. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 2(2), 133-144.
- Çakır, H., & Uzun, S. A. (2021). Türkiye'nin siber güvenlik eylem planlarının değerlendirilmesi. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(2), 353-379.
- Crossler, R. (2011). Privacy in the digital age: A review of information privacy research in information systems. *Mis Quarterly*, 35(4), 1017. <https://doi.org/10.2307/41409971>
- Denis, N., Laurent, M., & Chabridon, S. (2023). Integrating usage control into distributed ledger technology for internet of things privacy. *IEEE Internet of Things Journal*, 10(22), 20120-20133. <https://doi.org/10.1109/ijot.2023.3283300>
- Dionísio, N., Alves, F., Ferreira, P., & Bessani, A. (2019). Cyberthreat detection from twitter using deep neural networks. *2019 International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN)*, Budapest, Hungary. <https://doi.org/10.1109/ijcnn.2019.8852475>
- Ecek, N., & Çakmak, A. F. (2022). Çalışanların bilgi güvenliği önlemlerine dair tutumları: ampirik bir değerlendirme. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 7(2), 26-44.

- Eminağaoğlu, M., & Gökşen, Y. (2009). Bilgi güvenliği nedir, ne değildir, Türkiye’ de bilgi güvenliği sorunları ve çözüm önerileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(4), 1-15.
- Gönç, D. (2022). Siber tehdit taksonomilere siber aktivizm çerçevesinde bir değerlendirme, *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi*, 4(2), 171-196. <https://doi.org/10.53694/bited.1112219>.
- Humayun, M., Niazi, M., Jhanjhi, N. Z., Alshayeb, M., & Mahmood, S. (2020). Cyber security threats and vulnerabilities: a systematic mapping study. *Arabian Journal for Science and Engineering*, 45, 3171-3189.
- International Telecommunication Union. (2022). 2.9 billion people still offline. <https://www.itu.int/en/mediacentre/Pages/PR-2021-11-29-FactsFigures.aspx>
- Karagöz Yalçın, Y. (2021). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Atlas Akademik Basım Yayın.
- Karakaya, A., & Yetgin, M. A. (2020). Karabük Üniversitesi çalışanlarına yönelik kişisel siber güvenlik üzerine araştırma. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 157-172.
- Kızıltan, M. B. (2007). *5237 sayılı Türk ceza kanununda bilişim sistemine girme, sistemi engelleme ve bozma suçları* [Yüksek Lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Korucu, O. (2021). Yeni normal dünya düzeninin siber güvenlik ve bilgi güvenliğine etkileri. *Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi*, 7(1), 44-60.
- Kott, A., & Linkov, I. (2021). To improve cyber resilience, measure it. *Computer*, 54(2), 80-85. <https://doi.org/10.1109/mc.2020.3038411>
- Kovačević, A., Putnik, N., & Tošković, O. (2020). Factors related to cyber security behavior. *IEEE Access*, 8(1), 125140-125148.
- Kumar, P., Wazid, M., Singh, D., Singh, J., Das, A., & Rodrigues, J. (2023). Explainable artificial intelligence envisioned security mechanism for cyber threat hunting. *Security and Privacy*, 6(6). <https://doi.org/10.1002/spy2.312>
- Malhotra, N., Kim, S., & Agarwal, J. (2004). Internet users' information privacy concerns (iuipc): The construct, the scale, and a causal model. *Information Systems Research*, 15(4), 336-355. <https://doi.org/10.1287/isre.1040.0032>
- Nair, M. M., & Tyagi, A. K. (2021). Privacy: History, statistics, policy, laws, preservation and threat analysis. *Journal of Information Assurance ve Security*, 16(1).
- Öcal, S. T. A. (2021). Siber güvenlik perspektifinde Türkiye’nin güvenlik stratejileri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 89.
- Öğün, M. N., Öznacar, B., Tatar, A., & Debeş, G. (2020). Information technologies and reaching to information society. *REICE: Revista Electrónica de Investigación En Ciencias Económicas*, 8(16), 412-449.
- Özbek, M. (2015). The impacts of European cybercrime convention on Turkish criminal law. *GSI Articletter*, 13, 73.
- Özbilen, T., & Çağlar, A. (2020). Türk kamu sektöründe bilgi ve bilişim güvenliği. *Kamu Yönetimi ve Teknoloji Dergisi*, 2(1), 72-94.
- Özdemir, A., & Uluyol, Ç. (2021). Kamu kurum ve kuruluşlarında bilgi güvenliği farkındalığı. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25(3), 649-666.
- Özdemirci, F., & Torunlar, M. (2018). Bilgi-değişim-siber güvenlik-bağımsızlık. *Bilgi Yönetimi*, 1(1), 78-83.
- Sağiroğlu, Ş., Şenol, M., Bayındır, R., Bilge, Y., Bensghir, T. K., Akleylek, S., & San, G., (2019). *Siber güvenlik ve savunma: Problemler ve çözümler*. Grafiker Yayınevi.
- Salem, Y., Moreb, M., & Rabayah, K. S. (2021). Evaluation of information security awareness among Palestinian learners. In *International Conference on Information Technology* (pp. 21-26).

- Schatz, D., Bashroush, R., & Wall, J. (2017). Towards a more representative definition of cyber security. *The Journal of Digital Forensics, Security and Law*, 12(2), 53-74.
- Solms, R. V., & Niekerk, J. V. (2013). From information security to cyber security. *Computers & Security*, 38, 97-102.
- Srivastava, K. (2019). A new approach of artificial intelligence (ai) to cyber security. *International Journal of Research in Advent Technology*, 7(1), 410-412. <https://doi.org/10.32622/ijrat.71201980>
- Tanrıverdi, M. (2020). A systematic review of privacy preserving healthcare data sharing on blockchain. *Journal of Cybersecurity and Information Management*, 5, 31-37.
- Tekerek, M., & Tekerek, A. (2013). A research on students' information security awareness. *Turkish Journal of Education*, 2(3).
- Yıldırım, N., ve Varol, A. (2013). Sosyal ağlarda güvenlik: Bitlis Eren ve Fırat Üniversitelerinde gerçekleştirilen bir alan çalışması. *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi*, 6(1).
- Yıldırım, Y. (2020). Farklı disiplinlerde endüstri 4.0. *OPUS International Journal of Society Researches*, 15(21), 756-789.
- You, Z., & Feng, L. (2020). Integration of industry 4.0 related technologies in construction industry: A framework of cyber-physical system. *IEEE Access*, 8, 122908-122922.
- Wylde, V., Rawindaran, N., Lawrence, J., Balasubramanian, R., Prakash, E., Jayal, A., & Platts, J. (2022). Cybersecurity, data privacy and blockchain: A review. *SN Computer Science*, 3(2), 127.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Türkiye’de inovasyonun orta gelir tuzağından çıkış üzerindeki etkisi: Fourier ve RALS yaklaşımları

The impact of innovation on the exit from the middle-income trap in Türkiye: Fourier and RALS approaches

Ayşegül Han^{a*}

^a Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, aysegullhann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3390-2129

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 3 Ağustos 2024

Kabul: 19 Ağustos 2024

Anahtar kelimeler:

Fourier Yaklaşımı,

RALS Yaklaşımı,

Orta Gelir Tuzağı,

İnovasyon,

Türkiye

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 3 August 2024

Accepted: 19 August 2024

Keywords:

Fourier Approach,

RALS Approach,

Middle-income Trap,

Innovation,

Türkiye

Article type:

Research article

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’nin 1990-2022 yılları arasında orta gelir tuzağında olup olmadığını belirlemek ve inovasyonun bu tuzaktan çıkış üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Yapılan FADF ve RALS-ADF birim kök testleri sonucunda, Türkiye’nin orta gelir tuzağında olmadığı bulunmuştur. İnovasyonun etkilerini incelemek için FADL ve RALS-FADL eşbütünlük analizi uygulanmış ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Analizler, Ar-Ge harcamalarındaki %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi 0.35 birim artırdığını, patent sayılarındaki %1’lik artışın ekonomik büyümeyi %6 oranında artırdığını ve yüksek teknoloji ihracatındaki %1’lik artışın ekonomik büyümeyi 0.15 birim artırdığını göstermiştir. Bu bulgular, Türkiye’nin inovasyon göstergelerinin ekonomik büyümesine önemli katkılar sağladığını doğrulamaktadır. Ayrıca, Ar-Ge yatırımları ve yüksek teknoloji ihracatının, orta gelir tuzağından çıkış sürecindeki kritik rolünü pekiştirmektedir. Bu sonuçlar, ülkelerin orta gelir seviyelerinden üst gelir seviyelerine geçiş süreçlerinde inovasyon stratejilerinin önemini vurgulamaktadır.

ABSTRACT

The aim of this study is to determine whether Türkiye is in the middle-income trap between 1990 and 2022 and to evaluate the effects of innovation on the exit from this trap. As a result of the FADF and RALS-ADF unit root tests, it is found that Türkiye is not in the middle-income trap. FADL and RALS-FADL cointegration analyses were applied to examine the effects of innovation and it was found that there is a long-run relationship between the variables. The analyses show that a 1% increase in R&D expenditures increases economic growth by 0.35 units, a 1% increase in the number of patents increases economic growth by 6% and a 1% increase in high technology exports increases economic growth by 0.15 units. These findings confirm that Türkiye’s innovation indicators make significant contributions to its economic growth. Moreover, it reinforces the critical role of R&D investments and high technology exports in the process of exiting the middle-income trap. These results emphasize the importance of innovation strategies in the transition process of countries from middle income to upper income levels.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: aysegullhann@gmail.com

Atf / Citation: Han, A. (2024). Türkiye’de inovasyonun orta gelir tuzağından çıkış üzerindeki etkisi: Fourier ve RALS yaklaşımları. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 134-148. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1527525>

1. Giriş

Ekonomik büyüme ve kalkınma, tarih boyunca önemli bir tema olmuştur. 19. yüzyıldaki sanayi devrimi, ülkelerin kişi başına düşen gelirlerini artırmıştır (Sharma ve Singh, 2020). Gelişmiş ülkeler yapısal dönüşümleri sağladığından ekonomik büyümeye odaklanırken, gelişmekte olan ülkeler hem ekonomik büyüme hem de yapısal dönüşüm gerektirmektedir (Şen vd., 2004). Kuznets (1971) ve Felipe vd. (2012) ekonomik kalkınmanın, düşük verimliliğe sahip sektörlerden yüksek verimliliğe sahip sektörlerle geçişi içerdiğini belirtmişlerdir. 1960'lardan itibaren bazı ülkeler yüksek gelir seviyelerine ulaşırken, bazıları orta gelir seviyelerinde kalmış ve “orta gelir tuzağı” (OGT) adı verilen bir duruma düşmüştür (Bozkurt vd., 2014). OGT, teknolojik gelişme ve verimlilikteki yetersizliklerden kaynaklanmaktadır.

Literatürde çeşitli açılardan güncelliğini koruyan OGT, gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sorundur. OGT’ye düşen ülkeler, düşük maliyetli üretim yapan yoksul ülkelerle rekabet edemezken, gelişmiş ülkelerin ileri teknoloji ve yüksek katma değerli sektörlerine de yetişememektedir (Gill ve Kharas, 2007). Bu ülkelerde ücretler artsa da verimlilik artmadığı için büyüme hızları yavaşlamaktadır. Son on yılda yüksek gelir seviyesine ulaşan ülke sayısı, orta gelir grubundakilerin yarısından azdır. Türkiye, son yıllarda ekonomik büyüme, sanayileşme ve altyapı yatırımlarıyla dikkat çekmiştir. Büyük bir nüfus, gelişen altyapı, yabancı sermaye çekme yeteneği, ucuz işgücü ve düşük üretim maliyetleri Türkiye’nin yüksek büyüme oranlarına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, ihracat, döviz rezervleri ve milli gelirdeki artış ve ekonomik krizlere karşı dayanıklılığı, Türkiye’nin ekonomik başarılarının temel nedenlerindedir (Ağır ve Yıldırım, 2015). Türkiye’nin ekonomik performansı ve kalkınma stratejileri, ekonomik büyüme ve kalkınma literatüründe önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Bu noktada, inovasyonun rolü, ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından hayati bir unsur olarak öne çıkmaktadır. İnovasyon, yalnızca yeni ürünlerin ve hizmetlerin geliştirilmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda üretim süreçlerinin iyileştirilmesi, maliyetlerin düşürülmesi ve genel verimliliğin artırılması yoluyla da ekonomiye önemli katkılarda bulunur. İnovasyonun ekonomik büyümeye olan etkisi, Schumpeterci büyüme teorisi çerçevesinde incelenebilir. Schumpeter (1942), ekonomik gelişmenin itici gücünün yenilikler ve teknolojik değişim olduğunu savunarak, girişimcilerin yeni kombinasyonlar ve üretim yöntemleri geliştirme sürecini vurgulamıştır. İnovasyon kapasitesinin artırılması, özellikle teknolojik yeniliklerin hızlandırılması ve yeni buluşların ticarileştirilmesi ile mümkün olmaktadır. Teknolojik yenilikler, verimlilik artışlarını tetikleyerek faktör verimliliğini artırır ve böylece toplam üretkenlikte kalıcı iyileşmeler sağlar. Romer (1990) ve Grossman ve Helpman (1991) gibi endojen büyüme teorisyenleri, teknolojik değişimin ve bilgi birikiminin ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği üzerindeki kritik rolünü vurgulamışlardır. Bu teoriler, bilgi ve teknolojinin kamu malı niteliği taşıdığını ve bu nedenle bilgi birikiminin marjinal maliyetinin düşük olduğunu, dolayısıyla ekonomik büyüme sürecinde önemli bir rol oynadığını ileri sürer. Patent sayıları, bu sürecin önemli bir göstergesidir, çünkü patentler yeni buluşların tescillenmesini sağlar ve fikri mülkiyet haklarını koruyarak inovasyonu teşvik eder. Patentler, girişimcilerin ve firmaların yenilik yapma motivasyonunu artırarak, Ar-Ge faaliyetlerine yapılan yatırımları ve bu yatırımların ekonomik getirisini güvence altına alır. Böylelikle, patent sistemi, Schumpeterci yaratıcı yıkım sürecinin devamlılığını ve ekonomik dinamizmin sürdürülmesini sağlar. Ayrıca, patent verileri, bir ülkenin inovasyon kapasitesinin ve teknolojik gelişmişlik düzeyinin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilir. Bu bağlamda, patent sayılarındaki artış, bir ekonominin yenilik kapasitesini, teknolojik ilerlemesini ve rekabet gücünü yansıtır. Sonuç olarak, inovasyon, ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından stratejik bir öneme sahiptir. İnovasyonun teşvik edilmesi ve patent sistemlerinin etkin bir şekilde işletilmesi, teknolojik ilerlemeyi hızlandırarak uzun vadeli ekonomik büyümenin temelini oluşturur. Bu süreçte, politika yapımcıların ve akademisyenlerin inovasyonun ekonomik etkilerini anlamaları ve bu doğrultuda stratejiler geliştirmeleri büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de OGT olup olmadığının incelenmesi ve inovasyonun OGT’den çıkış üzerindeki etkisini araştırmaktır. OGT, belirli bir gelir seviyesine ulaşmış bu seviyeyi aşamayan ülkeler için önemli bir engel oluşturmaktadır ve ekonomik kalkınmayı sınırlamaktadır. Özellikle Türkiye’nin ekonomik kalkınma sürecinde inovasyonun oynadığı rol, bu çalışmanın temel inceleme konusunu oluşturmaktadır. İnovasyon, verimliliği artırarak ve teknolojik gelişmeyi teşvik ederek, OGT’den çıkış için kilit bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışma, gelişmekte olan ülkelerin orta gelir seviyesinden yüksek gelir seviyesine geçişte inovasyon politikalarının nasıl etkili olabileceğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Türkiye’nin başarı hikayesi, inovasyonun ekonomik kalkınmadaki kritik rolünü gözler önüne sererken, diğer gelişmekte olan ülkeler için de yol gösterici olabilecek stratejiler sunmaktadır. Bu çalışma, inovasyonun ekonomik kalkınmadaki rolünü daha iyi anlamak ve bu süreçte karşılaşılan zorlukları aşmak için gerekli politikaların geliştirilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın yapısı, ekonomik kalkınma sürecinde inovasyonun rolünü incelemek amacıyla aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır. İlk bölümde, genel giriş kısmı sunulmaktadır, ekonomik büyüme ve kalkınma konusundaki temel kavramlar ve araştırmanın önemi vurgulanmıştır. İkinci bölümde, literatür taraması yapılmış ve mevcut araştırmaların bulguları özetlenmiştir. Üçüncü bölümde, çalışma için kullanılan veri setleri ve araştırma yöntemleri açıklanmıştır. Dördüncü bölümde, analizlerden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Son olarak, beşinci bölümde elde edilen sonuçlar özetlenmiş, bulgular ışığında tartışmalar yapılmış ve politika önerileri sunulmuştur.

2. Literatür Taraması

OGT ve inovasyonun bu tuzağı aşma potansiyeline dair yapılan çalışmalar çeşitli sonuçlar sunmaktadır. Robertson ve Ye (2013), 1950-2010 döneminde 46 ülke için uyguladıkları birim kök testleri sonucunda, bu ülkelerden 23’ünün OGT’de olduğunu belirlemiş ve bu bulgular OGT kavramının geçerliliğini desteklemiştir. Olgun (2013), Japonya ve Güney Kore’nin yüksek Ar-Ge harcamalarının bu tuzağı aşmalarına yardımcı olduğunu vurgulamış ve Türkiye’nin Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki düşük oranını eleştirmiştir. Tho (2013), ASEAN ülkelerinin OGT’den çıkabilmesi için Ar-Ge’nin önemini ve verimli kurumların gerekliliğini belirtmiştir. Koçak ve Bulut (2014), Türkiye’nin OGT’de olmadığını Lee-Strazicich ve Carrion-i-Silvestre gibi yapısal kırılmaları dikkate alan testlerle göstermiştir. Dalgıç vd. (2014), probit modellerle beşerî sermaye, teknoloji, Ar-Ge harcamaları, yüksek teknoloji ihracatı değişkenlerinin orta gelir tuzağından çıkıştaki etkisini incelediği çalışma sonucunda, bu değişkenlerin OGT’den kurtulma olasılıklarını artırdığını belirtmiştir. Lavopa (2015), teknolojik gelişmelerin ve yapısal değişimlerin OGT riskini etkilediğini ve yapısal değişimi etkili kullanamayan ülkelerde düşük veya orta gelir tuzaklarının görülebileceğini ifade etmiştir. Şahin vd. (2015), Türkiye’nin 1980-2013 dönemindeki analizlerinde Türkiye’nin OGT’de olduğunu ve ihracat ile kişi başına gelir arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmuştur. Ener ve Karanfil (2015) tasarrufların kişi başına gelir üzerindeki etkisini incelemiş ve yatırımlardan para arzına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmuştur. Karanfil (2016) Ar-Ge harcamalarının uzun dönemde denge sağladığını ve Türkiye’nin OGT’de olduğunu belirtmiştir. Ada ve Acaroğlu (2016), yüksek teknoloji ihracatı ve eğitim harcamalarının Türkiye’nin OGT’den çıkabilmesi için kritik olduğunu ortaya koymuştur. Tasar vd. (2016), Türkiye’nin OGT riskini yapısal kırılmalar ve ekonomik dinamiklerle değerlendirmiş ve bu tuzağa düşme riskinin mevcut olduğunu göstermiştir. Keskingöz ve Dilek (2016), Türkiye’nin yüksek gelirli ülkeler grubuna geçişi için inovasyon kültürünün oluşturulması gerektiğini belirtmiştir. Bal vd. (2016), Tayland, Türkiye ve Çin’in OGT’de olup olmadığını incelemiş ve çeşitli ekonomik değişkenler üzerinden öneriler sunmuştur. Konya vd. (2017), imalat sanayinin GSYH içindeki payı ve yükseköğretim oranlarının kişi başına gelir üzerindeki etkilerini değerlendirmiş ve Türkiye’nin OGT’de olmadığını fakat bu riski taşıdığını belirlemiştir. Ünlü ve Yıldız (2018), 71 orta gelirli ülke arasında Türkiye’nin OGT’de bulunmadığını göstermiştir. Tıraşoğlu ve Karasaç (2018), E7 ülkelerinin OGT’de olup olmadığını araştırmış ve Türkiye’nin bu

tuzağın dışında olduğunu belirtmiştir. Tiftikçigil vd. (2018), E7 ülkelerinde OGT’nin olmadığını ve model seçimi hatalarının en aza indirildiğini ifade etmiştir. Manga vd. (2019) Türkiye’nin OGT’de olmadığını, Öztürk ve Bayramoğlu (2019) ise Azerbaycan, Bulgaristan, Belarus ve diğer ülkelerin OGT’den kaçındığını belirtmiştir. Furuoka vd. (2020) Türkiye’nin OGT’de olduğunu, ancak diğer ülkeler için karışık sonuçlar sunduğunu ifade etmiştir. Öztürk ve Yavuz Tiftikçigil (2020) Türkiye’nin OGT’de olmadığını ve büyüme performansının bu riske karşı dirençli olduğunu göstermiştir. Bingöl ve Pehlivan (2020) tarafından yapılan çalışmada, OGT’deki 56 ülke için teknolojinin etkisi incelendiğinde, kişi başına GSYİH üzerinde en fazla etkinin Ar-Ge harcamalarından kaynaklandığı, bunu sırasıyla Ar-Ge çalışan sayısı, ileri teknoloji ihracatı ve patentlerin izlediği ve teknolojinin yüksek gelir grubuna geçişte ve orta gelir tuzağından çıkışta önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Yıldız ve Bayraktar (2021) Kırılgan Beşli ülkelerinde OGT’nin varlığını incelediğinde Türkiye’nin OGT’de olmadığını belirtmiş, Gökteş (2021) ise Türkiye’nin OGT’de bulunmadığını ve diğer ülkelerdeki durumları analiz etmiştir. Konat (2021) Balkan ülkelerinin OGT’de olduğunu ve ekonomik rekabet gücünde bir durgunluk yaşandığını ifade etmiştir. Kızılkaya (2022), Türkiye’nin OGT’de olmadığını ve yüksek gelir grubuyla olan farkın kapandığını belirtmiştir. Son olarak, Altunöz (2024) çalışmasında, Türkiye’nin son yıllardaki önemli ekonomik büyümelerine rağmen 1985-2017 dönemi verileriyle OGT’den kaçınabileceğini ve yüksek gelirli ülkelerle gelir yakınsamasının mevcut olduğunu vurgulamıştır.

Yapılan literatür taramasının özeti ve Türkiye için elde edilen anahtar bulgular Tablo 1’de sunulmuştur:

Tablo 1. Literatür özeti

Yazar(lar)	Ülke	Dönem	Türkiye için Anahtar Bulgular
Robertson ve Ye (2013)	46 Orta Gelirli Ülke	1950-2010	OGT yok
Koçak ve Bulut (2014)	Türkiye	1950-2010	OGT yok
Şahin vd. (2015)	Türkiye	1980-2013	OGT var
Ener ve Karanfil (2015)	Türkiye	1980-2013	OGT var
Ada ve Acaroğlu (2016)	Türkiye	1983-2013	OGT var
Ye ve Robertson (2016)	46 Orta Gelirli Ülke	1950-2010	OGT var
Tasar vd. (2016)	Türkiye	1960-2014	OGT yok
Keskingöz ve Dilek (2016)	Türkiye	1960-2014	OGT yok
Bal vd. (2016)	28 Üst-Orta Gelirli Ülke	1982-2012	OGT yok
Konya vd. (2017)	Türkiye	1971-2015	OGT yok
Ünlü ve Yıldız (2018)	71 Orta Gelirli Ülke	1950-2014	OGT yok
Tıraşoğlu ve Karasaç (2018)	E7 Ülkeleri	1960-2016	OGT yok
Tiftikçigil vd. (2018)	E7 Ülkeleri	1969-2015	OGT yok
Manga vd. (2019)	Türkiye	1950-2014	OGT yok
Öztürk ve Bayramoğlu (2019)	8 Yüksek-Orta Gelirli Ülke	1990-2016	OGT yok
Furuoka vd. (2020)	14 Orta Gelirli Ülke	1968-2017	OGT var
Öztürk ve Tiftikçigil (2020)	Türkiye	1967-2016	OGT yok
Yıldız ve Bayraktar (2021)	Kırılgan Beşli	1960-2015	OGT yok
Gökteş (2021)	26 Üst-Orta Gelirli Ülke	1960-2019	OGT yok
Kızılkaya (2022)	Türkiye	1960-2020	OGT yok

Önceki çalışmalar genellikle genel ekonomik göstergeler ve OGT analizi üzerine odaklanmışken, bu çalışma Türkiye'nin özgün ekonomik dinamiklerini ve inovasyonun bu dinamikler üzerindeki etkilerini incelemekte daha ayrıntılı bir yaklaşım sergilemektedir. Türkiye'nin, Ar-Ge harcamaları, patent başvuruları ve yüksek teknoloji ihracatındaki gelişmelerin OGT ile mücadelede ne denli kritik bir rol oynadığını belirlemek amacıyla yenilikçi bir çerçeve sunarak, OGT'nin aşılmasında inovasyonun etkisini detaylı bir şekilde analiz etmektedir. Bu bağlamda, çalışma, inovasyonun Türkiye'nin ekonomik kalkınmasındaki stratejik rolünü ortaya koyarak, OGT'den çıkış için uygulanabilir politika önerileri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, mevcut literatürdeki boşluğu doldurarak, Türkiye'nin ekonomik kalkınma stratejilerine yenilikçi ve hedeflenmiş bir katkı sağlayacaktır.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

3.1. Veri Seti

Bu çalışmanın amacı, 1990-2022 yılları arasında Türkiye'de OGT'nin olup olmadığının incelenmesi ve inovasyonun bu tuzaktan çıkış üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. OGT, ülkelerin düşük gelirli seviyelerden orta gelir seviyelerine geçiş yapabilmesi ancak bu seviyede sıkışıp kalması durumunu ifade etmektedir. Bu durumun üstesinden gelmek için inovasyon, ekonomik büyüme ve kalkınmada kilit bir faktör olarak kabul edilmektedir. İnovasyonun, patentler, yüksek teknoloji ihracatı, Ar-Ge harcamaları ve internet kullanımındaki artışlar gibi göstergeler aracılığıyla ölçülmesi, bir ülkenin rekabet gücünü ve ekonomik dinamizmini artırmada önemli bir etken olduğunu ortaya koymaktadır. Seçilen dönem, Türkiye'nin ekonomik ve teknolojik dönüşüm süreçlerinin hız kazandığı ve küresel ekonomik koşulların etkilerinin daha belirgin hale geldiği bir zaman dilimidir. Bu dönem, Türkiye'nin sanayi ve teknoloji politikalarının geliştirilmesi, uluslararası rekabet gücünün artırılması ve ekonomik büyüme stratejilerinin şekillendirilmesi açısından kritik bir aşamayı temsil etmektedir. Dolayısıyla, bu dönemdeki veriler üzerinden yapılan analizler, inovasyonun OGT'den çıkış üzerindeki etkilerini anlamada ve Türkiye'nin ekonomik gelişim yol haritasının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda incelenecek olan model şu şekildedir:

$$LNBUYUME_t = \alpha_0 + \alpha_1 ARGE_t + \alpha_2 LNPATENT_t + \alpha_3 TEKIHR_t + \alpha_4 NET_t + v_t \quad (1)$$

β_0 sabit terimi ve v_t hata terimini ifade etmektedir. Modele dahil edilen değişkenlerden ekonomik büyüme ve yerleşik patent sayıları değişkenleri logaritmik formda kullanılmıştır. Logaritmik dönüşümler, değişkenler arasındaki yüzde değişimlerin analiz edilmesini sağlar, büyük dalgalanmaların etkisini azaltır ve verilerin dağılımını simetrik hale getirir (Leydesdorff ve Bensman, 2006). Ampirik modelde incelenen değişkenlere ait detaylı bilgiler Tablo 2'de verilmiştir:

Tablo 2. Değişkenler ve kaynakları

Sembol	Değişken	Kaynak
<i>LNBUYUME</i>	GDP (Constant 2015 US\$)	Dünya Bankası
<i>ARGE</i>	Research and Development Expenditure (% of GDP)	Dünya Bankası
<i>LNPATENT</i>	Patent Applications, Residents	Dünya Bankası
<i>TEKIHR</i>	High-Technology Exports (% of Manufactured Exports)	Dünya Bankası
<i>NET</i>	Individuals Using the Internet (% of Population)	Dünya Bankası

Modelde incelenen serilere ait tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon matrisi Tablo 3'te raporlanmıştır:

Tablo 3. Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyonlar

	Ortalama	Medyan	Std. Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	Olasılık
<i>LNBUYUME</i>	27.038	27.055	0.440	0.175	1.738	2.357	0.308
<i>ARGE</i>	0.679	0.564	0.401	0.376	2.251	1.549	0.461
<i>LNPATENT</i>	7.025	6.977	1.556	-0.027	1.351	3.745	0.154
<i>TEKIHR</i>	1.921	1.887	1.007	0.121	1.813	2.017	0.365
<i>NET</i>	29.515	18.240	28.794	0.498	1.839	3.218	0.200

Verilen tanımlayıcı istatistiklere göre, ekonomik büyüme verileri, genellikle simetrik bir dağılım sergilemekte, ancak küçük bir pozitif eğilim ve belirgin bir yoğunluk göstermektedir. Ar-Ge harcamaları, daha yüksek varyasyon ve belirgin bir pozitif çarpıklık ile dikkat çekerken, patent sayıları nispeten simetrik bir dağılım sergilemektedir. Yüksek teknoloji ihracatında da benzer bir simetrik dağılım gözlemlenmektedir. İnternet kullanan birey sayısındaki geniş varyasyon ve pozitif çarpıklık, veri setindeki uç değerlerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Genel olarak, Jarque-Bera testi, tüm değişkenlerin normal dağılım varsayımını desteklediğini göstermektedir.

3.2. Ekonometrik Yöntem

Çalışmada, Robertson ve Ye'nin (2013) önerdiği yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemde göre, OGT'ye düşüp düşmediği belirlenecek olan ülkenin milli gelirinin doğal logaritmasından, referans ülke olarak seçilen ABD'nin milli gelirinin doğal logaritması çıkartılmıştır. Oluşturulan bu yeni seride birim kök varlığı, durağanlık testleri aracılığıyla incelenmiştir. Eğer seriler durağan olarak bulunursa, bu, ülkenin OGT'ye düşmüş olduğunu göstermektedir. Çalışmada durağanlık analizi için FADF ve RALS-ADF birim kök testleri uygulanmıştır. Uzun dönemli ilişkilerin tahmini için ise FADL ve RALS-FADL eşbütünleşme testleri kullanılmıştır. Son olarak, uzun dönem katsayılarının tahmininde FMOLS tahmincisi tercih edilmiştir.

3.2.1. Fourier ADF Birim Kök Testi

Enders ve Lee (2012) yapısal değişikliklerin tahmin edilmesini kolaylaştıran bir birim kök testi olarak Fourier ADF (FADF) birim kök testini önermektedir. Bu test için veri oluşturma prosedürü aşağıdaki gibidir:

$$y_t = c + \rho y_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t$$

$\alpha(t)$ deterministik bileşeni ve ε_t hata terimini temsil eder. $\alpha(t)$ aşağıdaki gibi modellenir:

$$\alpha(t) = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \alpha_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \beta_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$$

$$n \leq \frac{T}{2}$$

Burada; n frekans sayısı, k belirli bir frekans ve T gözlem sayısıdır. Fourier terimlerinin anlamsız olduğu durumlarda geleneksel birim kök testleri kullanılır. Başka bir deyişle, Fourier terimlerinin anlamsız olduğu durumlarda geleneksel ADF birim kök testi sonuçları güçlü sonuçlar vermektedir.

3.2.2. RALS-ADF Birim Kök Testi

ADF testinde artıkların durağanlığı konusunda herhangi bir özel varsayım bulunmamaktadır; bu nedenle durağan olup olmamaları testin uygulanabilirliğini etkilemez. Ancak, literatürde artıkların normal dağılım göstermemesi durumunda ilgili testlerin daha güçlü ve etkili olabileceği belirtilmektedir (Lee vd., 2015). RALS tekniği, bu normal olmayan dağılım bilgisini kullanarak modelin artıklarını düzelter ve testlerin daha güvenilir sonuçlar vermesini sağlayan bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, ekonomik seriler gibi normal dağılım göstermeyen verilerde RALS tekniğiyle yapılan analizler, klasik yöntemlerle elde edilen bulgulardan daha doğru olabilir.

Geleneksel ADF birim kök testinde, aşağıdaki model dikkate alınmaktadır:

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \beta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + e_t \quad (2)$$

Bu modelde, Y_{t-1} 'in temel hipotez altında anlamlılığı test edilerek Y_t serisinin durağanlığı araştırılmaktadır. Im vd. (2014) ise literatüre kazandırdıkları birim kök testini artıklarla genişletmeyi önermişlerdir. Bu sayede normal kalıntıların içerdiği bilgiler kullanılarak daha güçlü ve etkili sonuçlar elde edilebilecektir. Im vd. (2014) tarafından önerilen RALS ADF birim kök testine ilişkin matematiksel model aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \alpha_2 t + \beta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \hat{w}_t' \gamma + v_t \quad (3)$$

Burada $\hat{w}$, $\hat{w}_t = h(\hat{e}_t) - \hat{K} - \hat{e}_t \hat{D}_t$, $t = 1, 2, \dots, T$, $h(\hat{e}_t) = [\hat{e}_t^2, \hat{e}_t^3]'$, $\hat{K} = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T h(\hat{e}_t)$ ve $\hat{D}_t = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T h'(\hat{e}_t)$ şeklindedir. $\hat{w}_t$ terimi aşağıdaki gibi $m_j = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \hat{e}_t^j$ olarak gösterilebilir:

$$\hat{w}_t = [\hat{e}_t^2 - m_2, \hat{e}_t^3 - m_3 - 3m_2 \hat{e}_t] \quad (4)$$

Burada $\hat{e}_t^2 - m_2$, en küçük kareler yöntemindeki sabit varyans koşulu ile ilgilidir. Yani, kalıntının varyansının regresyon doğrusu boyunca sabit olmasıyla ilgilidir. Hata terimlerinin asimetrik dağıldığı durumlarda bu terimin kullanılması tahmin edicinin etkinliğini artırır. $\hat{e}_t^3 - m_3 - 3m_2 \hat{e}_t$ ise $m_4 = 3\sigma^4$ olmadığı sürece etkinliği artırır. Yani ADF birim kök testinden farklı olarak $\hat{w}_t'$ serisi, ADF birim kök testinin artıklarının normal dağılmadığı bilgisini taşımaktadır. Yani ADF birim kök testi çalıştırılır ve hatalar elde edilerek tekrar ADF test denklemine dahil edilir. Buradaki temel hipotez ADF testinde olduğu gibi serinin birim köke sahip olduğudur.

Temel hipotez altında, RALS-ADF t-istatistiğinin dağılımı şöyledir:

$$\tau_{RALS-ADF} = \rho \tau_{ADF} + \sqrt{1 - \rho^2} Z \quad (5)$$

Burada τ_{ADF} standart ADF birim kök test istatistiğinin t-istatistiğidir. Z standart normal dağılımlı bir değişkendir. ρ^2 RALS-ADF ile ADF regresyonlarından elde edilen artıklar arasındaki korelasyondur. $\rho^2 = 1$ olduğunda, RALS-ADF ve ADF test istatistikleri eşit olacaktır. Buradaki kritik değerleri kullanmak için ADF ve

RALS-ADF birim kök testleri arasındaki korelasyon katsayılarını hesaplamak gerekir. Yani $\hat{\rho}^2 = \hat{\sigma}_A^2 / \hat{\sigma}^2$. Burada $\hat{\sigma}_A^2$, RALS-ADF'den elde edilen hata varyansını, $\hat{\sigma}$ ise ADF'den elde edilen hata varyansını göstermektedir.

3.2.3. Fourier Gecikmesi Dağıtılmış (FADL) Eşbütünleşme Analizi

Banerjee vd. (2017) tarafından literatüre kazandırılan bu test zaman serisi verilerindeki düzgün yapısal değişimi yakalamakta ve kesin kırılma tarihleri bilmeden bilinmeyen sayıda ve kademede yapısal değişikliği barındırarak test prosedürünü tamamlamaktadır. Testin belirgin özelliklerinden biri, test denklemine fazla sayıda kukla değişken eklenmesinden kaynaklanabilecek potansiyel güç kaybını engellemesidir. Fourier yaklaşımı kullanılarak aşağıdaki gibi bir $d(t)$ deterministik bileşen tanımlanmaktadır:

$$d(t) = \alpha_0 + \sum_{k=1}^q \alpha_{1,k} \sin(2\pi kt/T) + \sum_{k=1}^q \alpha_{2,k} \cos(2\pi kt/T), q \leq T/2$$

Burada α_0 , sabit ve doğrusal bir trend içeren olağan deterministik terimi, k belirli frekans sayısını, q yaklaşımın içerdiği frekansların sayısını ve T toplam gözlemi belirtmektedir. Fourier ADL test prosedürünü açıklamak için aşağıdaki koşullu model kullanılmaktadır (Banerjee vd., 2017: 116):

$$\Delta Y_t = d(t) + \beta_1 y_{t-1} + \gamma_1 X_{t-1} + \phi' \Delta x_t + u_t$$

Burada β_1 katsayısı bildik t testi ile sınanmakta ve hipotez aşağıdaki gibi kurulmaktadır:

$$H_0: \beta_1 = 0 \text{ (Eşbütünleşme ilişkisi yok)}$$

FADL eşbütünleşme testinin kritik değerleri Banerjee vd. (2017) tarafından verilmiştir ve elde edilen test istatistiği ile yapılan karşılaştırma neticesinde seriler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığına karar verilmektedir.

3.2.4. RALS-FADL (2022) Eşbütünleşme Testi

Yılancı vd. (2022), RALS yöntemini benimseyerek Banerjee vd. (2017) çalışmasını genişletmektedir. Lee vd. (2015), RALS tabanlı testlerin çeşitli normal olmama durumlarında daha güçlü olduğunu göstermiştir. Ayrıca hatalar normal olduğunda benzer güç özelliklerine sahiptirler. FADL eşbütünleşme testi regresyonunu aşağıdaki terimle genişletilmiştir:

$$\hat{\omega}_t = [\hat{u}_t^2 - \hat{m}_2, \hat{u}_t^3 - \hat{m}_3 - 3\hat{m}_2 \hat{u}_t]'$$

Burada $\hat{m}_2 = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \hat{u}_t^j$ ve $\hat{u}_t$, regresyon modelindeki kalıntıları göstermektedir. $\hat{\omega}$ 'daki ilk terim değişen varyanssızlık koşulu ile ilişkilidir. Öte yandan, ikinci terim etkinliği artırır, ancak $\beta_4 \neq 3\sigma_4$ olduğunda. Hata terimi normal dağılımlı değilse, regresyon modeli şu şekilde genişletilmesiyle iyileştirilebilir:

$$\Delta \gamma_{1t} = \beta_0 + \phi_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \phi_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_1 \gamma_{1,t-1} + \gamma' \gamma_{2,t-1} + \alpha \Delta \gamma_{2t} + \hat{\omega}_t' \gamma + \zeta_t$$

Böylece, RALS-FADL test istatistiği, genişletilmiş regresyon modelinin EKK kullanılarak tahmin edilmesi ve $\phi = 0$ için t-istatistiğinin τ_{RLM} olarak hesaplanmasıyla elde edilebilir. τ_{RLM} 'nin asimptotik dağılımı aşağıdaki gibidir:

$$\tau_{RLM} \rightarrow \rho\tau_{LM} + \sqrt{1 - \rho^2}Z$$

Burada ρ , FADF regresyon modeli ve RALS-FADF regresyon modelinin hata terimleri arasındaki korelasyonu göstermektedir.

4. Bulgular

Türkiye’de OGT olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan FADF ve RALS-ADF birim kök testi sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur:

Tablo 4. OGT için FADF ve RALS-ADF birim kök testi sonuçları

	FADF		RALS-ADF		
	C	C+T	C	C+T	
<i>k</i>	4	1	<i>l</i>	1	1
<i>l</i>	5	5	ρ^2	0.562	0.512
min. KKT	0.0421	0.032	Test İstatistiği	-0.207	-1.84
F Test İstatistiği	14.718***	14.945***			
FADF Test İstatistiği	-0.845	-0.433			

Not: *** sembolü %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. C sabitli modeli, C+T sabitli ve trendli modeli ifade etmektedir. F istatistiği için kritik değerler Becker vd. (2016) çalışmasında; FADF birim kök testi için kritik değerler Enders ve Lee (2012) çalışmasında; RALS-ADF birim kök testi için kritik değerler Hansen (1995) çalışmasında yer almaktadır. “l” uygun gecikme uzunluğunu ve “k” uygun frekans sayısını göstermektedir.

Tablo 4 incelendiğinde hem FADF hem de RALS-ADF birim kök testi sonuçlarına göre, incelenen serinin birim köklü olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, Türkiye’de OGT’nin bulunmadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, testler Türkiye’nin ekonomik veri setinde uzun dönemli bir birim kök olup olmadığını kontrol etmiş ve elde edilen bulgular, ülkenin OGT’de sıkışmadığını ortaya koymuştur. Bu durum, Türkiye’nin ekonomik büyüme ve kalkınma stratejilerinin başarılı olduğunu ve OGT’den çıkış gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.

Türkiye’de OGT olmadığını tespit edilmesinin ardından inovasyonun OGT’den çıkış üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak incelenen serilerin durağanlık sınaması için uygulanan FADF ve RALS-ADF birim kök testi sonuçları Tablo 5 ve Tablo 6’da sunulmuştur:

Tablo 5. FADF Birim kök testi sonuçları

		<i>k</i>	<i>l</i>	min. KKT	F İst.	FADF
<i>LNBUYUME</i>	C	4	3	0.046	7.099***	-1.254
	C+T	4	8	0.037	4.784***	-1.468
Δ <i>LNBUYUME</i>	C	4	8	0.042	4.32*	-4.07**
	C+T	4	2	0.042	7.225***	-4.469***
<i>ARGE</i>	C	3	1	0.122	5.013**	-0.774
	C+T	1	8	0.093	11.293***	-3.26
Δ <i>ARGE</i>	C	3	1	0.109	4.226*	-4.949**
	C+T	3	1	0.105	5.027**	-5.207***
<i>LNPATENT</i>	C	1	2	0.39	12.154***	-1.129
	C+T	1	8	0.27	15.555***	-1.885
Δ <i>LNPATENT</i>	C	1	1	0.365	11.562***	-5.799***
	C+T	1	1	0.365	13.044***	-5.842***
<i>TEKIHR</i>	C	4	1	1.499	5.482***	-0.864
	C+T	4	4	1.073	11.257***	-2.854
Δ <i>TEKIHR</i>	C	4	1	1.428	13.383***	-4.33*
	C+T	4	1	1.42	13.287***	-4.246**
<i>NET</i>	C	1	1	116.571	12.151***	-0.8
	C+T	4	1	82.581	13.01***	-2.57
Δ <i>NET</i>	C	1	1	117.421	12.702***	-4.7***
	C+T	4	1	102.558	12.835***	-3.959**

Not: ***, ** ve * sembolleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. C sabitli modeli, C+T sabitli ve trendli modeli ifade etmektedir.

Tablo 6. RALS-ADF birim kök testi sonuçları

		<i>l</i>	ρ^2	RALS-ADF
<i>LNBUYUME</i>	C	6	0.715	-1.536
	C+T	6	0.732	-1.149
Δ <i>LNBUYUME</i>	C	1	0.418	-8.673***
	C+T	1	0.332	-4.372***
<i>ARGE</i>	C	1	0.644	-0.031
	C+T	1	0.888	-1.491
Δ <i>ARGE</i>	C	1	0.656	-7.362***
	C+T	1	0.674	-10.28***
<i>LNPATENT</i>	C	3	1.053	-1.134
	C+T	3	1.061	-1.895
Δ <i>LNPATENT</i>	C	1	0.986	-4.392***
	C+T	1	0.976	-6.449***
<i>TEKIHR</i>	C	5	0.829	-0.542
	C+T	5	1.06	-0.274
Δ <i>TEKIHR</i>	C	4	0.787	-4.337***
	C+T	4	0.754	-7.086***
<i>NET</i>	C	1	0.249	-1.972
	C+T	1	0.407	-0.909
Δ <i>NET</i>	C	1	0.412	-5.857***
	C+T	1	0.329	-4.936***

Not: *** sembolü, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. C sabitli modeli, C+T sabitli ve trendli modeli ifade etmektedir.

Tablo 5 ve Tablo 6’da sunulan FADF ve RALS-ADF birim kök testi sonuçları incelendiğinde, değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan hale geldiği görülmektedir.

Durağanlık sınavasının ardından modelde uzun dönemli ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan FADL ve RALS-FADL eşbütünleşme testlerine ait sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur:

Tablo 7. FADL ve RALS-FADL eşbütünleşme test sonuçları

$LNBUYUME_t = f(ARGE_t, LNPATENT_t, TEKIHR_t, NET_t)$	k	ρ^2	Test İstatistiği
FADL	4	-14.184	-12.426***
RALS-FADL	4	-4.184	-13.143***

Not: *** sembolü, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. FADL eşbütünleşme testine ait kritik değerler Banerjee vd. (2017) çalışmasında, RALS-ADF eşbütünleşme testine ait kritik değerler Yılancı vd. (2022) çalışmasında yer almaktadır.

Tablo 7’de belirtilen FADL ve RALS-FADL eşbütünleşme testlerine ait bulgular, incelenen modelde uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, inovasyonun ekonomik büyüme üzerindeki kalıcı etkisini doğrulamaktadır. İnovasyon, ekonomik büyüme ve rekabet gücünün artırılmasında temel bir faktör olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi, bu değişkenlerin ekonomik büyüme üzerinde sürdürülebilir bir etki yarattığını ve OGT’den çıkış sürecinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu durum, inovasyon stratejilerinin ve teknolojik ilerlemelerin ekonomik kalkınmayı destekleyici etkilerini iktisadi teorinin öngörülerıyla uyumlu olarak ortaya koymaktadır.

Uzun dönem ilişki bulgusu elde edildikten sonra gerçekleştirilen FMOLS katsayı tahmin sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur:

Tablo 8. Uzun dönem katsayı tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: $LNBUYUME$	Katsayı	Std. Sapma	t İst.	Olasılık
$ARGE$	0.349	0.084	4.131	0.000***
$LNPATENT$	0.064	0.024	2.696	0.012**
$TEKIHR$	0.148	0.028	5.318	0.000***
NET_t	0.002	0.002	1.446	0.160
Sabit Terim	26.000	0.125	208.485	0.000***

Not: *** sembolü, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 8’de verilen uzun dönem katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde, Ar-Ge harcamalarındaki %1’lik artış ekonomik büyümeyi 0.35 birim artırmaktadır. Bu bulgu, Ar-Ge harcamalarının yenilik ve teknolojik ilerleme aracılığıyla ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini doğrulamaktadır. Ar-Ge yatırımları, yeni ürünler ve süreçler geliştirilmesine olanak tanıyarak verimliliği artırmakta ve uzun vadede ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Patent sayılarındaki %1’lik artış ekonomik büyümeyi %6 artırması, inovasyonun ekonomik performans üzerindeki büyük etkisini gözler önüne sermektedir. Patentler, yeniliklerin ve teknolojik gelişmelerin ticarileştirilmesi için bir gösterge olarak işlev görmektedir ve bu da girişimcilerin ve firmaların rekabet avantajı elde etmesine yardımcı olmaktadır. Bu durum, patentlerin ekonomik büyüme için kritik bir rol oynadığını ve yenilikçi faaliyetlerin ekonomik kalkınma süreçlerine katkıda bulunduğunu göstermektedir. Yüksek teknoloji ihracatındaki %1’lik artışın ekonomik büyümeyi 0.15 artırması ise yüksek teknoloji ürünlerinin uluslararası pazarlarda rekabet gücünü artırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, yüksek teknoloji

ihracatının, ekonomik büyüme ve dış ticaret dengesi üzerinde olumlu etkiler yarattığını ve ülkelerin uluslararası pazarda daha rekabetçi hale gelmelerine yardımcı olduğunu göstermektedir.

Elde edilen sonuçlar, inovasyon ve yüksek teknoloji yatırımlarının ekonomik kalkınma süreçlerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ar-Ge harcamaları, patentler ve yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyümeyi teşvik edici rolleri, Türkiye’nin mevcut ekonomik başarısında kritik bir rol oynamaktadır. Türkiye’nin OGT’de bulunmadığı sonucuna rağmen, bu faktörlerin ekonomik büyümeyi destekleyici etkileri, uzun vadeli ekonomik performansın güçlendirilmesi için önemlidir. Bu bağlamda, inovasyon politikalarının ve yüksek teknoloji yatırımlarının teşvik edilmesi, ekonomik büyümeyi daha da artırmak açısından stratejik bir öneme sahiptir.

5. Sonuç

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de 1990-2022 yılları arasında OGT olup olmadığını incelemek ve inovasyonun bu tuzaktan çıkış üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Yapılan analizler, Türkiye ekonomisinin ilgili dönemde OGT’de olmadığını göstermiştir. Bu bulgu, Robertson ve Ye (2013) tarafından geliştirilen OGT test yöntemlerinin Türkiye üzerindeki geçerliliği ile uyumludur. Benzer şekilde, Robertson ve Ye (2013), Koçak ve Bulut (2014), Tasar vd. (2016), Keskingöz ve Dilek (2016), Ünlü ve Yıldız (2018), Tıraşoğlu ve Karasaç (2018), Öztürk ve Tiftikçigil (2020) ve Kızılkaya (2022) gibi çalışmalarda da Türkiye’nin OGT’de olmadığı belirlenmiş, bu da Türkiye’nin OGT riskinin mevcut olmadığını desteklemektedir.

İnovasyonun OGT’den çıkış üzerindeki etkilerini inceleyen bu çalışmada, FADL ve RALS-FADL eşbütünleşme analizi sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Ar-Ge yatırımlarının yenilikçi teknolojilerin geliştirilmesini ve üretim süreçlerinin verimliliğini artırdığı; patent sayısının artmasının teknoloji ve bilgi transferini hızlandırarak ekonomik büyümeyi teşvik ettiği; yüksek teknoloji ihracatının Çin’in küresel ticaretteki rekabet gücünü pekiştirerek katma değerli ürünlerin üretimini desteklediği; internet kullanımının yaygınlaşmasının ise bilgiye erişimi kolaylaştırarak dijital ekonomiyi ve inovatif süreçleri güçlendirdiği görülmektedir. Ar-Ge harcamalarındaki %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi 0.35 birim artırdığı, patent sayılarındaki %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi %6 oranında artırdığı ve yüksek teknoloji ihracatındaki %1’lik artışın ekonomik büyümeyi 0.15 birim artırdığı belirlenmiştir. Bu sonuçlar, Olgun (2013) ve Tho (2013) tarafından vurgulanan Ar-Ge ve yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerini desteklemektedir. Olgun (2013), Japonya ve Güney Kore örneklerinde Ar-Ge harcamalarının GSYH’deki yüksek payının OGT’den çıkışta kritik bir rol oynadığını belirtmiştir. Diğer yandan, Dalgıç vd. (2014), Lavopa (2015), Karanfil (2016), Ada ve Acaroğlu (2016), Keskingöz ve Dilek (2016), OGT tuzağından çıkış için ekonomik yapısal değişimlerin ve yüksek teknoloji yatırımlarının önemine dikkat çekmiştir. Elde edilen bulgular, Ar-Ge harcamaları ve patentler gibi inovasyon göstergelerinin Türkiye’nin ekonomik büyümesine önemli katkılarda bulunduğunu ve bu göstergelerin ekonomik yapısal değişimlerle ilişkili olduğunu doğrulamaktadır.

Analizlerden elde edilen sonuçlar doğrultusunda, Türkiye’nin yüksek teknoloji ihracatını artırmanın ve Ar-Ge harcamalarını teşvik etmenin, inovasyon kapasitesini güçlendirmek açısından kritik öneme sahip olduğu görülmektedir. Özellikle, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının artırılması ve patent üretiminin desteklenmesi, Türkiye’nin uzun dönemli ekonomik büyümesini teşvik edecektir. Bu bağlamda, eğitim ve araştırma altyapısının iyileştirilmesi, inovasyon kültürünün teşvik edilmesi ve sürdürülebilir finansal sistemlerin oluşturulması önem taşımaktadır. Ayrıca, yüksek teknoloji sektöründe stratejik yatırımlar yapılması, Türkiye’nin ekonomik büyüme hedeflerine ulaşmasını sağlayacaktır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Ayşegül Han tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Ada, A. A. ve Acaroğlu, H. (2016). An empirical remark about middle income trap problem for Turkey. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 81-95.
- Ağır, H. ve Yıldırım, S. (2015). Türkiye ile BRICS ekonomilerinin makroekonomik performans karşılaştırması: Betimsel bir analiz. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 39-66.
- Altunöz, U. (2024). Türkiye ekonomisinde orta gelir tuzağı: Yapısal sorunlar ve politika önerileri. 3. *BİLSEL International Truva Scientific Researches and Innovation Congress* (s. 77-90), 25-26 Mayıs 2024, Çanakkale, Türkiye.
- Bal, H., Algan, N., Manga, M. ve Ballı, E. (2016). Orta gelir tuzağının belirleyeni üzerine bir deneme: Tayland, Türkiye ve Çin örneği, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(3), 347-360.
- Banerjee, P., Arčabić, V. ve Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from crude oil market. *Economic Modelling*, 67, 114-124. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.11.004>
- Bingöl, N. ve Pehlivan, C. (2020). Orta gelir tuzağından çıkışta teknolojik gelişmelerin etkisi. Taş, Ş. (Ed.), *İçinde: Güncel Makroekonomik Sorunlar* (s. 115-132). Gazi Kitabevi, Ankara.
- Bozkurt, E., Bedir, S., Özdemir, D. ve Çakmak, E. (2014). Orta gelir tuzağı ve Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 167, 22-39.
- Dalgıç, B., İyidoğan, P. V. ve Balıkçioğlu, E. (2014). Orta gelir tuzağından çıkışta hangi faktörler? *Maliye Dergisi*. 167, 116- 125.
- Enders, W. ve Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey-Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117, 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Ener, M. ve Karanfil, M. (2015). Türkiye ekonomisinde tasarruf açığının orta gelir tuzağı üzerine etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 31-46.
- Felipe, J., Kumar, U., Abdon, A. ve Bacate, M. (2012). Product complexity and economic development. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(1), 36-68. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2011.08.003>
- Furuoka, F., Pui, K. L., Ezeoke, C., Jacob, R. I. ve Yaya, O. S. (2020). Growth slowdowns and middle-income trap: Evidence from new unit root framework. *The Singapore Economic Review*, 69(1), 461-477. <https://doi.org/10.1142/S0217590820500083>
- Gill, I. S. ve Kharas, H. (2007). *An East Asian renaissance: Ideas for economic growth*. Washington, DC. World Bank.
- Göktaş, Ö. (2021). Üst orta-gelir düzeyinde olan ülkeler orta gelir tuzağındalar mı? Fourier birim kök testlerinden kanıtlar. Çil, N. (Ed.) *İçinde: Ekonometride Güncel Yöntemler ve Uygulamalar*, (s. 207-224). İstanbul University Press.
- Grossman, G. M. ve Helpman, E. (1991). Trade, knowledge spillovers, and growth. *European Economic Review*, 35(2-3), 517-526. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(91\)90153-A](https://doi.org/10.1016/0014-2921(91)90153-A)

- Im, K. S., Lee, J. ve Tieslau, M. A. (2014). More powerful unit root tests with non-normal errors. Sickles, R., and Horrace, W. (Ed.) In: *Festschrift in Honor of Peter Schmidt*. Springer, New York. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-8008-3_10
- Karanfil M. (2016). Ar-Ge harcamalarının orta gelir tuzağı üzerine etkisi: Avrupa Birliği ve Türkiye için panel veri analizi. *Journal of Life Economics*, 4, 219-234. <https://doi.org/10.15637/jlecon.146>
- Keskingöz, H. ve Dilek, S. (2016). Middle income trap and Turkey. *The Empirical Economics Letters*. 15(7), 657-666.
- Kızılkaya, F. (2022). Orta gelir tuzağı hipotezi ve Türkiye: Ekonometrik bir yaklaşım. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 7(1), 71-83.
- Koçak, E. ve Bulut, Ü. (2014). Orta gelir tuzağı: Teorik çerçeve, ampirik yaklaşımlar ve Türkiye üzerine ekonometrik bir uygulama. *Maliye Dergisi*, 167, 1-21.
- Konat, G. (2021). Balkan ülkeleri için orta gelir tuzağı: Panel veri analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 466-479. <https://doi.org/10.21547/jss.861360>
- Konya, S., Karaçor, Z. ve Yardımcı, P. (2017). The middle-income trap: An assessment in terms of Turkish economy. *Dubrovnik International Economic Meeting*, 3(1), 270-287.
- Kuznets, S. (1971). 8. Notes on stage of economic growth as a system determinant. A. Eckstein (Ed.), In: *Comparison of Economic Systems: Theoretical and Methodological Approaches* (pp. 243-268). Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520331532-010>
- Lavopa, A. M. (2015). Structural transformation and economic development: Can development traps be avoided? *Doctoral Thesis*, Maastricht University. <https://doi.org/10.26481/dis.20150312al>
- Lee, H., Lee, J. ve Im, K. (2015). More powerful cointegration tests with non-normal errors. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 19(4), 397-413. <https://doi.org/10.1515/snde-2013-0060>
- Leydesdorff, L. ve Bensman, S. (2006). Classification and powerlaws: The logarithmic transformation. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 57(11), 1470-1486. <https://doi.org/10.1002/asi.20467>
- Manga, M., Ballı, E. ve Güreşçi, G. (2019). Orta gelir tuzağı: Türkiye üzerine ampirik bir analiz. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 59, 48-60.
- Olgun O. (2013). Ar-Ge yatırımları ve büyüme ilişkisi. *Stratejik Düşünme*, Mart, 96-100.
- Öztürk, Z. ve Tay Bayramoğlu, A. (2019). Orta gelir tuzağı hipotezinin panel birim kök testi ile analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 200-213. <https://doi.org/10.11611/yead.631141>
- Öztürk, A. C. ve Yavuz Tiftikçigil, B. (2020). Assessment of the possibility of a middle-income trap in Turkey. *Journal of Life Economics*, 7(4), 331-348. <https://doi.org/10.15637/jlecon.7.025>
- Robertson, P. E. ve Ye, L. (2013). On the existence of a middle-income trap. *University of Western Australia Economics Discussion Paper*, 3(12), 2-7. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2227776>
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5-2), 71-102.
- Schumpeter, J. (1942). *Capitalism, socialism, and democracy*. New York: Harper & Row.
- Sharma, A. ve Singh, B. J. (2020). Evolution of industrial revolutions: a review. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 9(11), 66-73. <https://doi.org/10.35940/ijitee.I7144.0991120>
- Şahin, İ., Başer, K. ve Karanfil, M. (2015). Orta gelir tuzağı üzerine ampirik bir çalışma: Türkiye örneği (1980-2013). *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(2), 225-235.
- Şen, H., Saruç, N. T. ve Keskin, A. (2004). Kalkınmanın finansmanı. Taban, S. ve Kar, M. (Ed.) İçinde: *Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular* (s. 197-230), Ekin Basım Yayın.

- Tasar, I., Esmâ, G. ve Yunus, A. (2016). Is Turkey in a middle-income trap. *Journal of Applied Research in Finance and Economic*, 1(1), 36-41.
- Tho, T. V. (2013). The middle-income trap: Issues for the members of the association of the Southeast Asian Nations, *ADB Working Papers*, 421, 1-33.
- Tıraşoğlu, M. ve Karasaç, F. (2018). Orta gelir tuzağı: Yapısal kırılmalar altında E7 ÷lkeleri için ampirik bir inceleme. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(2), 337-361. <https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.430713>
- Tiftikçigil, B. Y., Güriş, B. ve Yaşgöl, Y. S. (2018). Does middle income trap exist? Evidence from emerging economies: E7 countries for 1969-2015. *Revista Galega de Economía* 27(1), 145-158. <https://doi.org/10.15304/rge.27.1.5234>
- Ünlü, F. ve Yıldız, R. (2018). Orta gelir tuzağının belirleyicileri: Diskriminant analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(1), 45-64.
- Yılancı, V., Ulucak, R., Zhang, Y. ve Andreoni, V., (2022). The role of affluence, urbanization, and human capital for sustainable forest management in China: Robust findings from a new method of Fourier cointegration. *Sustainable Development*, 31(2), 812-824. <https://doi.org/10.1002/sd.2421>
- Yıldız, F. ve Bayraktar, Y. (2021). Kırılgan beşli ÷lkeleri orta-gelir tuzağında mı? Gelir yakınsaması ve panel veri analizine dayalı ampirik bir inceleme. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16(56), 451-477. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.927490>

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruuiibfdergisi>

İnsani gelişme ve yenilenebilir enerji tüketimi çevresel sürdürülebilirlik için önemli mi? Türkiye için ampirik bir analiz

Are human development and renewable energy consumption important for environmental sustainability? An empirical analysis for Türkiye

Şeyma Şahin Kutlu^{a*}

^a Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ssahin@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1485- 642X

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 14 Ekim 2024

Kabul: 28 Ekim 2024

Anahtar kelimeler:

İnsani Gelişme,
Yenilenebilir Enerji Tüketimi,
Türkiye

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 14 October 2024

Accepted: 28 October 2024

Keywords:

Human Development,
Renewable Energy Consumption,
Türkiye

Article type:

Research article

ÖZET

Günümüzde küresel ekonomilerin kalkınma anlayışının ana odak noktası sürdürülebilirlik kavramıdır. Bu anlayış ile ekonomik çıktılar, çevresel ve sosyal boyutlarıyla birlikte değerlendirilmektedir. Daha açık bir ifade ile, bu yaklaşım salt ekonomik çıktılara odaklanmaktan ziyade çevresel ve toplumsal faydaların da öncelendiği bir çerçevede sunmaktadır. Bu durum politika yapıcılara ekonomi ve çevre arasındaki çelişkide dengeyi sağlamaya yönelik sorumluluklar yüklemektedir. Bu çalışma, insani gelişme ile yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkisini Türkiye ekonomisi için değerlendirmektedir. Ampirik analiz yöntemi olarak ARDL sınır testi yaklaşımının kullanıldığı çalışmanın veri aralığı 1990-2020 dönemidir. Çalışmanın amacı doğrultusunda ekolojik ayak izi, insani gelişme endeksi, yenilenebilir enerji tüketimi ve sanayileşme değişkenleri analize dahil edilmiştir. Analizlerden elde edilen bulgular, uzun dönemde insani gelişmenin ekolojik ayak izini azaltarak çevresel sürdürülebilirliği desteklediğini göstermektedir. Bunun yanı sıra bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izi üzerine kısa ve uzun dönemli etkisinin negatif olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan çalışma bulguları, uzun dönemde sanayileşmenin Türkiye’de çevresel sürdürülebilirliği olumsuz yönde etkilediğine işaret etmektedir.

ABSTRACT

Today, the main focus of the development approach of global economies is the concept of sustainability. The evaluation of economic outcomes considers their environmental and social dimensions. This approach prioritizes environmental and social benefits rather than focusing solely on economic results. This situation imposes responsibilities on policymakers to ensure balance in the contradiction between the economy and the environment. The study examines the impact of human development and renewable energy consumption on environmental sustainability for the Turkish economy. The ARDL bounds test approach was used for the analysis. The analysis includes the periods 1990-2020. Ecological footprint, human development index, renewable energy consumption, and industrialization variables were included in the analysis. Findings from the analysis show that human development supports environmental sustainability by reducing its ecological footprint in the long term. In addition, the findings reveal that renewable energy consumption has a negative short—and long-term impact on ecological footprint. On the other hand, the study findings indicate that industrialization negatively affects Turkey’s long-term environmental sustainability.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: ssahinkutlu@gmail.com

Atıf / Citation: Şahin Kutlu, Ş. (2024). İnsani gelişme ve yenilenebilir enerji tüketimi çevresel sürdürülebilirlik için önemli mi? Türkiye için ampirik bir analiz. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 149-163. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1566884>

1. Giriş

Güzümüz modern iş dünyasında örgütler rekabet üstünlüğünü elde etmek ve sürdürmek için çalışanlarının proaktif davranışlarına daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Örgüt içerisindeki birçok faktör astların proaktif davranışlarını olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Bu faktörlerin başında yöneticiler veya liderler gelebilmektedir. Yöneticiler, kaynakların ve önemli fırsatların astları arasında nasıl dağıtılacağına karar verme gücünü elinde bulundurabilmekte ve sahip oldukları kaynakları her astıyla aynı oranda paylaşmayabilmektedir. Yüksek kaliteli ilişkiye sahip olduğu astlarına daha fazla kaynak sağlayabilmekte, düşük kaliteli ilişkiye sahip olduğu astlarıyla daha az kaynak paylaşabilmektedirler. Bu durum astların algıladıkları değeri ve yaratıcılıklarını etkileyebilmektedir.

Bütün ekonomik faaliyetlerin temel motivasyonu toplumların refah düzeyinin artırılmasıdır. Geleneksel olarak refah kavramı, hasıla düzeyi ve söz konusu düzeyin bireyin yaşam standartlarında meydana getireceği iyileşme ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla politika yapıcılarının öncelikleri ilk husus hasıla artışının sağlanmasıdır. Ancak günümüzde hasıla artışını önceleyen politikaların yüksek yaşam standartlarını sağlamada yeterliliği tartışma konusudur. Zira artık refah arayışlarında sürdürülebilirlik kavramı öne çıkmaktadır. Sürdürülebilirliğin boyutlarından birinin çevre olduğu göz önünde bulundurulduğunda politika yapıcılara çevresel sorunları en aza indiren optimum hasıla düzeyini sağlama sorumluluğu yüklenmektedir. Nitekim son zamanlarda gelişmiş ülkelerin sera gazı salınımlarını sınırlandırmada bağlayıcı hedefleri bulunan Kyoto Protokolü ile küresel ısınmayı 2 derecenin tercihen 1.5 derecenin altında tutmayı amaçlayan Paris Anlaşması, taraflara küresel iklim değişikliğiyle ilgili önemli yükümlülükler getirmiştir. Ancak söz konusu uluslararası çabalar, bağlayıcılığı ve yaptırım gücü düşük anlaşmalardır. Bu durum küresel emisyonlarda keskin bir düşüş yaşanmamasına (Akadiri vd., 2020), sürdürülebilirliğe ilişkin kaygıların oluşmasına ve tartışmalara neden olmuştur. Tartışmaların önemli bir kısmı çevresel kaliteyi etkileyen ekonomik faktörleri anlamaya yöneliktir.

İktisadi literatür, çevresel bozulmanın azaltılmasında öncelikli olarak gelir düzeyi kavramı üzerinde durmuştur. Kişi başına düşen gelir düzeyi ile çevresel bozulma arasındaki ilişki ilk olarak Grossman ve Krueger (1991) tarafından test edilmiştir. Kişi başına düşen gelirin belirli bir eşik düzeyine kadar çevre kirliliğini artıracaklarını, bu eşik düzeyinden sonra kirliliğin azalmaya başlayacağını ileri süren ve kişi başına düşen gelir ile çevre kirliliği arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu varsayan çalışma bulguları, literatürde Çevresel Kuznets Eğrisi (Environmental Kuznets Curve, EKC) hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Bir diğer ifadeyle, EKC hipotezi daha yüksek gelir seviyelerinde (ekonomik büyüme) çevresel farkındalığın artmasına ve yeni teknolojik süreçlerin yaşanmasına bağlı olarak çevre kalitesinin iyileştiğini savunur (Grossman ve Krueger, 1991). Ayrıca ticari açıklık (Jeetoo ve Chinyanga, 2023; Çelik ve Ünlü, 2024), doğrudan yabancı yatırımlar (Behera ve Dash, 2017; Shao vd., 2019; Usta, 2023), finansal gelişme (Dar ve Asif, 2018; Shah vd., 2019), sanayileşme (Patnaik, 2018, Zafar, vd., 2020) ve turizm faaliyetleri (Ansari ve Villanthenkodath, 2021; Şahin Kutlu ve Kutlu, 2022) çevresel bozulmanın azaltılmasında odaklanılan başlıca ekonomik değişkenlerdir. Bununla birlikte ekonomik büyümenin önemli unsurlarından biri olan insani gelişmenin çevresel sürdürülebilirliğe etkileri hakkında çok az şey bilinmektedir. Oysa insani gelişmenin söz konusu etkilerinin ortaya konulması sürdürülebilir kalkınma ve çevresel hedeflere ulaşmak için önemli bir rehberdir. İnsani gelişme, genel kabulde eğitim seviyesindeki artış veya insan sermayesindeki iyileşme olarak ifade edilmektedir (Teixeira ve Queirós, 2016). Bu tanımdan hareketle, mevcut literatür insani gelişmenin çevresel sürdürülebilirliğe ulaşmaya nasıl katkıda bulunduğunu eğitim üzerinden değerlendirmektedir. Eğitimin bireylerin çevresel farkındalıklarını artırdığına, çevreden ödün vermeden sürdürülebilir kalkınma yollarını aramaya teşvik ettiğine ve bireyleri çevresel sorunlara karşı daha sorumlu hale getirdiğine dair yaygın bir kabul vardır (Jain vd., 2019; Yao vd., 2020). Örneğin Sargın vd. (2016), bireylerin ve ebeveynlerinin eğitim seviyesinin çevreye karşı tutum ve sorumlulukları üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Benzer şekilde Bano vd. (2018), bireylerin daha eğitilmiş hale gelmesiyle çevreyi koruma bilincine

vardıklarını ve bu nedenle politika yapıcıların çevresel bozulmayı azaltmada eğitim yatırımlarını genişletmeleri gerektiğini göstermişlerdir. Pelău ve Chinie (2018) ise daha yüksek eğitim seviyesine sahip olan bireylerin geri dönüşüm faaliyetlerine katılma isteğinin daha fazla olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte Balaguer ve Cantavella (2018), yeni enerji kaynaklarının geliştirilmesini eğitim sürecinin bir çıktısı olarak değerlendirmişlerdir. Yao vd. (2019) ise eğitim düzeyinin fosil yakıt kullanımının azaltılmasında ve daha temiz enerji kullanımının desteklenmesinde etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Bu nedenle enerji tüketim profilinin değiştirilmesi için eğitime yatırım yapılmasını önermişlerdir. Öte yandan insani gelişme, teknolojik ilerleme sürecinde önemli bir rol oynar. Bu durum eğitimdeki artış veya insan sermayesindeki iyileşmenin yenilenebilir enerji arzı için de önemli bir girdi haline gelmesine yol açar. Bilimsel ve teknik bilgideki ilerleme, yenilenebilir enerji alanındaki teknolojik inovasyonu artırır ve yayılımını kolaylaştırır.

Çevresel kaygıların öne çıkardığı bir diğer değişken ise enerji tüketimidir. Enerji tüketimi ile çevresel bozulma arasındaki ilişki araştırmacılar arasında önemli bir endişe kaynağıdır. Çünkü ekonomik faaliyetlerin büyük bir bölümü fosil yakıt tüketimine dayanmaktadır. Bununla birlikte fosil yakıt tüketimi başta karbon emisyonu (CO₂) olmak üzere diğer çevresel bozulma (küresel ısınma, iklim değişikliği, asit yağmurları gibi) biçimlerini içermektedir. 2023 yılının (1880'den beri) en sıcak yıl olduğu (NASA, 2023) ve küresel ısınmayı sınırlandırmak için küresel karbon emisyonlarının net sifıra ulaşması gerektiği (Küresel Karbon Atlası Raporu, 2022) ifade edilmektedir. Önümüzdeki dönemlerde küresel karbon emisyon seviyesinin yüksek kalmaya devam edeceği daha açık bir ifadeyle, 2035 yılına kadar fosil yakıtların enerji sektöründeki payının küresel bazda %79 seviyelerinde olacağı tahmin edilmektedir (IEA ve DOE). Bununla birlikte fosil yakıt rezervlerinin sınırlı olduğu; petrol, gaz ve kömür rezervlerinin sırasıyla 2051, 2061 ve 2090'a kadar önemli ölçüde azalacağına dair kanıtlar vardır (Hofert, 2010). Dolayısıyla fosil yakıt kullanımının çevreyi koruma ve daha sürdürülebilir hale getirme çabalarıyla keskin bir tezat oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu durum alternatif enerji kaynaklarını gündeme getirerek yenilenebilir enerji kaynaklarına (hidroelektrik, biyokütle, rüzgâr, güneş ve jeotermal) yönelimi artırmıştır. Küresel enerji eğilimlerinde önemli değişiklikler (fosil yakıt kullanımının azalması ve yenilenebilir enerji kullanımının artması) olsa da (Berdysheva vd., 2021), birçok ülkenin ekonomik amaçları için fosil yakıt tüketimine güvenmeye devam ettiği gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır (İnal vd., 2022). Çevresel dezavantajlarına rağmen fosil yakıt kullanımı ekonomik amaçların gerçekleştirilmesinde önemli bir girdi olarak değerlendirilmektedir. Nitekim fosil yakıt kaynaklarına sahip olan ekonomilerin, fosil yakıt kaynaklarına sahip olmayan ekonomilere göre ortalama olarak daha hızlı büyüdüğüne dair çeşitli kanıtlar vardır (Oliver ve Upton, 2022). Bu kanıtlar, çevresel sürdürülebilirlik ile ekonomik büyüme arasında bir değiş-tokuş ilişkisi hakkındaki tartışmaları yoğunlaştırır. Bu tartışmaların bir diğer boyutu ise fosil yakıtların alternatifi olan yenilenebilir kaynaklarının çevresel sürdürülebilirliğe etkileri hakkındadır.

Bu çalışma Türkiye'de insani gelişme ve yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirliğe etkilerini ampirik olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma programının yayınladığı 2023-2024 yılı raporuna göre, Türkiye çok yüksek insani gelişme kategorisinde 193 ülke arasında 45. sırada yer almaktadır (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 2023). Bunun yanı sıra Türkiye, yenilenebilir enerji kapasitesi bakımından dünyada 12. sırada yer almakta ve yenilenebilir enerji kaynaklarını yaygınlaştırma çabası içerisinde (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2022). Bu hususlar, çalışmanın motivasyonunu güçlendirmektedir. Bununla birlikte literatürün önemli bir kısmı çevresel sürdürülebilirliği/bozulmayı temsilen CO₂ değişkenine odaklanmıştır. Oysa çevresel bozulmalar yalnızca emisyonlarla sınırlı değildir. Bu nedenle çalışmada çevresel sürdürülebilirliği temsil etme kabiliyeti bakımından bütüncül bir yaklaşım sunan ekolojik ayak izi değişkenine odaklanılmıştır. Nitekim ekolojik ayak izi insan faaliyetlerinin ekosistemler ve biyolojik çeşitlilik üzerinde oluşan etkilerini ölçme yöntemi olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan çalışmada insani gelişmeyi temsilen insani gelişme endeksi kullanılmıştır. İnsan refahının en uygun göstergesi olduğu ifade edilen (Ulusal Ayak izi ve Biyokapasite Hesapları, 2021) insani gelişme endeksi, insani gelişimi üç boyutlu (sağlık, eğitim ve

yaşam standardı) bir yaklaşımla ortaya koymaktadır. Ancak insani gelişme endeksine ampirik literatürde son dönemlerde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla çalışmanın bu bakımından da literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın takip eden bölümünde ilgili literatür hakkında değerlendirmeler yapılarak çalışmada kullanılan yöntem ve veri seti hakkında bilgi verilmiştir. Devam eden bölümde ampirik bulgulara yer verilerek elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

2. Literatür Taraması

Literatürde çevresel sürdürülebilirliğin/bozulmanın belirleyicilerinin tespit edilmesine yönelik çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların önemli bir kısmı EKC hipotezi altında çevresel kaliteyi gelir düzeyi ile ilişkilendirmiştir. Daha sonraki literatür, gelir düzeyinin yanı sıra küreselleşme, ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırımlar, sanayileşme, turizm faaliyetleri, enerji tüketimi gibi çeşitli ekonomik değişkenler üzerine inşa edilmiştir.

İnsan sermayesi ve yenilenebilir enerji tüketimi yoluyla çevrenin korunması birçok araştırmacı tarafından uzun süredir tartışılmaktadır. İnsan sermayesi ile çevresel sürdürülebilirliği ilişkilendiren yazın, farklı ülkeler için farklı dönemleri ele alan ve çeşitli yöntemlerin kullanıldığı çalışmalardan oluşmaktadır. İlgili yazın iki farklı kategoride ele alınmıştır. İlk kısımda insan sermayesi ile çevre kirliliğini/çevresel sürdürülebilirliği ele alan çalışmalara yer verilmiştir. İkinci kısım ise yenilenebilir enerji tüketimi ve çevresel bozulma ilişkisine dair literatürden oluşmaktadır.

Bano vd. (2018), Pakistan’da ortalama eğitim yılına ve öngörülen getiri oranına dayalı insan sermayesi endeksi ile CO₂ emisyonları arasında uzun vadeli bir ilişki olduğunu göstermişlerdir. Zafar vd. (2019), ABD ekonomisinde doğal kaynaklar, insan sermayesi ve doğrudan yabancı yatırımların ekolojik ayak izinin azaltılmasına yardımcı olduğu sonucuna varmışlardır. Pata ve Çağlar (2021), Çin’de küreselleşme, ticari açıklık ve gelir değişkenlerinin çevre kirliliğine yol açtığı insan sermayesinin ise uzun vadede ekolojik ayak izini azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte çalışmalarında yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kirliliği üzerine herhangi bir etkisinin olmadığı sonuca varmışlardır. Li ve Ullah (2022), BRICS ülkelerinde beşeri sermayeyi temsilen kullandıkları eğitim değişkenindeki olumlu değişimin uzun vadede CO₂ emisyonlarını azalttığı bulgusuna ulaşmışlardır. Chen vd. (2022) 110 ülkeyi ele aldıkları çalışmalarında küresel açıdan insan sermayesi ile ekolojik ayak izi arasında ters yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir. Bununla birlikte alt örnekleme dayalı analiz bulguları, yüksek gelir grubundaki ülkelerin insan sermayesinin çevre kalitesini iyileştirdiğini düşük gelir grubunda ve yüksek nüfuslu ülkelerdeki insan sermayesinin çevre kalitesini bozucu etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Voumik ve Ridwan (2023), Arjantin’de nüfus artışının ve sanayileşmenin uzun vadede çevreye zarar verdiğini, eğitim harcamaları ile CO₂ emisyonları arasında kısa vadede ters yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Çamkaya vd. (2023), 1980-2018 dönemini ele aldıkları çalışmalarında eğitim tabanlı beşeri sermaye endeksinin hem CO₂’yi hem de ekolojik ayak izini azalttığını buna karşın ekonomik büyüme ve finansal gelişmenin CO₂ ve ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte küreselleşmenin çevre kalitesi üzerinde bir etkisinin olmadığı sonucuna varmışlardır. Nedensellik analizinden elde edilen bulgular ise finansal gelişme endeksi ile ekolojik ayak izi arasında çift yönlü, beşeri sermayeden ekolojik ayak izine, ekolojik ayak izinden küreselleşmeye doğru tek yönlü nedenselliğin olduğunu göstermektedir.

Literatür bulguları, insan sermayesinin çevresel sürdürülebilirliğe katkısının önemli olduğuna dair çıkarım yapmaya imkan sağlar. Ancak bu bulgular, insani gelişmenin yalnızca insan sermayesi/egitim boyutuna odaklanmaları nedeniyle sınırlı kanıt sunmaktadır. Bu durum insani gelişmeyi daha geniş bir perspektifle ele almayı zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk dikkate alındığında insani gelişme endeksi ön plana çıkmaktadır. Nitekim insani gelişme endeksi; doğumda beklenen yaşam süresi bakımından sağlığı, ortalama okul yılları ve okula başlama çağındaki çocuklar için beklenen okul yılları bakımından eğitimi ve kişi başına düşen gelir

bakımından yaşam standardını temsil etme kabiliyetine sahiptir. Nitekim Wang (2019) insani gelişme endeksine odaklanarak seçili OECD ülkelerinde insani gelişme ve finansal gelişmenin CO₂ emisyonlarını azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca finansal gelişme ile CO₂ emisyonları arasında çift yönlü, küreselleşme ve insani gelişme endeksinden CO₂ emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu belirtmiştir. Opoku vd. (2022), OECD ülkelerinde insani gelişme endeksindeki iyileşmenin ekolojik ayak izini, CO₂ emisyonunu, sera gazı (GHG) emisyonunu ve hava kirliliğine maruz kalmayı azalttığını ifade etmişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgular, insani gelişmişliğin çevresel sürdürülebilirlik üzerine katkısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Çalışmanın bir diğer araştırma odağı yenilenebilir enerji kaynaklarının çevresel sürdürülebilirliği sağlamadaki rolüne ilişkindir. Yenilenebilir enerji kullanımı ile çevresel sürdürülebilirlik arasındaki ilişki son araştırmaların temel odak noktasıdır. Al-Mulali vd. (2015), Vietnam'da ithalat ve fosil yakıt tüketiminin CO₂ emisyonunu artırdığını, ihracat ve yenilenebilir enerji tüketiminin kirliliğin azaltılmasında önemli bir etkisi olmadığını belirtmişlerdir. Asongu vd. (2019), 40 Afrika ülkesini ele aldıkları çalışmalarında yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonlarını sürekli olarak azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte CO₂ seviyesi arttıkça yenilenebilir enerjinin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinin azaldığı sonucuna varmışlardır. Charfeddine ve Kahia (2019), 24 MENA ülkesinde yenilenebilir enerji tüketiminin ve finansal kalkınmanın CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinin zayıf olduğunu ifade etmişlerdir. Munir ve Riaz (2019), Güney Asya ülkelerinde gaz, elektrik ve kömür tüketimindeki artışın CO₂ emisyonlarını artırdığını, elektrik ve kömür tüketimindeki azalmanın uzun vadede CO₂ emisyonlarını azalttığını raporlamışlardır. Çalışmalarında çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması için elektrik ve kömür tüketiminin önüne geçilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Zhu vd. (2020), Japonya'da yenilenebilir enerji tüketimi ve enerji verimliliğindeki artış ile enerji yoğunluğundaki azalmanın çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağladığını raporlamışlardır. Sulaiman vd. (2020) ise benzer sonucu 27 Avrupa Birliği üyesi ülke için raporlayarak odun biyokütle enerji tüketiminde artışın CO₂ emisyonunun azalmasına yol açtığını ifade etmişlerdir. Achuo vd. (2022), 173 ülkede yenilenebilir enerji tüketiminin sera gazı emisyonlarını azalttığını yenilenemeyen enerji tüketiminin ise sera gazı emisyonlarını artırdığını raporlamışlardır. Elde edilen bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kalitesini iyileştirdiğini göstermektedir. Omri vd. (2022) ise Fransa'da nükleer enerjinin CO₂ emisyonlarının azalttığını fosil yakıtların ve ticari açıklığın emisyonları arttırdığı sonucuna varmışlardır. Ayrıca yenilenemeyen enerji kaynaklarının çevresel kalite üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için Ar-ge ve inovasyonların artırılması yoluyla yenilenebilir enerjiye geçişin sağlanmasını tavsiye etmişlerdir. Çalışmalardan bazıları çevresel sürdürülebilirliği temsilen ekolojik ayak izi değişkenine odaklanmıştır. Bu çalışmalardan Alola vd. (2019), 16 Avrupa Birliği ülkesinde yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirliği desteklediği, yenilenemeyen enerji tüketiminin ise çevresel kaliteyi bozduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Usman vd. (2020), en çok emisyon salan 15 ülkede finansal kalkınma, yenilenebilir enerji kullanımı ve ticari açıklığın ekolojik ayak izinin azaltılmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğunu ekonomik büyüme ve yenilenemeyen enerji kullanımının çevresel bozulmadan sorumlu olduğunu raporlamışlardır. Sharma vd. (2021), Güney ve Güneydoğu Asya'nın gelişmekte olan sekiz ülkesinde yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izini önemli ölçüde azalttığını ifade etmişlerdir. Ayrıca çalışmalarından elde edilen bulgular, kişi başına düşen gelir ile ekolojik ayak izi arasında N biçiminde bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra nüfus yoğunluğunun kirlilik emisyonlarını artırdığını, yaşam beklentisinin ekolojik ayak izine etkisinin olumlu ancak önemsiz olduğunu raporlamışlardır. Danish vd. (2020), BRICS ekonomilerinde yenilenebilir enerjinin, kentleşmenin ve doğal kaynak kirasının ekolojik ayak izini azalttığını ortaya koymuşlardır. Aynı şekilde BRICS ülkeleri için yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izini azalttığı sonucunu ortaya koyan Nathaniel vd. (2021) çalışmalarında aynı zamanda ekonomik büyüme ve doğal kaynakların ekolojik ayak izini artırdığını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte çalışmalarında insan sermayesi değişkeninin de çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Raporlanan bulgular, insan sermayesinin çevresel sürdürülebilirliği desteklediğini ancak

etkinin arzu edilen düzeyde olmadığını göstermektedir. Abid vd. (2022), Suudi Arabistan’da insan sermayesi ve yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın ekolojik ayak izini azalttığını ticari açıklık ve ekonomik büyümedeki artışın ekolojik ayak izini artırarak çevre kalitesini bozduğunu raporlamışlardır. Bu bulgular neticesinde yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izinin azaltılmasında bir araç olarak kullanılabileceğini ifade etmişlerdir. Chang vd. (2023), Bölgesel Kapsamlı Ekonomik İşbirliğine üye 15 ülkede ekonomik büyüme ve askeri harcamaların ekolojik ayak izi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu yenilenebilir enerji kullanımının ise çevresel zararları hafifletmede etkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Türkiye için yapılmış çalışmalardan Sharif vd. (2020), 1965Q1-2017Q4 dönemini ele aldıkları çalışmalarında uzun vadede yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izini azalttığını ancak ekonomik büyüme ve yenilenemeyen enerji kullanımının kısa ve uzun vadede ekolojik ayak izini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır. Ayrıca nedensellik bulguları, yenilenebilir enerji, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasında çift yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde Türkiye’de 1990-2015 dönemi için yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kalitesini iyileştirdiğini raporlayan Altay-Topçu (2021) ayrıca çalışmasında ihracatın ekolojik ayak izini azalttığını ithalatın ise ekolojik ayak izini artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Koçak (2024), 1990-2020 dönemini ele aldığı çalışmasında Türkiye’de kişi başına düşen gelirin ve finansal gelişmenin ekolojik ayak izini artırdığını bununla birlikte yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izini azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte çevresel teknolojilerin ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, insani gelişme ile yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkisini ampirik olarak ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda çevresel sürdürülebilirliği temsilen bağımlı değişken olarak ekolojik ayak izi değişkeni kullanılmıştır. İnsani gelişme endeksi, yenilenebilir enerji tüketimi, sanayi sektörü katma değeri değişkenleri ise çalışmada bağımsız değişkenler olarak modele dahil edilmiştir. Sanayi sektörü katma değeri değişkeni sanayileşmeyi temsil etmektedir. Çalışmanın veri aralığı verilerin mevcudiyeti göz önünde bulundurularak 1990-2020 olarak belirlenmiş ve yıllık verilerle analizler gerçekleştirilmiştir. Modele dahil edilen değişkenlere ilişkin bilgiler ve değişkenlerin veri kaynakları Tablo 1’de yer almaktadır. Buna göre, ekolojik ayak izi değişkeni Küresel Ayak izi Ağından, insani gelişme endeksi Federal Rezerv Ekonomik Veri tabanından (FED), yenilenebilir enerji tüketimi ve sanayi sektörü katma değeri değişkenleri Dünya Bankası’ndan temin edilmiştir. Çalışmada ekolojik ayak izi, insani gelişme endeksi, yenilenebilir enerji tüketimi ve sanayi sektörü katma değeri değişkenleri sırasıyla EA, IGI, YET, SK olarak temsil ettirilmiştir. Tüm değişkenler logaritmik formda modele dahil edilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin tanımlamaları

Değişken	Tanımlama	Kaynak
EA	Kişi başına düşen ekolojik ayak izi (küresel hektar)	Küresel Ayak İzi Ağı
IGI	İnsani gelişme endeksi	FED
YET	Yenilenebilir enerji tüketimi (toplam nihai enerji tüketiminin %)	Dünya Bankası
SK	Sanayi sektörü katma değeri (GSYH’nın %)	Dünya Bankası

Çalışmada ampirik analiz yöntemi olarak ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Pesaran vd. (2001) tarafından önerilen sınır testi prosedürünün ilk aşamasında değişkenlerin durağanlık düzeyleri belirlenmektedir. Bu yaklaşım geleneksel eşbütünlük testlerinin değişkenlerin aynı dereceden durağan olma zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım farklı dereceden durağan değişkenler arasındaki eşbütünlük

ilişkisinin sınanmasına olanak sağlar. Değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığını test etmek amacıyla ilk olarak kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin tahmini yapılmaktadır. Çalışmada kısıtlanmamış hata düzeltme modeli (1) numaralı denklem ile gösterilmektedir. (1) numaralı denklemin tahmin edilmesiyle birlikte bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birinci dönem gecikmeli değerlerinin topluca anlamlılığının sınanıldığı F testi yapılmaktadır. Hesaplanan F test istatistiği Pesaran vd. (2001) tarafından türetilen kritik tablo değeriyle karşılaştırılmaktadır. F test istatistiğinin Pesaran vd. (2001) tarafından türetilen kritik değerlerin üst sınırından büyük olması durumunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna yönelik karara varılmaktadır. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olması halinde uzun dönemli ilişkilerin belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada uzun dönemli ilişkilerin tespit edilmesi için (2) numaralı denklem ile gösterilen modelin tahmini gerçekleştirilmiştir. Uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi halinde uzun dönem katsayılarının tahmini yapılmaktadır. Bu amaçla (3) numaralı denklemde yer alan modelin tahmini gerçekleştirilerek uzun dönem katsayılarına ilişkin çıkarım sağlanmıştır. Son aşamada kısa dönemli ilişkilerin ortaya konulması amacıyla hata düzeltme modelinin tahmini yapılmaktadır. Bu amaçla çalışmada ARDL modeline dayalı (4) numaralı denklem ile gösterilen hata düzeltme modelinin tahmini yapılarak kısa dönemli ilişkiler belirlenmiştir.

$$\begin{aligned} \Delta EA_t = & \alpha_0 + \alpha_1 trend + \sum_{i=1}^m \alpha_2 \Delta EA_{t-i} + \sum_{i=1}^m \alpha_3 \Delta IGI_{t-i} + \sum_{i=1}^m \alpha_4 \Delta YET_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^m \alpha_5 \Delta SK_{t-i} + \alpha_6 EA_{t-1} + \alpha_7 IGI_{t-1} + \alpha_8 YET_{t-1} + \alpha_9 SK_{t-1} + e_t \end{aligned} \quad (1)$$

$$\begin{aligned} EA_t = & \beta_0 + \beta_1 trend + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} EA_{t-i} + \sum_{i=1}^q \beta_{3i} IGI_{t-i} + \sum_{i=1}^r \beta_{4i} YET_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^s \beta_{5i} SK_{t-i} + e_t \end{aligned} \quad (2)$$

$$UzunDönemKatsayısı = \frac{\sum_{i=0}^q \beta_{2,i}}{1 - \sum_{i=0}^p \beta_{1,i}} \quad (3)$$

$$\begin{aligned} \Delta EA_t = & \beta_0 + \beta_1 trend + \sum_{i=1}^p \beta_2 \Delta EA_{t-i} + \sum_{i=1}^q \beta_3 \Delta IGI_{t-i} + \sum_{i=1}^r \beta_4 \Delta YET_{t-i} + \sum_{i=1}^s \beta_5 \Delta SK_{t-i} \\ & + \beta_6 ECT_{(t-1)} + e_t \end{aligned} \quad (4)$$

4. Bulgular

Değişkenlerin durağanlık sınamaları Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Tablo 2'de birim kök test sonuçları raporlanmıştır. Birim kök testi sonuçları lnEA, lnIGI, lnYET ve lnSK değişkenlerinin düzeyde durağan olmadıklarını, değişkenlerin farklarının alınmasıyla birlikte durağanlaştıklarını göstermektedir. Yani modele dahil edilen tüm değişkenlerin I(1) olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 2. Birim kök testi sonuçları

ADF Birim Kök Testi Sonuçları				
Değişkenler	(Düzy)		(Birinci Fark)	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
lnEA	-1.4180 (0.5597)	-4.7316 (0.0036)	-9.4731 (0.0000)	-9.3571 (0.0000)
lnIGI	1.4759 (0.9986)	-3.1134 (0.1249)	-3.1167 (0.0393)	-3.3800 (0.0788)
lnYET	-1.6343 (0.4524)	-0.1017 (0.9922)	-5.8816 (0.0000)	-6.2928 (0.0000)
lnSK	-1.6160 (0.4623)	-1.3174 (0.8639)	-4.8188 (0.0006)	-4.3720 (0.0090)

PP Birim Kök Testi Sonuçları				
Değişkenler	(Düzy)		(Birinci Fark)	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
lnEA	-1.6323 (0.4542)	-4.7336 (0.0035)	-12.8672 (0.0000)	-13.0060 (0.0000)
lnIGI	-0.4199 (0.8933)	-2.0460 (0.5535)	-4.4052 (0.0017)	-4.3487 (0.0091)
lnYET	-1.4746 (0.5325)	-1.6640 (0.7421)	-6.5054 (0.0000)	-7.3631 (0.0000)
lnSK	-1.6346 (0.4531)	-1.3365 (0.8587)	-4.8237 (0.0006)	-4.9147 (0.0024)

Not: Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Modelin tahmin aşamasına geçmeden önce kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Akaike (AIC) bilgi kriteri dikkate alınmıştır. Minimum AIC değerini veren ve otokorelasyon sorunu içermeyen modelin farklı gecikme kombinasyonlarının sınanması neticesinde ARDL (4,4,2,3) olduğuna karar verilmiştir. Dolayısıyla (1) numaralı denklem ile gösterilen kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin (4,4,2,3) gecikme uzunluğunda tahmini gerçekleştirilmiştir. Değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünlüşme ilişkisi olup olmadığını test etmek amacıyla uygulanan sınır testi sonuçları Tablo 3'te gösterildiği gibidir.

Tablo 3. Sınır testi sonuçları

k	F İstatistik Değeri	Kritik Tablo Değeri		
		%1	%5	%10
3	6.0984	4,3	3,38	2,97
		5,23	4,23	3,74

Not: k bağımsız değişken sayısını göstermektedir.

Hesaplanan F istatistik değerinin (6.0984) üst kritik değerden (5.23) büyük olması nedeniyle değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünlüşme ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla ele alınan dönemde %1 anlamlılık düzeyinde lnEA ile lnIGI, lnYET, lnSK değişkenleri arasında uzun dönemli eşbütünlüşme ilişkisi bulunduğu tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak sonraki aşamada değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler araştırılmıştır.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti için (2) numaralı denklem ile gösterilen model ve (3) numaralı denklemde yer alan formül kullanılmıştır. ARDL (4,4,2,3) modelinin tahmin sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır. Söz konusu sonuçlara göre; lnIGI ve lnYET değişkenleri, lnEA değişkenini negatif yönde

etkilemektedir. Bununla birlikte uzun dönem katsayılarından elde edilen bulgular, lnSK değişkeninin lnEA değişkenini pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Uzun dönem katsayıları ayrıntılı bir şekilde değerlendirildiğinde, lnIGI'daki %1'lik değişimin lnEA değişkenini %1,71 oranında azalttığı görülmektedir. lnYET'teki %1'lik değişim lnEA'yı %0,25 oranında ve ters yönde etkilemektedir. lnSK değişkenindeki %1'lik değişim lnEA değişkenini %0,49 oranında artırmaktadır. Ayrıca uzun dönem katsayılarına ilişkin bu bulguların istatistiki olarak anlamlı olduğu tabloda görülmektedir. Bununla birlikte elde edilen bu bulguların iktisadi beklentilerle de uyumlu olduğu ifade edilebilir. Zira daha yüksek bir IGI düzeyi bireylerin daha sağlıklı, daha eğitilmiş ve daha iyi yaşam standardına sahip olduğuna işaret eder. Nitekim yukarıda bahsedildiği üzere, IGI değişkeni insan refahı açısından bütüncül bir yaklaşım ortaya koyarken bahsi geçen üç unsur üzerine inşa edilmiştir. Bu bakımdan IGI'nın bileşenlerinden biri olan sağlık unsuru özelinde bireylerin beklenen yaşam sürelerini uzatmak ve sağlıklarını korumak için daha temiz bir çevre arayışına girecekleri çıkarımı yapılabilir. Bununla birlikte IGI'nın bir diğeri bileşeni olan eğitim seviyesi ile çevresel tutum ve davranışlar arasında aynı yönlü bir ilişki beklenmektedir. Nitekim daha yüksek eğitim seviyesine sahip bireylerin çevre bilincinin daha yüksek olacağı, çevresel sorunlar ve değerler üzerine daha hassas bir yaklaşım sergileyeceği düşünülmektedir. İlave olarak IGI'nın bir diğeri bileşeni olan kişi başına düşen gelir ile çevre kalitesi arasındaki ilişki bilindiği üzere EKC hipotezi bağlamında değerlendirilmektedir. Bu hipotez gelir düzeyinin belirli bir eşik düzeyine ulaşmasıyla çevre kirliliğinin azalacağını savunmaktadır. Dolayısıyla başlangıçta gelir düzeyinin artmasıyla birlikte çevre kirliliği artarken daha yüksek gelir seviyelerinde çevre kalitesinin iyileşeceği savunulmaktadır. Sonuç olarak IGI'daki bir iyileşmenin çevresel sürdürülebilirliği desteklediği şeklinde raporlanan bulgunun hem istatistiki hem de iktisadi olarak anlamlı olduğu çıkarımı yapılabilir. Ayrıca çalışmada YET değişkeninin EA değişkeni üzerindeki negatif etkisi ile yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirliği destekleme eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nihayetinde yenilenebilir enerji kullanımını temiz enerji uygulamalarını beraberinde getirdiği için ilgili bu sonucun beklentilerle uyumlu olduğu ifade edilebilir.

Çalışmada SK değişkeninin EA değişkenini artırdığı şeklinde ulaşılan sonuç, endüstriyel faaliyetlerin yol açtığı çevresel sorunlarla ilişkilidir. Her ne kadar sanayileşme bir ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinin önemli bir parçası olarak görülse de endüstriyel faaliyetlerin ekosistem başta olmak üzere doğal yapı unsurları üzerinde baskı oluşturduğu bilinen bir gerçekliktir. Özellikle sanayileşme sürecine eşlik eden fosil yakıt talebi başta karbon emisyonları olmak üzere doğal kaynakları tüketme düzeyini olumsuz yönde etkiler. Çalışmadan elde edilen bu bulgu çevresel sürdürülebilirliğin önündeki engellerden birinin sanayileşme süreci olduğunu ifade eder. Son olarak trend katsayısı istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durum uzun dönemde çevresel sürdürülebilirliğin trend tarafından da etkilendiğini ortaya koymaktadır. Tablo 4 ayrıca tanısal istatistik sonuçlarını da göstermektedir. Tablo 4'te sunulduğu üzere, modelde otokorelasyon (Breusch-Godfrey LM testi), değişen varyans (Breusch-Pagan-Godfrey testi) sorunu ile model kurma (Ramsey Reset testi) hatası bulunmamaktadır. Ayrıca normallik testi (Jarque-Bera) sonuçları hata terimlerinin normal dağıldığını göstermektedir.

Tablo 4. ARDL (4,4,2,3) modelinden elde edilen uzun dönem katsayıları ve tanısal test sonuçları

Uzun Dönem Katsayıları				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Prob.
lnIGI	-1.7175	0.5388	-3.1870	0.0111
lnYET	-0.2559	0.0662	-4.0891	0.0027
lnSK	0.4995	0.0607	8.2241	0.0000
@TREND	0.0296	0.0077	3.8361	0.0040

Tamamlayıcı İstatistik Test Sonuçları	
R ² ve Düzeltmiş R ²	0.97-0.93
Breusch-Godfrey Otokorelasyon Testi	0.3929(0.6891)
Ramsey-Reset Tanımlama Hatası Testi	3.8229(0.0755)
Jarque-Bera Normallik Testi	0.1609(0.9226)
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi	9.2690(0.0832)

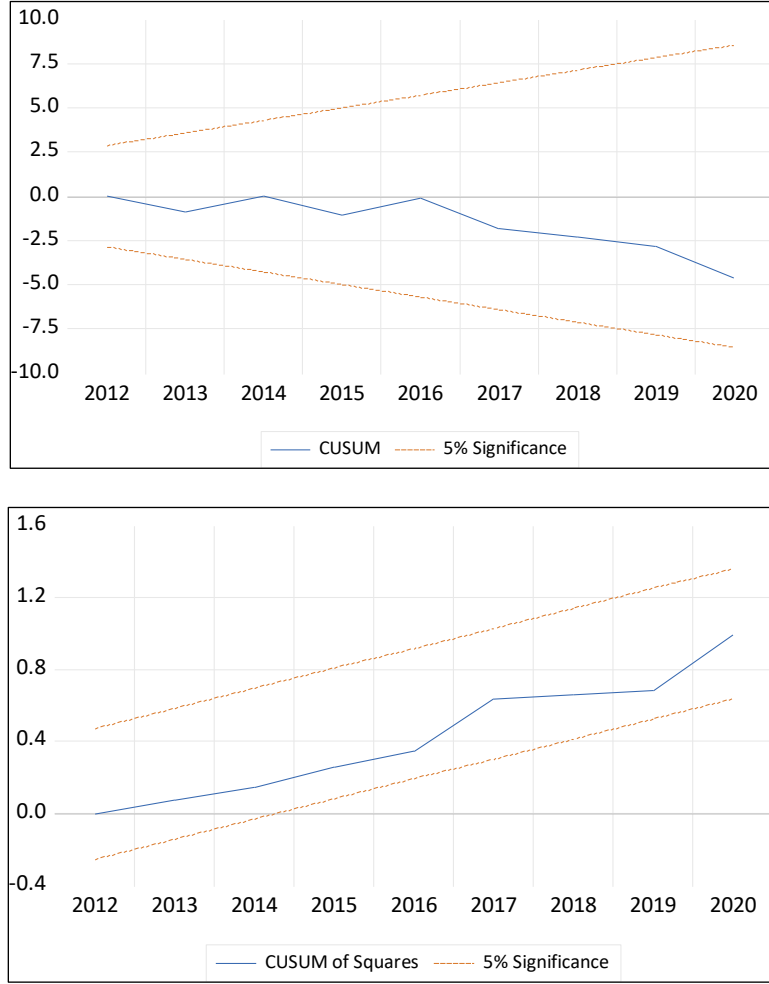
Not: Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Son aşamada değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkilerin belirlenmesi amacıyla (4) numaralı eşitlik tahmin edilmiştir. Tablo 5 hata düzeltme modeli tahmin sonuçlarını göstermektedir. Sonuçlar, lnEA değişkenine ilişkin gecikmeli değerlerin kendi üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu ve etkinin üç yıl boyunca devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca sonuçlar, lnIGI değişkeninin lnEA üzerindeki etkisinin ilk yılda ve ikinci yılda pozitif olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ikinci yılda ortaya çıkan etkinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Takip eden yılda insani gelişme ekolojik ayak izini azaltmaktadır ve söz konusu etki istatistiki açıdan anlamlıdır. Bununla birlikte lnYET değişkeninin lnEA üzerindeki etkisi de istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre lnYET değişkeni ilk yılda lnEA değişkenini azaltıcı bir etki ortaya çıkarırken ikinci yılda etki pozitif dönmektedir. Son olarak lnSK değişkeninin lnEA üzerindeki etkisi ilk ve ikinci yılda istatistiki açıdan anlamsız bulunmuştur. Etkinin üçüncü yılda negatif olduğu ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Hata düzeltme katsayısı ise negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır.

Tablo 5. Hata düzeltme modeli sonuçları

Bağımlı Değişken: lnEA				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Prob.
D(lnEA(-1))	1.5371	0.3275	4.6932	0.0011
D(lnEA(-2))	0.5804	0.2196	2.6421	0.0268
D(lnEA(-3))	0.2654	0.1195	2.2211	0.0535
D(lnIGI)	4.0229	0.6632	6.0752	0.0002
D(lnIGI(-1))	0.6598	1.2267	0.5379	0.6037
D(lnIGI(-2))	5.5203	1.1328	4.8730	0.0009
D(lnIGI(-3))	-1.8694	0.8259	-2.2635	0.0499
D(lnYET)	-0.5488	0.0679	-8.0805	0.0000
D(lnYET(-1))	0.4503	0.0940	4.7892	0.0010
D(lnSK)	0.1531	0.1418	1.0798	0.3083
D(lnSK(-1))	-0.2323	0.2163	-1.0738	0.3108
D(lnSK(-2))	-0.3290	0.1577	-2.0863	0.0666
C	-2.4425	0.3794	-6.4374	0.0001
ECT(-1)	-2.5474	0.3838	-6.6365	0.0001

Grafik 1, CUSUM ve CUSUMQ test sonuçlarını göstermektedir. Buna göre, %5 anlamlılık düzeyinde parametreler istikrarlıdır. Dolayısıyla modelde yapısal kırılma olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Grafik 1. CUSUM ve CUSUMSQ testi sonuçları

5. Sonuç

Bu çalışma Türkiye'de insani gelişme ve yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini 1990-2020 dönemi için incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan modele ekolojik ayak izi bağımlı değişken olarak dahil edilmiştir. İnsani gelişme endeksi, yenilenebilir enerji tüketimi ve sanayi sektörü katma değeri değişkenleri bağımsız değişkenler olarak modelde kullanılmıştır. Çalışmada ampirik analiz yöntemi olarak ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır.

Çalışmanın ampirik bulguları, Türkiye'de ele alınan dönemde insani gelişmenin kısa vadede çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında etkin bir rol oynamadığı sonucunu ortaya koymaktadır. İnsani gelişmenin ekolojik ayak izi üzerindeki raporlanan kısa vadeli pozitif etkisinin iktisadi beklentilerle uyumlu olduğu ifade edilebilir. Nitekim eğitim, sağlık ve kişi başına düşen gelir unsurlarına dayalı olan insani gelişmenin artırılabilmesi için belirli düzeyde eğitim ve sağlık harcamaları gerekmektedir. Buna ilaveten insani gelişmenin bir diğer bileşeni olan kişi başına düşen gelir ile çevre kirliliği arasında başlangıçtaki pozitif yönlü ilişki EKC hipotezi bağlamında literatürce çokça doğrulanmıştır. Öte yandan çalışmada insani gelişmenin uzun vadede ekolojik ayak izini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Raporlanan bu bulgunun insani gelişmenin çevresel sürdürülebilirliğe katkısını çeşitli ülkeler için doğrulayan Zafar vd. (2019), Wang (2019), Pata ve Çağlar (2021), Chen vd. (2022), Opoku vd. (2022)'nin çalışmaları ile uyumlu olduğu ifade edilebilir. Aynı zamanda ampirik bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin kısa ve uzun vadede ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin negatif

olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın CO₂ emisyonunda azalmaya yol açtığını ortaya koyan Asongu vd. (2019) ve Zhu vd. (2020)'nin çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Ancak Al-Mulali vd. (2015) ile Charfeddine ve Kahia (2019) çalışmalarından elde edilen bulgularla farklılaşmaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimi-ekolojik ayak izi ilişkisine dair Alola vd. (2019) tarafından ortaya konulmuş ters yönlü ilişki bu çalışmanın bulguları ile doğrulanmaktadır. Buna ilaveten Türkiye’de sanayileşmenin çevresel sürdürülebilirliği desteklemediği şeklinde raporlanan bulgunun Voumik ve Ridwan (2023) çalışması ile uyumlu olduğu ifade edilebilir.

Çalışma bulguları, Türkiye’de insani gelişmeyi çevresel sürdürülebilirlik stratejilerine dahil etmenin gerekliliğini ele alınan değişkenlerin güçlü temsiliyeti bakımından öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte çalışmadan elde edilen bulgular, politika yapımcıların ve bireylerin enerji kaynakları konusunda daha bilinçli olmaları gerektiğinin altını çizmektedir. Ampirik analizden elde edilen bulgular, bazı önemli çıkarımlara olanak sağlamaktadır. Türkiye’de insani gelişmeyi destekleyen kamu yatırımlarını artırılması önerilmektedir. Bireylerin evsel kullanımda yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmeleri, politika yapımcıların ise yenilenebilir enerji teknolojilerine yatırım yapmaları gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Ayrıca ampirik bulgular, Türkiye ekonomisinde uzun dönemli sanayileşme-sanayileşme stratejilerinin oluşturulmasında kapsamlı ve bilinçli politika analizi yapılması gerekliliğinin önemini vurgulamaktadır. Bu durum politika yapımcılara sanayileşmeyi çevresel düzenlemeleri içeren ve sürdürülebilir bir planlama üzerine inşa etmeleri konusunda sorumluluk yüklemektedir. Bu bakımdan ekolojinin korunması amacıyla endüstriyel tesislerin yer seçiminin, geri dönüşüm faaliyetlerine öncelik verilmesinin ve atık yönetiminin en uygun şekilde yapılması sağlanmalıdır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Şeyma Şahin Kutlu tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Abid, M., Sakrafi, H., Gheraia, Z. ve Abdelli, H. (2022). Does renewable energy consumption affect ecological footprints in Saudi Arabia? A Bootstrap Causality Test. *Renewable Energy*, 189, 813-821.
- Achuo, E. D., Miamo, C. W. ve Nchofoung, T. N. (2022). Energy consumption and environmental sustainability: what lessons for posterity? *Energy Reports*, 8, 12491-12502.
- Akadiri S. S., Alola, A. A., Olasehinde-Williams, G. ve Etokakpan M.U. (2020). The role of electricity consumption, globalization and economic growth in carbon dioxide emissions and its implications for environmental sustainability targets. *Science of The Total Environment*, 708, 134653, 1-31.
- Al-Mulali, U., Saboori, B. ve Ozturk, I. (2015). Investigating the environmental kuznets curve hypothesis in Vietnam. *Energy Policy*, 76, 123-131.
- Alola, A. A., Bekun, F.V. ve Sarkodie, S. A. (2019). Dynamic impact of trade policy, economic growth, fertility rate, renewable and non-renewable energy consumption on ecological footprint in Europe. *Science of the Total Environment*, 685, 702-709.
- Altay Topçu, B. (2021). The impact of export, import, and renewable energy consumption on Turkey’s ecological footprint. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 8(1), 31-38.

- Ansari, M.A. ve Villanthenkodath, M. A. (2021). Does tourism development promote ecological footprint? A nonlinear ARDL approach. *Anatolia*, 33(4), 614-626.
- Asongu, S. A., Iheonu, C.O. ve Odo, K. O. (2019). The conditional relationship between renewable energy and environmental quality in Sub-Saharan Africa. *EXCAS Working Paper*, 19074, 1-21.
- Balaguer, J. ve Cantavella, M. (2018). The role of education in the environmental kuznets curve, evidence from Australian Data. *Energy Economics*, 70(1), 289-296.
- Bano S., Zhao Y., Ahmad A., Wang, S. ve Liu, Y. (2018). Identifying the impacts of human capital on carbon emissions in Pakistan. *Journal of Cleaner Production*, 183, 1082-1092.
- Behera, S. R. ve Dash, D. P. (2017). The effect of urbanization, energy consumption, and foreign direct investment on the carbon dioxide emission in the SSEA (South and Southeast Asian) region. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 70, 96-106.
- Berdysheva, S. ve Ikonnikova, S. (2021). The energy transition and shifts in fossil fuel use: the study of international energy trade and energy security dynamics. *Energies*, 14(17), 1-26.
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (2023). *İnsani Gelişme Raporu*, <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/human-development-report-2023>, Erişim Tarihi: 01.06.2024.
- Charfeddine, L. ve Kahia, M. (2019). Impact of renewable energy consumption and financial development on CO₂ emissions and economic growth in the MENA region: a Panel Vector Autoregressive (PVAR) Analysis. *Renewable Energy*, 139, 198-213.
- Çamkaya, S., Karaaslan, A. ve Uçan, F. (2023). Investigation of the effect of human capital on environmental pollution: empirical evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 23925–23937.
- Çelik, S. ve Ünlü, A. (2024). Ticari açıklık ve çevre kirliliği ilişkisine yönelik ampirik kanıtlar: MINT ülkeleri örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(89), 144-158.
- Chang, S., Chen, B. ve Song, Y. (2023). Militarization, renewable energy utilization, and ecological footprints: evidence from RCEP economies. *Journal of Cleaner Production*, 391, 136298.
- Chen Y., Lee C.C. ve Chen M. (2022). Ecological footprint, human capital, and urbanization. *Energy Environment*, 33(3), 1-4.
- Danish, Ulucak, R. ve Khan, S.U.D. (2020). Determinants of the ecological footprint: role of renewable energy, natural resources, and urbanization. *Sustainable Cities and Society*, 54, 1-33.
- Dar, J. A. ve Asif, M. (2018). Does financial development improve environmental quality in Turkey? An application of endogenous structural breaks based cointegration approach. *Management of Environmental Quality*, 29(2), 368-384.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2022). *2022 Değerlendirme Toplantısı*, <https://enerji.gov.tr/haber-detay?id=21085>, Erişim Tarihi: 15.03.2024.
- Grossman, G. ve Kreuger, A. (1991). Environmental impacts of a North American Free Trade Agreement. *NBER Working Paper*, 3914, 1-57.
- Hofert, M. I. (2010). Farewell to fossil fuels? *Science*, 329(5997), 1292–1294.
- İnal, V., Addi, H.M., Çakmak, E. E., Torusdağ, M. ve Çalışkan, M. (2022). The nexus between renewable energy, CO₂ emissions, and economic growth: empirical evidence from African oil-producing countries. *Energy Reports*, 8, 1634-1643.
- Jain, M. ve Nagpal, A. (2019). Relationship between environmental sustainability and human development index: a case of selected South Asian Nations. *Vision*, 23(2), 125–133.
- Jeetoo, J. ve Chinyanga, E. R. (2023). A spatial econometric analysis of the environment kuznets curve and pollution haven hypothesis in Sub-Saharan Africa. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 58169–58188.

- Koçak, E. (2024). Yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 256-265.
- Li, X. ve Ullah S. (2022). Caring for the environment: how CO₂ emissions respond to human capital in BRICS economies? *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 18036–18046.
- Munir, K. ve Riaz, N. (2019). Energy consumption and environmental quality in South Asia: evidence from panel non-linear ARDL. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 29307-29315.
- Nathaniel, S. P., Yalçiner, K. ve Bekun, F.V. (2021). Assessing the environmental sustainability corridor: linking natural resources, renewable energy, human capital, and ecological footprint in BRICS. *Resources Policy*, 70, 101924.
- Oliver, M.E. ve Upton, G.B. (2022). Are energy endowed countries responsible for conditional convergence? *The Energy Journal*, 43(3), 1-39.
- Omri, E. ve Saadaoui, H. (2022). An empirical investigation of the relationships between nuclear energy, economic growth, trade openness, fossil fuels, and carbon emissions in France: fresh evidence using asymmetric cointegration. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 13224–13245.
- Opoku, E.E.O., Dogah, K. E. ve Aluko, O. A. (2022). The contribution of human development towards environmental sustainability. *Energy Economics*, 106, 1-15.
- Pata, U. K. ve Çağlar, A. E. (2021). Investigating the EKC hypothesis with renewable energy consumption, human capital, globalization and trade openness for China: Evidence from augmented ARDL approach with a structural break. *Energy*, 216, 119220.
- Patnaik, R. (2018). Impact of industrialization on environment and sustainable solutions – reflections from a South Indian region. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 120, 1-8.
- Pelău, C. ve Chinie, A.C. (2018). Econometric model for measuring the impact of the education level of the population on the recycling rate in a circular economy. *Amfiteatru Economic*, 20(48), 340-355.
- Pesaran, M.H., Shin, Y. ve Smith, R.S. (2001). Bound testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Şahin Kutlu, Ş. ve Kutlu, M. (2022). Turizm faaliyetlerinin ekolojik ayak izi üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 182, 233-249.
- Sargın, S. A., Baltacı, F., Katipoğlu, M., Erdik, C., Arbatlı, M. S., Karaardıç, H., Yumuşak A. ve Büyükcengiz, M. (2016). Öğretmen adaylarının çevreye karşı bilgi, davranış ve tutum düzeylerinin araştırılması. *Education Sciences*, 11(1), 1-22.
- Shah, W.U.H., Yasmeen, R. ve Padda, I.U.H. (2019). An analysis between financial development, institutions, and the environment: a global view. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 21437–21449.
- Shao, Q., Wang, X., Zhou, Q. ve Balogh, L. (2019). Pollution haven hypothesis revisited: a comparison of the BRICS and MINT countries based on VECM approach. *Journal of Cleaner Production*, 227, 724-738.
- Sharif, A., Barış-Tüzemen, Ö., Uzuner, G., Öztürk, İ. ve Sinha, A. (2020). Revisiting the role of renewable and non-renewable energy consumption on Turkey's ecological footprint: evidence from quantile ARDL approach. *Sustainable Cities and Society*, 57, 102138.
- Sharma, R., Sinha, A. ve Kautish, P. (2021). Does renewable energy consumption reduce ecological footprint? Evidence from eight developing countries of Asia. *Journal of Cleaner Production*, 285, 124867.
- Sulaiman, C., Abdul-Rahim, A.S. ve Ofozor, C. A. (2020). Does wood biomass energy use reduce CO₂ emissions in European Union Member Countries? Evidence from 27 members. *Journal of Cleaner Production*, 253, 119996.
- Teixeira, A. A. C. ve Queirós, A. S. S. (2016). Economic growth, human capital and structural change: a dynamic panel data analysis. *Research Policy*, 45(8), 1636-1648.

- Usman, M., Makhdam, M. S. A. ve Kousar, R. (2020). Does financial inclusion, renewable and non-renewable energy utilization accelerate ecological footprints and economic growth? Fresh evidence from 15 highest emitting countries. *Sustainable Cities and Society*, 65, 102590.
- Usta, C. (2023). Doğrudan yabancı yatırımlarının çevresel kirliliğe etkisi: N-11 ülkeleri örneği. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 7(1), 58-73.
- Voumik, L. C. ve Ridwan, M. (2023). Impact of FDI, industrialization, and education on the environment in Argentina: ARDL approach. *Heliyon*, 9(1), 1-12.
- Wang, Z., Rasool, Y., Asghar, M. M. ve Wang, B. (2019). Dynamic linkages among CO₂ emissions, human development, financial development, and globalization: empirical evidence based on PMG Long-Run panel estimation. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 36248–36263.
- Yao, Y., Ivanovski, K., Inekwe, J. ve Smyth, R. (2019). Human capital and energy consumption: evidence from OECD countries. *Energy Economics*, 84, 104534.
- Yao, Y., Ivanovski, K., Inekwe, J. ve Smyth, R. (2020). Human capital and CO₂ emissions in the long run. *Energy Economics*, 91, 104907.
- Zafar, A., Ullah, S., Majeed, M. T. ve Yasmeen, R. (2020). Environmental pollution in Asian economies: does the industrialisation matter? *Opec Energy Review*, 44(3), 227-248.
- Zafar, M. W., Zaidi, S. A. H., Khan, N.R., Mirza, F. M., Hou, F. ve Kirmani, S. A. A. (2019). The impact of natural resources, human capital, and foreign direct investment on the ecological footprint: the case of the United States. *Resources Policy*, 63, 101428.
- Zhu, D., Mortazavi, S. M., Maleki, A., Aslani, A. ve Yousefi, H. (2020). Analysis of the robustness of energy supply in Japan: role of renewable energy. *Energy Reports*, 6, 378-391.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>

Covid-19 sürecinde KOBİ'lerin elektronik ticaret yönelimleri*

The electronic commerce trends of SMEs during the Covid-19 process

Hatice Kenger^a, Filiz Aslan Çetin^{b**}

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, haticekenger92@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1755-6166

^b Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Üretim Yönetimi ve Pazarlama ABD, filizaslan@kafkas.edu.tr, ORCID: 000-0002-8210-799X

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 16 Şubat 2024

Kabul: 8 Mayıs 2024

Anahtar kelimeler:

İnternet,

Elektronik Ticaret,

Covid-19,

KOBİ,

Kahramanmaraş

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 16 February 2024

Accepted: 8 May 2024

Keywords:

Internet,

E-commerce,

Covid-19,

SME,

Kahramanmaraş

Article type:

Research article

ÖZET

İnternet, ilk olarak Soğuk Savaş koşullarında ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş koşullarının ortadan kalkmasıyla birlikte 1990'lı yıllarda ilk fiziksel ağ kurulmuştur. İlk fiziksel ağın kurulumu ile internet ticarileşerek hayatımıza girmiştir. Günümüze kadar gelen süre içinde, internet ve elektronik ticaret çalışmalarında yaşanan gelişmeler ile tüketicilerin ve KOBİ'lerin elektronik ticareti kullanma oranında artış yaşanmıştır. Aynı zamanda son dönemde yaşanan Covid-19 süreciyle birlikte elektronik ticaret vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı, Covid-19 sürecinde KOBİ'lerin elektronik ticaret yönelimlerinin araştırılmasıdır. Aynı zamanda KOBİ'lerin elektronik ticaret hakkındaki düşüncelerine, elektronik ticaretin mevcut durumlarına ve elektronik ticaret yapmama nedenlerine dair bilgilere ulaşılmak istenmektedir. Çalışmanın örneklemini Kahramanmaraş'ta faaliyet gösteren 369 adet KOBİ'den oluşmaktadır. Yapılan bu çalışmada tam zamanlı kapanmanın ardından KOBİ'lerin e-ticaret yönelimlerini inceleyebilmek amaçlandığı için çalışma zaman aralığı olarak 15.07.2021-15.08.2021 tarihinde yapılmıştır. Kahramanmaraş ilinde faaliyet gösteren KOBİ'lerden anket tekniğiyle toplanan verilerle; KOBİ'lerin Covid-19 sürecinde elektronik ticarete yer almaları noktasında olumlu düşüncelere sahip olduklarına dair bulgulara ulaşılmıştır. Fakat araştırma kapsamındaki KOBİ'lerin elektronik ticaret yapma durumlarına %46 oranında 'evet' %54 oranında 'hayır' cevabını vermeleri sonucu KOBİ'lerin elektronik ticaret yapma noktasında çoğunluk olarak elektronik ticaret yapmadıkları ama elektronik ticarete geçiş sürecinde oldukları düşünülmektedir. Araştırmanın sonuçları Kruskal Wallis ve Mann Whitney U testi ile test edilmiştir.

ABSTRACT

The Internet first emerged under Cold War conditions. With the end of the Cold War conditions, the first physical network was established in the 1990s. With the establishment of the first physical network, the Internet entered our lives by commercialization. In the period until today, with the developments in internet and electronic commerce studies, there has been an increase in the rate of use of electronic commerce by consumers and SMEs. At the same time, electronic commerce has become an indispensable element with the recent Covid-19 process. The aim of this study is to investigate the electronic commerce orientations of SMEs in the Covid-19 process. At the same time, it is aimed to reach information about SMEs' thoughts on electronic commerce, the current situation of electronic commerce and the reasons for not conducting electronic commerce. The sample of the study consists of 369 SMEs operating in Kahramanmaraş. Since this study aims to examine the e-commerce orientations of SMEs after full-time closure, the study was conducted between 15.07.2021-15.08.2021. With the data collected from SMEs operating in Kahramanmaraş province through the survey technique; It was found that SMEs have positive thoughts about taking part in electronic commerce in the Covid-19 process. However, as a result of the fact that 46% of the SMEs within the scope of the research answered 'yes' and 54% answered 'no' to their electronic commerce status, it is thought that SMEs do not conduct electronic commerce as a majority at the point of conducting electronic commerce, but they are in the process of transition to electronic commerce. The results of the research were tested with Kruskal Wallis and Mann Whitney U test.

* Çalışma, Hatice Kenger'in 2022 yılındaki yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: filizaslan79@gmail.com

Atf / Citation: Kenger, H. ve Aslan Çetin, F. (2024). Covid-19 sürecinde KOBİ'lerin elektronik ticaret yönelimleri. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 164-186. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1438297>

1. Giriş

İnternet, kelime anlamıyla "ağlar arası ağ" olarak tanımlanabilir ve dünya genelindeki binlerce bilgisayarın birbirine bağlandığı dev bir ağıdır. Farklı ülkelerde yaşayan insanların birbirleriyle iletişim kurduğu, bilgi paylaştığı ve çeşitli alışverişler yapabildiği bir sanal ortam olarak işlev görmektedir (Gökgül, 2014; Özdiçiner, 2010). “*İnternet, bilgisayar bağlantı ve ağları aracılığıyla kısa sürede haberleşme olanağı sağlayan ve kişinin birden çok alıcıya istediği sayıda bilgi göndermesi ve almasını sağlayan etkileşimli ağ sistemleri*” olarak tanımlanmaktadır (Karakaya, 2016). Bu bağlamda yukarıda ifade edilen tanımlardan da anlaşıldığı üzere internet ortamının oluşturulmasında amaçlanan ana düşünce bilgisayarlar arasındaki ağların sürekli olmasının sağlanmasıdır (Yüksek, 2020).

İnternet ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin 1957 yılında Sputnik uydusunu fırlatmasına karşılık olarak Birleşik Devletler Hükümeti, savaş sırasında ve öncesinde iletişim araçlarının kullanılamaz hale gelmesi durumunda tek bir ana bilgisayardan veya tek bir merkezden bağımsız olarak çalışabilecek bir bilgisayar ağı kurmuştur. Bu amaçla İleri Araştırma Proje Ajansı (Advanced Research Project Agency) ARPA kurulmuştur. Bu ajansın amacı, savaş sırasında sevk ve idarede kesintiye uğramadan devamlılığı sağlamak ve birbirinden uzakta bulunan bilgisayarların birbirine bağlanmasına destek olmaktır (Gökgül, 2014).

1969'da Kaliforniya'da ilk fiziksel ağ kuruldu ve ülke çapındaki terminallere bağlantı sağlanmıştır. 1972 yılına gelindiğinde terminal sayısı 23'e ulaşmış ve elektronik posta kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Radyo ve uydu bağlantıları 1976 yılına kadar Amerika Birleşik Devletleri'nin sistemlerini bu ağ üzerinde bütünleştirilmiştir. Bilgisayar haber grupları 1979 yılında ortaya çıkmıştır (Uzundağ, 2013). 1990'larda, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından, yeni yazılımların ve yeniliklerin geliştirilmesi ve kullanılabilirliği sayesinde internet yaygın olarak ticarileşmiştir ve erişilebilir hale gelmiştir (Yıldırım, 2014). Sonuç olarak, bilgi toplumlarında internet küresel bir boyut kazanmış ve üzerinde bulunan bilgi kaynaklarının sayısı çoğalmıştır. Bu dönemde ticari kurumlar (com), eğitim ve kamu kurumlarına (edu, gov) kıyasla daha büyük bir büyüme yaşamıştır (Haşiloğlu, 2007).

Ülkemizde internet teknolojisinin gelişimi, 1987 yılında üniversite ve araştırma kurumları ağı üzerinden başlamış ve 1993 yılında Ankara-Washington arasındaki kiralık hat ile uluslararası bağlantı kurularak önemli bir adım atmıştır. İnternetin kullanımı ilk olarak üniversitelerde yaygınlaşmış, ardından Ekşi Sözlük ve Mynet gibi popüler web siteleri aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmıştır. 1994-1996 yılları arasında Ege Üniversitesi, Bilkent, Boğaziçi ve İTÜ gibi önemli kurumlar internete bağlanan ilk kurumlar olmuştur. Ayrıca, 1994 yılından itibaren ticari kuruluşlar da, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası öncülüğünde interneti kullanmaya başlamıştır (Çakmak, 2020; Türen vd., 2011).

İnternete erişen kullanıcı sayısının yükselmesi ve web sitelerinin çoğalması, günümüz dünyasında internetin sunduğu olanaklardan biri olan elektronik ticaretin hacminin de bu gelişmelere paralel olarak büyümesine katkıda bulunmuştur (Marangoz, 2011). Teknolojik yeniliklerin gelişimi, bilginin insanlar için daha kolay erişilebilir olmasını sağlayarak ekonomi, çalışma hayatı ve iş uygulamalarında büyük değişikliklere neden olmuştur (Erciyes, 2019). Özellikle elektronik ticaretin yükselişi, mal ve hizmet ticaretinden ürün tasarımına, pazarlamadan üretime, reklam ve tanıtımdan sipariş ve sözleşmelere, bankacılık işlemlerinden mühendislik hizmetlerine, kamu alımlarından borsa işlemlerine, elektronik noterlikten leasing işlemlerine ve fikri mülkiyet haklarının devrine kadar çok çeşitli işlemleri kolaylaştırmıştır. Bu durum, iş dünyasının ve profesyonel pratiklerin yeniden şekillenmesine yol açmıştır (Güngördü ve Zengin, 2013).

Kavramsal olarak mal ya da hizmetin alış ve satış işlemi şeklinde ifade edilen ticaret kavramı elektronik ortamda “elektronik ticaret” şeklinde adlandırılmıştır (Küçükyılmazlar, 2006). Elektronik ticaret, geleneksel

ticaretten özellikle pazarların genişliği açısından farklılık gösterir ve bu fark en önemli özelliklerden biri olarak kabul edilmiştir. E-ticaret, zaman ve mekân kısıtlamalarını ortadan kaldırarak, geleneksel pazarlama ve satış yöntemlerinin sınırlarını aşar. Bu durum, küçük işletmelerin daha büyük işletmelerle rekabet edebilmesine olanak tanır, ulusal sınırları yok eder ve genellikle erişilmesi zor olan pazarlara ulaşımı kolaylaştırmıştır (Türen vd., 2011; Yumuşak, 2006).

Elektronik ticaret, iletişim teknolojisindeki gelişmelerle birlikte ortaya çıkan, geleneksel ticareti tamamlayan ve kolaylaştıran ticaret olarak tanımlanabilmiştir (Baydaş ve Yaşar, 2017). Başka bir tanımlamaya göre elektronik ticaret, “bireyler ve kuruluşlar tarafından metin, görsel imaj ve ses gibi dijitalleştirilmiş verilerin işlenip açık ve kapalı ağlar üzerinden aktarılmasını temel alan ticari işlemler” olarak ifade edilir (Omarlı, 2016). Elektronik ticaret, geleneksel ticaretten özellikle hız, iletişim ve onay prosedürleri bakımından ayrılır. Bilgi paylaşımının daha hızlı gerçekleşmesi, zaman tasarrufu sağlaması ve tüketicilere artan ürün seçenekleri, iyileştirilmiş ürün kalitesi ve daha hızlı teslimat gibi avantajlar sunması, e-ticareti giderek daha cazip hale getirir. Bu farklar, e-ticaretin popülerliğinin artmasının temel nedenlerindedir (Delitay, 2020).

İşletmelerin kuruluş amacı mal ve hizmet üretmek, üretilen mal ve hizmetin satılmasını sağlayarak kâr elde etmektir. Bu süreçlere ek olarak işletmeler faaliyetlerini internet ortamında da devam ettirebilir (Zengin, 2018). E-ticaret, işletmelere geniş bir yelpazede avantajlar sunar; bunlar arasında dünya çapında hızlı ve uygun maliyetle müşteri ve tedarikçilere erişim, işlem, depolama ve dağıtım maliyetlerini düşürme, karmaşık sorunların kolayca çözülmesi, tedarik zinciri gecikmeleri ve maliyetlerinin azaltılması, yılın her günü, günün her saati açık olma imkânı, müşteri ihtiyaç ve tercihlerine göre özelleştirilmiş siparişler, yenilikçi iş modelleriyle yeniliğin teşvik edilmesi, iletişim maliyetlerinde azalma, etkin tedarik sayesinde maliyet ve zamandan tasarruf, müşteri hizmetleri ve ilişkilerinin geliştirilmesi, KOBİ'lerin rekabet gücünün artırılması, stok maliyetlerinin azaltılması ve dijital ürünlerin dağıtım maliyetlerinde büyük düşüşler yer almıştır. Bu avantajlar, işletmelerin e-ticarete yönelmeleri için önemli bir motivasyon kaynağı olup, onlara rekabet avantajı sağlamaktadır (Akar, 2017).

Elektronik ticaret, tüketicilere çeşitli faydalar sağlamaktadır. Bu faydalar arasında 7 gün 24 saat boyunca alışveriş yapma ve diğer işlemleri gerçekleştirme imkânı bulunur, bu da müşterilere sürekli erişilebilirlik sunar. Ayrıca, tüketiciler sadece yerel değil, uluslararası tedarikçilere de ulaşarak daha fazla ürün seçeneğine erişebilirler. Elektronik ticaret, farklı internet sitelerinde fiyat karşılaştırması yapma olanağını da müşterilere sağlar, böylece en uygun fiyatlı ürünü bulmalarına yardımcı olur. Gelişmiş teslimat süreçleri sayesinde, yazılı, görsel ve işitsel dosyalar gibi dijital ürünlerin yanı sıra elektronik eşyalar da kolaylıkla teslim edilebilmektedir (Tassabehji, 2003).

Covid-19 salgını KOBİ'lere maddi zarar vermiş ancak aynı zamanda bulaşma riskleri nedeniyle e-ticarete yönelmelerini hızlandırmıştır. Bu durum hem KOBİ'lerin hem de büyük işletmelerin çevrimiçi ticarete ilişkin algılarını değiştirmiştir. Bu çalışma, Covid-19 pandemisi sırasında KOBİ'lerin e-ticaret yönelimlerini araştırmaktadır. E-ticarete bakış açılarını, e-ticaretteki mevcut durumlarını ve e-ticaret faaliyetlerine katılma ya da katılmama nedenlerini anlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, teorik ve pratik bilgileri bir araya getiren dört bölümden oluşmaktadır. İnternet, E-Ticaret, KOBİ'ler ve bunların birbiriyle ilişkisi üzerine bir literatür taraması ve kavramsal çerçeve ile başlamaktadır. Daha sonra çalışmanın konusu, amaçları, önemi, varsayımları, sınırlamaları ve metodolojisi detaylandırılmaktadır. Üçüncü bölüm, hipotez testleri ve değerlendirmeler de dahil olmak üzere Kahramanmaraş'taki KOBİ'lerle yapılan bir anketten elde edilen bulguları sunmaktadır. Sonuç bölümünde araştırma bulguları yorumlanmakta ve e-ticaret yapan veya yapmayı düşünen küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ'ler) için tavsiyeler sunulmaktadır. Pandeminin ortaya çıkardığı zorlukların ortasında e-ticaret adaptasyonlarını anlamının önemini vurgulamaktadır.

Araştırmanın hipotezleri, katılımcı işletmelerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, mevcut durum düzeyleri ve e-ticarete katılmama eğilimlerinin çeşitli demografik ve işletme özelliklerine göre anlamlı farklılıklar gösterip

göstermediğini incelemektedir. Bu özellikler arasında işletmecinin öğrenim durumu, işletmede çalışan sayısı, faaliyet süresi, faaliyet alanının sınırları, işletme tipi, ürünlerin satış kitlesi, e-ticaret yapma durumu, e-ticaret yapmayı düşünme durumu, Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili çalışma yapma durumu ve işletmenin web sitesinin olup olmadığı gibi faktörler bulunmaktadır. Her bir faktör için, bu özelliklerin e-ticaret hakkındaki düşünceler, mevcut e-ticaret durum düzeyleri ve e-ticarete katılmama eğilimleri üzerindeki etkisi değerlendirilmektedir. Araştırma, bu farklılıkların varlığını ve işletmelerin e-ticarete yönelik tutumları ile pratikleri arasındaki ilişkileri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışmada, Kahramanmaraş'ta faaliyet gösteren KOBİ'lerin e-ticaret yönelimleri, düşünceleri ve e-ticareti tercih etme veya etmeme nedenleri incelenmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, işletmelerin e-ticaret yapma eğilimleri ve düşünceleri, özellikle COVID-19 sürecindeki deneyimlerine dayanarak şekillenmektedir. İki çalışma arasında benzerliklerden biri, teknolojik altyapının ve dijital okuryazarlığın e-ticaret faaliyetlerine katılım üzerinde kritik bir rol oynamasıdır. Hem çalışmada hem de Endonezya'daki bu noktaya vurgu yapılmıştır. Ancak, farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin, çalışmada işletmelerin e-ticaret yapma eğilimlerinin COVID-19 süreciyle nasıl şekillendiğine odaklanılırken, Endonezya'daki çalışma genel olarak gelişmekte olan ülkelerdeki KOBİ'lerin e-ticaret benimseme faktörlerini ele almaktadır. Ayrıca, maliyet faktörü çalışmamızda belirtilmemiştir, bu da bir farklılık olarak öne çıkmaktadır. Sonuç olarak, iki çalışma da KOBİ'lerin e-ticaretin benimsenmesi üzerindeki etkileyen faktörleri ele almaktadır, ancak odaklandıkları alanlar ve incelenen özellikler açısından farklılıklar bulunmaktadır.

2. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve

Yeni koronavirüs SARS-CoV-2'nin neden olduğu Covid-19'un ortaya çıkışı, önemli bir küresel sağlık sorunu olmuştur. Covid-19 salgını, Ocak 2020'de Dünya Sağlık Örgütü tarafından Uluslararası Önemi Haiz Halk Sağlığı Acil Durumu olarak ilan edilmiş ve ardından Mart 2020'de pandemi olarak sınıflandırılmasına yol açmıştır (Faure vd., 2021). Virüsün bir yarasa rezervuarından kaynaklandığına inanılmaktadır ve bu da hastalığın zoonotik doğasını vurgulamaktadır (Ehrenberg vd., 2020). Covid-19 dünya çapında hızla yayılmış, Güney Kore ve Amerika Birleşik Devletleri gibi çeşitli bölgeleri etkilemiştir (Park vd., 2021).

Günümüzde Elektronik Ticaret (ET), etkisi ekonomik işlemlerle sınırlı kalmayıp hem kurumsal hem de stratejik konuları önemli ölçüde etkileyebildiğinden, sürekli değişen bir pazarda rekabet güçlerini artırmayı amaçlayan her büyüklükteki şirket için giderek daha zorunlu hale gelmektedir. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler (KOBİ'ler) Avrupa ekonomisi için önemlidir ve bilgi sistemlerinin yönetimi söz konusu olduğunda benzersiz özelliklere sahiptir (Tagliavni vd., 2001).

Elektronik ticaretin yükselişi, küçük ve orta ölçekli işletmelere hem önemli fırsatlar hem de zorluklar sunmuştur. Giderek dijitalleşen bir pazarda KOBİ'ler küresel bir kitleye ulaşma ve daha büyük şirketlerle rekabet etme potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, siber güvenlik tehditleri, çevrimiçi işlemleri yönetme ve karmaşık e-ticaret düzenlemelerinde yol bulma gibi zorluklarla da karşılaşmaktadırlar. Bu zorluklara rağmen KOBİ'ler büyümek, faaliyetlerini kolaylaştırmak ve yeni müşterilerle bağlantı kurmak için elektronik ticaretten yararlanabilir. Teknoloji gelişmeye devam ettikçe, KOBİ'ler çevik kalmalı ve sürekli değişen e-ticaret ortamında rekabetçi kalabilmek için dijital stratejileri benimsemelidir (Rao vd., 2003).

Öte yandan, bazıları elektronik ticaretin yükselişinin aslında küçük ve orta ölçekli işletmeler için daha zorlu bir ortam yarattığını savunmaktadır. E-ticaretin küresel bir kitleye ulaşmak için fırsatlar sunduğu doğru olsa da, hem yerel hem de uluslararası işletmelerin artan rekabeti KOBİ'lerin öne çıkmasını zorlaştırabilir. Büyük şirketlerin kaynakları ve pazarlama gücü olmadan, KOBİ'ler son derece doymuş çevrimiçi pazarda müşterileri çekmek ve elde tutmak için mücadele edebilir. Ayrıca, siber güvenlik önlemlerinin artırılması ve e-ticaret düzenlemelerine uyulmasıyla ilgili maliyetler KOBİ'ler üzerinde önemli bir mali yük oluşturabilir ve potansiyel

olarak elektronik ticarete katılmanın faydalarından daha ağır basabilir. Sonuç olarak, bazı uzmanlar elektronik ticaretin tüm KOBİ'ler için takip edilmesi gereken en pratik veya etkili yol olmayabileceğine inanmaktadır (Love vd., 2001).

Elektronik ticaret, küçük ve orta ölçekli işletmelerin erişim alanlarını genişletmeleri için şüphesiz yeni fırsatlar sunarken, bu işletmeler üzerindeki etkisi konusunda geçerli endişeler vardır. KOBİ'ler için elektronik ticaretin yükselişine karşı öne sürülen temel argümanlardan biri, çevrimiçi pazarda artan rekabettir. Hem yerel hem de uluslararası daha fazla işletme e-ticaret platformlarına akın ettikçe, KOBİ'ler kendilerini farklılaştırmakta ve potansiyel müşterilerin dikkatini çekmekte zorlanabilir (Nazir ve Roomi, 2020).

Ayrıca, siber güvenlik önlemlerini güçlendirmek ve e-ticaret düzenlemelerine uyumu sağlamak için gereken mali kaynaklar KOBİ'lerin bütçelerini zorlayabilir. Büyük sermayeli şirketlerin aksine, KOBİ'ler çevrimiçi işlemlerini siber tehditlerden korumak için gerekli teknoloji ve uzmanlığa yatırım yapmakta zorlanabilirler. Bu mali yük, elektronik ticaretin potansiyel faydalarından tam olarak yararlanmalarını engelleyebilir (Jiao vd., 2011).

Covid-19 pandemisi, dünya genelindeki küçük ve orta büyüklükteki işletmeler için büyük zorluklar ortaya çıkardı. Uygulanan karantina ve kısıtlamalar nedeniyle birçok işletme hayatta kalabilmek için elektronik ticaretin yeni gerçeklerine uyum sağlamak zorunda kaldı. Bu zorluklar karşısında Covid-19'daki KOBİ'ler müşterilerine ulaşmaya devam etmek için faaliyetlerini hızla çevrimiçi ortama taşımak zorunda kaldı. E-ticarete geçişin engelleri yok değil, ancak KOBİ'lere yeni pazarlar keşfetme ve müşteri tabanlarını coğrafi sınırlamaların ötesine genişletme fırsatları da sunmuştur (Lv, 2021).

KOBİ'ler pandeminin ortasında elektronik ticaretin karmaşıklığı içinde yol almaya devam ederken, dijital pazarda rekabetçi kalabilmek için dijital pazarlama stratejilerinden yararlanmaları, e-ödeme seçeneklerini güvence altına almaları ve çevrimiçi varlıklarını optimize etmeleri büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, çevrimiçi tüketicilerin güvenini kazanmak için güven oluşturmak ve veri güvenliğini sağlamak büyük önem taşımaktadır (Chen vd., 2021). Covid-19'un getirdiği engellere rağmen, KOBİ'ler elektronik ticareti benimseyerek ve hedef kitleleriyle bağlantı kurmak için çevrimiçi platformların gücünden yararlanarak daha güçlü ve daha dirençli bir şekilde ortaya çıkma fırsatına sahiptir. İnovasyon ve stratejik adaptasyon yoluyla KOBİ'ler sadece hayatta kalmakla kalmayıp elektronik ticaretin gelişen ortamında başarılı olabilirler (Lestari vd., 2021).

COVID-19 pandemisi sırasında Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ'ler) elektronik ticaret algısına olan etkisini incelemek üzere çeşitli araştırmalar göz önünde bulundurulmuştur. Literatür incelendiğinde, organizasyonel yapının verimliliğinin elektronik ticarete adaptasyonu olumlu bir şekilde desteklediği belirlenmiştir. İşletme içerisinde hem yöneticilerin teknoloji ve e-ticarete olan bakış açısı hem de çalışanların teknolojiye yönelik tutumları, bu süreci büyük ölçüde etkilemektedir. İşletme sahibinin veya yönetim ekibinin bilgisayar ve internet tecrübesi, yeni teknolojik yeniliklere olan yaklaşımı ve bu yenilikleri benimseme düşüncesi, yenilikçi yönelimleri desteklemesi, çalışanların bu yeniliklere açıklığı ve bilgisayar ile internet kullanım becerileri, elektronik ticarete geçişi olumlu yönde etkilemektedir (Daştan ve Şimşek, 2017). Çalışmada, Endonezya'ya odaklanarak gelişmekte olan ülkelerdeki KOBİ'lerin e-ticareti benimsemesini etkileyen faktörleri incelemiştir. Araştırma, algılanan faydaların ve uyumluluğun e-ticaretin benimsenmesi üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu, maliyetin ise olumsuz bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur (Rahayu ve Day, 2015). Malezya'nın Perlis kentinde COVID-19 salgını sırasında Müslümanların sahip olduğu KOBİ'lerin e-ticarete katılımını incelemiştir. Çalışmada, KOBİ'lerin e-ticaret faaliyetlerine katılımında teknolojik altyapı ve dijital okuryazarlığın rolünü vurgulamıştır (Shahabuddin vd., 2022).

Özcan (2010), Elektronik ticarete tüketici satın alma karar sürecini analiz etmiş ve bazı tüketicilerin internetin avantajları ve dezavantajları nedeniyle hâlâ geleneksel satın alma metotlarını seçtiğini belirlemiştir. Yüksek (2020), e-ticaretin işlemler üzerindeki durum düzeyleri ve düşünceleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Zorkun

(2018), kişilerin girişimcilik eğilimleri üzerindeki e-ticaret algıları incelenmiştir. Yılmaz ve Bayram (2020), Covid-19 pandemi sürecinde ülkemizde elektronik ticaret ve elektronik ihracat üzerine algılar araştırılmıştır. Omarlı (2016), e-ticaret pazarlamanın tüketicilerin satın alma davranışları üzerine etkisi incelenmiştir. Hacıoğlu ve Sağlam (2021), Covid-19 pandemi döneminde tüketici davranışları ve e-ticaretteki değişimleri incelemiştir. Bu çalışmada ise aşağıdaki hipotezler önerilmektedir;

H1a: Katılımcı işletmecinin öğrenim durumuna göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H1b: Katılımcı işletmecinin öğrenim durumuna göre e-ticarette mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H1c: Katılımcı işletmecinin öğrenim durumuna göre e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H2a: İşletmelerde çalışan sayısına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H2b: İşletmelerde çalışan sayısına göre katılımcı işletmecinin e-ticarette mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H2c: İşletmelerde çalışan sayısına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H3a: İşletmelerin faaliyet süresine göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H3b: İşletmelerin faaliyet süresine göre katılımcı işletmecinin e-ticarette mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H3c: İşletmelerin faaliyet süresine göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H4a: İşletmelerin faaliyet alanı sınırlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H4b: İşletmelerin faaliyet alanı sınırlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticarette mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H4c: İşletmelerin faaliyet alanı sınırlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H5a: İşletmelerin tipine göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H5b: İşletmelerin tipine göre katılımcı işletmecinin e-ticarette mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H5c: İşletmelerin tipine göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H6a: İşletmelerin ürünlerin satış kitlesine göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H6b: İşletmelerin ürünlerin satış kitlesine göre katılımcı işletmecinin e-ticarette mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H6c: İşletmelerin ürünlerin satış kitlesine göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H7a: İşletmelerin e-ticaret yapma durumlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H7b: İşletmelerin e-ticaret yapma durumlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H8a: İşletmelerin e-ticaret yapmayı düşünme durumlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H8b: İşletmelerin e-ticaret yapmayı düşünme durumlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H9a: İşletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili bir çalışma yapma durumlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H9b: İşletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili bir çalışma yapma durumlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticarete mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H9c: İşletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili bir çalışma yapma durumlarına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H10a: İşletmelerin web sitelerinin olup olmamasına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H10b: İşletmelerin web sitelerinin olup olmamasına göre katılımcı işletmecinin e-ticarete mevcut durum düzeyi anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H10c: İşletmelerin web sitelerinin olup olmamasına göre katılımcı işletmecinin e-ticaret yapmama eğilimleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Yöntemi

Araştırmada, veri analizinin başlangıç aşamasında normallik hipotezi, Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri ile değerlendirilmiştir. P değerlerinin 0,05'ten düşük olması ve demografik faktörlerde bazı grupların frekanslarının 30'un altında bulunması sebebiyle, analizlerde nonparametrik yöntemler tercih edilmiştir. İki bağımsız grubun kıyaslanması için Mann-Whitney U testi, iki fazla bağımsız gruba sahip değişkenlerde ise Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Anlamlı farklılıkların belirlenmesi durumunda, alfa hatasını azaltmak amacıyla Post Hoc çoklu karşılaştırma testleri gerçekleştirilmiştir. Varyansların homojenliği LSD testi ile, homojen olmayan durumlar için ise Tamhane testi ile değerlendirilmiştir. Çalışmada LSD testinin kullanılmasının temel nedeni, varyansların homojenliğinin sağlandığının tespit edilmesidir. Bu test, özellikle küçük örneklem büyüklüklerinde ve ortalamalar arasındaki farkların hassas bir şekilde değerlendirilmesi gereken durumlarda tercih edilir. LSD testi, yapılan her karşılaştırma için ayrı ayrı p değerleri üretir ve bu sayede hangi gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklar olduğunu belirlemede yüksek bir çözünürlük sağlar. Tamhane testinin kullanılmasının nedeni, elde edilen verilerin varyans homojenliği varsayımını karşılamamasıdır. Varyansların homojen olmadığı durumlar, özellikle farklı grupların örneklem büyüklükleri arasında büyük farklar olduğunda veya veri dağılımlarının heterojen olduğunda meydana gelebilir.

Tablo 1. Ortalama varyans çıkartma, bileşik güvenilirlik ve Cronbach Alfa analizleri

N	AVE	CR	CA
14	0,525	0,902	0,851
10	0,559	0,925	0,865
10	0,505	0,910	0,760

Tablo 1’de görüldüğü üzere, ortalama varyans, bileşik güvenilirlik ve Cronbach Alfa değerleri mevcuttur. Ölçeklerin güvenilirliği Cronbach Alfa katsayısı ile analiz edilmiş, önceden geçerliliği ve güvenilirliği sınanmış ölçekler kullanılmıştır. Çalışmanın geçerliliği, alan uzmanlarının görüşleri alınarak ve ölçeklerin güncelliği göz önünde bulundurularak sağlanmıştır. “İşletmelerin E-ticaret Hakkındaki Genel Düşünceler” ölçeğinde yer alan 14 maddenin Cronbach’s Alpha güvenilirlik katsayısı 0,851; “İşletmelerin E-ticaret Mevcut Durum” ölçeğinde yer alan 10 maddenin Cronbach’s Alpha güvenilirlik katsayısı 0,865; “İşletmelerin E-ticaret Yapmama Nedenleri ve Beklentiler” ölçeğinde yer alan 10 maddenin Cronbach’s Alpha güvenilirlik katsayısı 0,760 olarak hesaplanmıştır. Tabloya baktığımızda, ortalama varyans çıkartma (AVE) ve bileşik güvenilirlik (CR) değerlerinin birbirlerine yakın olduğunu görebiliriz. AVE, ölçüm modelinin gözlemlediği toplam varyansın ne kadarını açıkladığını belirtir ve değerler genellikle 0 ile 1 arasında olur. AVE değerleri genellikle 0.5 veya daha yüksek olmalıdır, bu da gözlenen değişkenlerin çoğunun teorik yapıyla tutarlı olduğunu gösterir. CR ise bir ölçeğin güvenilirliğini ölçer ve genellikle 0.8 veya daha yüksek olmalıdır (Küçük ve İspir, 2017). Verilen tabloda, AVE ve CR değerlerinin oldukça yüksek olduğunu görüyoruz. Bu, kullanılan ölçeklerin yüksek iç tutarlılığa ve güvenilirliğe sahip olduğunu gösterir. Bu sonuçlar, yapısal eşitlik modeli analizinde kullanılan ölçeklerin geçerliliğini ve güvenilirliğini doğrulamak için olumlu bir işarettir.

3.2. Araştırmanın Evren (Ana Kütle) ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini Kahramanmaraş’taki KOBİ’ler oluşturmaktadır. Bu evreni Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı olan; 5129 adet limitet şirket, 72 1266 anonim şirket, 2568 şahıs şirketi, 283 kooperatif, 65 kolektif şirket olmak üzere toplam 9311 işletme oluşturmaktadır (KMTSO, 2021).

Bu çalışmada, popülasyon ve hedef örneklemin popülasyonda görülme sıklığı bilindiğinde, %95 güven seviyesinde örneklem boyutu hesaplanmıştır. Örneklem büyüklüğü hesabında aşağıdaki formül kullanılmıştır (Denklem 1) (Kılıç, 2012).

Araştırmada, evrenin büyüklüğü 9311 olarak belirlenmiş ve incelenen kişi sayısının evren içindeki oranı %50 olarak kabul edilmiştir. Araştırmada, anlamlılık seviyesi $\alpha=0,05$ olarak belirlendiğinde test istatistiği değeri 1,96 olarak hesaplanmıştır. Bu parametreler kullanılarak yapılan hesaplama sonucunda minimum örneklem büyüklüğü 326 olarak bulunmuştur (Denklem 2).

$$n = \frac{Nz^2p(1-p)}{d^2(N-1)+z^2p(1-p)} \quad (1)$$

n= örneklem boyutu

N= Evrendeki birim sayısı

p= İncelenen olayın görülme olasılığı

z = Alınan güvenilirlik seviyesine göre z istatistiği

d = Anlamlılık düzeyi

$$n = \frac{9311(1,96)^2 0,50(1-0,50)}{0,05^2(9311-1)+(1,96)^2 0,50(1-0,50)} = 325,83 \cong 326 \quad (2)$$

Yapılan çalışmada minimum 326 kişiye ulaşılması göz önünde bulundurularak 369 adet katılımcı işletmeye ulaşılarak anket tekniği ile veriler toplanmıştır. Fakat 15 anket hatalı bir şekilde doldurulduğu için değerlendirmeye alınmayarak 354 anket değerlendirilmiştir.

Ankete katılan işletmecilerin büyük çoğunluğu üniversite mezunu %41 ve yüksek lisans mezunu %2,3 olup, bu durum işletmecilerin yeniliğe açık ve teknolojiyi kullanma konusunda yetkin olduğunu göstermektedir. İşletmelerin %90,7'sinde çalışan sayısı 1-9 arasında olup, çoğunlukla mikro ölçekli oldukları anlaşılmaktadır. Çalışanların yaş ortalamasının çoğunlukla 26 ile 35 yaş aralığında olduğu, işletmelerin %42,7'sinin 10 yıl ve daha uzun süredir faaliyet gösterdiği gözlemlenmiştir; bu durum, işletmelerin köklü ve deneyimli olduğunu göstermektedir. İşletmelerin %74,6'sı bölgesel düzeyde faaliyet gösterirken, %81,1'i şahıs şirketi tipindedir, bu da çoğunluğun yerel pazara odaklandığını ve şahıs şirketi olarak faaliyet göstermeyi tercih ettiğini gösterir. Faaliyet gösterdikleri sektörler arasında giyim, ayakkabı ve aksesuar öne çıkarken, diğer sektörlerdeki işletme oranları görece düşüktür.

Çalışmada, işletmelerin ürünlerini %55,9 oranında hem diğer işletmelere hem de son tüketicilere satarak satış kitlelerini genişlettikleri tespit edilmiştir. E-ticaret kullanım durumuna göre, %46'sı e-ticaret yapmakta iken, %54'ü e-ticaret kullanmamaktadır. E-ticaret kullanan işletmelerin çoğunluğu bu platformu orta seviyede kullanmaktadır. E-ticaret yapmayan işletmelerin %33,5'i e-ticaret yapmayı düşünürken, %66,5'i düşünmemektedir. Covid-19 sürecinde, işletmelerin %38,1'i e-ticaret ile ilgili çalışma yapmış, %61,9'u yapmamıştır. Web sitesine sahip olma durumu incelendiğinde, %39'unun web sitesi varken, %61'inin web sitesi yoktur. Bu, işletmelerin büyük bir kısmının web sitesi olmaksızın e-ticaret ve sosyal medya üzerinden satış yapabileceğini göstermektedir.

3.3. Araştırmanın Veri Toplama Aracı ve Analizi

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmış ve anketler katılımcılara yüz yüze uygulanmıştır. Anket formu dört bölümden oluşmakta ve toplamda 46 soru içermektedir. Birinci bölümde, katılımcı KOBİ'lere demografik özellikleri hakkında 12 soru yöneltilmiştir, bu sorular arasında işletmecinin öğrenim düzeyi, çalışan sayısı, çalışanların yaş ortalaması, faaliyet süresi, faaliyet alanının sınırı, işletmenin tipi, işletmenin faaliyette bulunduğu sektör, işletmenin ürünlerini hangi kesime sattığı, e-ticaret yapıp yapmama durumu ve Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili çalışma yapma durumuna dair sorular bulunmaktadır. İkinci bölüm, elektronik ticaret hakkındaki genel düşüncelere yönelik 14 sorudan oluşur ve tüm katılımcılar tarafından cevaplanır. Üçüncü bölüm, e-ticaret kullanan işletmelerin mevcut duruma yönelik 10 soruyu içerir. Dördüncü bölüm ise, e-ticaret yapmayan işletmelerin e-ticaret yapmama nedenleri ve beklentilerine yönelik 10 soruyu kapsar.

Araştırma, katılımcıların demografik ve işletme özelliklerine bağlı olarak e-ticaret hakkındaki düşünceleri, mevcut durumları ve e-ticaret yapmama eğilimlerini değerlendirmek için Kruskal Wallis ve Mann-Whitney U Testleri kullanılarak gerçekleştirilmiş hipotez testleri üzerinden yürütülmüştür. Bu özellikler arasında eğitim durumu, çalışan sayısı, faaliyet süresi gibi faktörler bulunmaktadır. Analizler, bu faktörlere göre e-ticaret hakkındaki tutum ve durumların farklılık gösterip göstermediğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Analizler, SPSS

26 programı ile yapıлып, sonuçlar tablo halinde sunularak yorumlanmıştır. Çalışmanın yazım aşamasında bilimsel, etik ve alıntılama kurallarına riayet edilmiş; toplanan verilere herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Araştırmada, literatürde daha önceden kullanılmış ve geçerliliği değerlendirilmiş ölçeklerden yararlanılmıştır. "Covid-19 Sürecinde KOBİ"lerin Elektronik Ticaret Yönelimleri: Kahramanmaraş İlinde Bir Uygulama"" isimli bu çalışmada kullanılan ölçek konusunda Yüksek'in (2020) "Elektronik Ticaretin Gelişimi ve Türkiye" de İşletmeden İşletmeye B2B Elektronik Ticaret Üzerine Bir Araştırma" ve Çeçen'in (2016) "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerde E-ticaret Uygulamaları ve Karşılaşılan Sorunların Belirlenmesi: Elâzığ Örneği" isimli çalışmalarından faydalanılarak kapsamlı bir anket formu tasarlanmıştır.

4. Bulgular

4.1. Araştırma Hipotezlerinin Analizi

Kruskal-Wallis Testi, ikiden fazla grup ortalaması arasında anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek için kullanılır ve parametrik testler arasında yer alan tek yönlü ANOVA testinin nonparametrik bir alternatifidir. ANOVA testinin gereklilikleri karşılanmadığında bu test tercih edilir. Mann-Whitney U Testi ise, iki bağımsız grup ortalaması arasındaki farkın anlamlılığını sınamak için kullanılır ve bağımsız iki örneklem t testinin nonparametrik karşılığıdır. T testi koşulları sağlanmadığında bu test uygulanır. Bu testin uygulanabilmesi için temel gereklilik, gözlemlerin birbirinden bağımsız olmasıdır (İslamoğlu ve Alınacı, 2014).

4.1.1. Öğrenim Durumlarına Göre Katılımcı İşletmecilerin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H1)

Katılımcı işletmecinin öğrenim durumuna göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarette mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Kruskal Wallis Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Öğrenim durumuna göre e-ticaret tablo analizi

Öğrenim Durumu	N	Ortalama	Standart Sapma	χ^2	p	Anlamlı Fark	
E-ticaret hakkındaki düşünceler	İlkokul	22	3,50	0,42	20,412	,000*	*Üniversite –Ortaokul *Üniversite – Lise *Yüksek lisans-İlkokul *Yüksek lisans -Ortaokul *Yüksek lisans-Lise
	Ortaokul	41	3,51	0,43			
	Lise	138	3,51	0,46			
	Üniversite	145	3,72	0,53			
	Yüksek lisans	8	3,96	0,37			
E-ticarette mevcut durum düzeyi	İlkokul	8	3,53	0,37	8,348	,080	Yok
	Ortaokul	13	3,59	0,81			
	Lise	60	3,52	0,50			
	Üniversite	78	3,81	0,68			
	Yüksek lisans	3	3,83	0,29			
E-ticaret yapmama eğilimi	İlkokul	14	3,24	0,49	8,600	,072	Yok
	Ortaokul	28	3,08	0,49			
	Lise	78	3,06	0,46			
	Üniversite	67	3,26	0,52			
	Yüksek lisans	6	3,42	0,44			

* p<0.05

Araştırmada, işletmecilerin öğrenim durumlarına göre e-ticaret hakkındaki düşüncelerinde anlamlı farklar tespit edilmiştir. Üniversite ve yüksek lisans mezunları, ortaokul, lise ve ilkokul mezunlarına göre e-ticarete daha olumlu yaklaşmaktadırlar. Üniversite ve yüksek lisans düzeyindeki işletmecilerin, e-ticaretin sağladığı avantajların farkında oldukları ve işletmeleri için internet sayfasının önemini kavradıkları görülmektedir. Bu bulgular, eğitim seviyesi yüksek olan işletmecilerin e-ticaret konusunda daha bilinçli ve kabul edici olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, H1a hipotezi kabul edilmiştir. (H1a: Katılımcı işletmecinin öğrenim durumuna göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır)

Ancak işletmecinin öğrenim durumuna göre e-ticarete mevcut durum düzeyine ilişkin görüşleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p>0.05$). Sonuç olarak, H1b ve H1c hipotezleri reddedilmiştir.

4.1.2. Çalışan Sayısına Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algı Üzerine Etkisi (H2)

İşletmelerde çalışan sayısına göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Kruskal Wallis Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Çalışan sayısına göre e-ticaret tablo analizi

	Çalışan Eleman Sayısı	N	Ortalama	Standart Sapma	χ^2	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	1-9	321	3,60	0,49	4,559	,207
	10-24	29	3,62	0,50		
	50-99	2	3,43	0,61		
	100 ve üzeri	2	4,36	0,40		
E-Ticarete mevcut durum düzeyi	1-9	141	3,64	0,61	7,199	,066
	10-24	18	3,83	0,67		
	50-99	1	2,80	-		
	100 ve üzeri	2	4,50	0,57		
E-Ticaretyapmama eğilimi	1-9	181	3,16	0,49	3,492	,174
	10-24	11	3,02	0,46		
	50-99	1	4,20	-		
	100 ve üzeri	0	-	-		

Tablo 3'te görüldüğü gibi, işletmelerde çalışan sayısına göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyine ilişkin görüşleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. ($p>0.05$) Sonuç olarak, H2a, H2b ve H2c hipotezleri reddedilmiştir.

4.1.3. Faaliyet Süresine Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H3)

İşletmelerin faaliyet süresine göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Kruskal Wallis Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. İşletmelerin faaliyet süresine göre e-ticaret tablo analizi

İşletmenin Faaliyet Süresi		N	Ortalama	Standart Sapma	χ^2	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	0-1 yıl	50	3,63	0,37	8,278	,082
	1-3 yıl	51	3,72	0,39		
	3-5 yıl	42	3,61	0,62		
	5-10 yıl	60	3,50	0,56		
	10 yıl ve üzeri	151	3,60	0,50		
E-Ticarette mevcut durum düzeyi	0-1 yıl	22	3,69	0,45	,665	,956
	1-3 yıl	22	3,66	0,72		
	3-5 yıl	22	3,66	0,62		
	5-10 yıl	26	3,75	0,76		
	10 yıl ve üzeri	70	3,64	0,60		
E-Ticaretyapmama eğilimi	0-1 yıl	28	3,19	0,47	4,447	,349
	1-3 yıl	29	3,22	0,32		
	3-5 yıl	20	3,13	0,52		
	5-10 yıl	34	3,00	0,52		
	10 yıl ve üzeri	82	3,20	0,52		

Tablo 4'te görüldüğü gibi, işletmelerin faaliyet süresine göre katılımcı işletmecilerin, e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarette mevcut durum düzeyine ilişkin görüşleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. ($p>0.05$) Sonuç olarak, H3a, H3b ve H3c hipotezleri reddedilmiştir.

4.1.4. Faaliyet Alanı Sınırlarına Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H4)

İşletmelerin faaliyet alanı sınırlarına göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarette mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Kruskal Wallis Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. İşletmelerin faaliyet alanı sınırlarına göre e-ticaret tablo analizi

İşletmenin Faaliyet Sınırları		N	Ortalama	Standart Sapma	χ^2	p	Anlamlı Fark
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	Bölgesel	264	3,56	0,50	8,287	,016*	*Bölgesel-Ulusal
	Ulusal	75	3,73	0,45			*Bölgesel-Ulusal
	Uluslararası	15	3,86	0,53			Uluslararası
E-Ticarette mevcut durum düzeyi	Bölgesel	81	3,57	0,60	11,039	,004*	* Ulusal- Uluslararası
	Ulusal	69	3,71	0,64			*Bölgesel-Uluslararası
	Uluslararası	12	4,16	0,46			Uluslararası
E-Ticaret yapmama eğilimi	Bölgesel	183	3,14	0,49	6,451	,040*	*Bölgesel-Ulusal
	Ulusal	7	3,51	0,47			
	Uluslararası	3	3,53	0,32			

* $p<0.05$

Tablo 5'te, işletmelerin faaliyet alanı sınırlarına göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri, mevcut durum düzeyleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı farklar tespit edilmiştir. Ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren işletmeciler, bölgesel düzeydekilere kıyasla e-ticarete daha olumlu yaklaşmaktadırlar. Bu durum, daha geniş pazarlara erişim imkânının ve tanınma oranının artmasının olumlu algıları pekiştirdiğini göstermektedir. E-

ticarete mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimi de, faaliyet alanının genişliğine göre farklılık göstermekte, ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren işletmelerin e-ticaret konusunda daha aktif ve olumlu bir tutum sergiledikleri belirlenmiştir. Sonuç olarak, H4a, H4b ve H4c hipotezleri kabul edilmiştir.

4.1.5. İşletmelerin Tipine Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H5)

İşletmelerin tipine göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Kruskal Wallis Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. İşletmelerin tipine göre e-ticaret tablo analizi

	İşletmenin Tipi	N	Ortalama	Standart Sapma	χ^2	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	Şahıs şirketi	287	3,61	0,49	2,575	,765
	Adi şirket	10	3,33	0,79		
	Limited şirket	47	3,60	0,49		
	Anonim şirket	5	3,73	0,35		
	Diğer	3	3,71	0,19		
	Basit usul	2	3,75	0,35		
E-Ticarete mevcut durum düzeyi	Şahıs şirketi	128	3,66	0,64	2,935	,710
	Adi şirket	3	3,77	1,12		
	Limited şirket	26	3,69	0,57		
	Anonim şirket	3	3,83	0,21		
	Diğer	1	4,00			
	Basit usul	1	3,00			
E-Ticaret yapmama eğilimi	Şahıs şirketi	159	3,18	0,47	5,142	,399
	Adi şirket	7	2,96	0,33		
	Limited şirket	22	3,15	0,65		
	Anonim şirket	2	2,75	0,35		
	Diğer	2	2,55	0,92		
	Basit usul	1	3,30			

* p<0.05

Tablo 6'da görüldüğü gibi, işletmelerin tipine göre katılımcı işletmecilerin, e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyine ilişkin görüşleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. (p>0.05) Sonuç olarak, H5a, H5b ve H5c hipotezleri reddedilmiştir.

4.1.6. Ürünlerin Satış Kitesine Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H6)

İşletmelerin ürünlerin satış kitesine göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Kruskal Wallis Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. İşletmelerin ürünlerin satış kitlesine göre e-ticaret tablo analizi

Ürünlerin Satış Kitlesi		N	Ortalama	Standart Sapma	χ^2	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	İşletmelere	7	3,79	0,53	,873	,646
	Tüketicilere	149	3,60	0,50		
	Her ikisine de	198	3,61	0,49		
E-Ticarette mevcut durum düzeyi	İşletmelere	2	3,50	0,85	1,635	,442
	Tüketicilere	52	3,58	0,67		
	Her ikisine de	108	3,72	0,60		
E-Ticaret yapmama eğilimi	İşletmelere	5	3,24	0,63	3,686	,158
	Tüketicilere	98	3,22	0,45		
	Her ikisine de	90	3,09	0,53		

* p<0.05

Tablo 7’de görüldüğü gibi, işletmelerin ürün satış kitlesine göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarette mevcut durum düzeyine ilişkin görüşleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. (p>0.05) Sonuç olarak, H6a, H6b ve H6c hipotezleri reddedilmiştir.

4.1.7. E-Ticaret Yapma Durumlarına Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H7)

İşletmelerin e-ticaret yapma durumlarına göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Mann Whitney U Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. İşletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret yapma durumu tablo analizi

İşletmeniz elektronik ticaret yapıyor mu?		N	Ortalama	Standart Sapma	U	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	Evet	163	3,70	0,46	12574,500	,002*
	Hayır	191	3,53	0,51		
E-Ticaret yapmama eğilimi	Evet	2	3,55	0,64	116,000	,339
	Hayır	191	3,15	0,49		

* p<0.05

Tablo 8’de görüldüğü gibi, e-ticaret yapan ve yapmayan işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri arasında anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir. E-ticaret yapan işletmecilerin, e-ticaret yapmayanlara göre e-ticarete daha olumlu baktıkları ve ortalama puanlarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, e-ticaret yapan işletmelerin, Covid-19 sürecinde e-ticaretin sağladığı avantajlardan faydalanarak işletmelerine değer kattıklarını ve bu platform üzerinde daha olumlu bir görüşe sahip olduklarını göstermektedir. Sonuç olarak, H7a hipotezi kabul edilmiştir.

Ancak işletmecilerin e-ticaret yapma durumlarına göre e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. (p>0.05) Sonuç olarak, H7b hipotezi reddedilmiştir.

4.1.8. E-Ticaret Yapmayı Düşünme Durumlarına Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H8)

İşletmelerin e-ticaret yapmayı düşünme durumlarına göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Mann Whitney U Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. İşletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret yapmayı düşünme durumu tablo analizi

Cevabınız hayır ise elektronik ticaret yapmayı düşünüyor musunuz?		N	Ortalama	Standart Sapma	U	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	Evet	64	3,70	0,42	2702,000	,000*
	Hayır	127	3,44	0,52		
E-Ticaret yapmama eğilimi	Evet	64	3,31	0,46	2875,000	,001*
	Hayır	127	3,07	0,49		

* p<0.05

Tablo 9’da görüldüğü gibi, Covid-19 sürecinde e-ticaret yapmayan işletmeciler arasında, e-ticaret yapmayı düşünme durumlarına göre anlamlı bir fark tespit edilmiştir. E-ticaret yapmayı düşünenler ile düşünmeyenler arasında, e-ticaret hakkındaki düşünceler ve e-ticaret yapmama eğilimleri açısından belirgin bir ayrım bulunmuş, e-ticaret yapmayı düşünenlerin daha olumlu düşüncelere ve daha az e-ticaret yapmama eğilimine sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bu, e-ticaret yapmayı düşünen işletmecilerin, e-ticarete daha açık bir bakış açısına sahip olduğunu ve bu yönde bir değişim yaşadıklarını göstermektedir. Sonuç olarak, H8a ve H8b hipotezleri kabul edilmiştir.

4.1.9. Covid-19 Sürecinde E-Ticaret İle İlgili Bir Çalışma Yapma Durumlarına Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H9)

İşletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili bir çalışma yapma durumlarına göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Mann Whitney U Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 10’da gösterilmiştir.

Tablo 10. İşletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili çalışma yapma durumları e-ticaret tablo analizi

Covid-19 sürecinde elektronik ticaret ile ilgili bir çalışma yaptınız mı?		N	Ortalama	Standart Sapma	U	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	Evet	135	3,74	0,50	10943,500	,000*
	Hayır	219	3,53	0,48		
E-Ticarete mevcut durum düzeyi	Evet	103	3,84	0,63	1680,000	,000*
	Hayır	59	3,38	0,48		
E-Ticaret yapmama eğilimi	Evet	32	3,14	0,39	2473,500	,722
	Hayır	161	3,16	0,51		

* p<0.05

Tablo 10’da görüldüğü gibi, Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili çalışma yapan işletmecilerle yapmayanlar arasında, e-ticaret hakkındaki düşünceler ve mevcut durum düzeyine ilişkin görüşler açısından anlamlı bir fark

bulunmuştur. Çalışma yapan işletmecilerin e-ticarete ilişkin düşünceleri ve mevcut durum düzeyleri, çalışma yapmayanlara göre daha olumlu puanlara sahiptir. Bu, e-ticaret ile ilgili çalışma yapmanın işletmecilerin e-ticarete bakış açısını ve mevcut durum değerlendirmelerini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Sonuç olarak, H9a ve H9b hipotezleri kabul edilmiştir.

Ancak işletmelerin Covid-19 sürecinde e-ticaret ile ilgili bir çalışma yapma durumlarına göre e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. ($p>0.05$) Sonuç olarak, H9c hipotezi reddedilmiştir.

4.1.10. Web Sitelerinin Olup Olmamasına Göre Katılımcı İşletmecinin E-Ticaret Algısı Üzerine Etkisi (H10)

İşletmelerin web sitelerinin olup olmamasına göre katılımcı işletmecilerin e-ticaret hakkındaki düşünceleri, e-ticarete mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı Mann Whitney U Testi ile test edilmiş ve sonuçları Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11. İşletmelerin web sitelerinin olup olmamasına göre e-ticaret tablo analizi

İşletmenize ait web siteniz var mı?	N	Ortalama	Standart Sapma	U	p
E-Ticaret hakkındaki düşünceler	Evet	138	3,76	0,50	10142,500 ,000*
	Hayır	216	3,51	0,47	
E-Ticarete mevcut durum düzeyi	Evet	111	3,80	0,60	1772,000 ,000*
	Hayır	51	3,39	0,57	
E-Ticaret yapmama eğilimi	Evet	27	3,30	0,55	1824,500 ,121
	Hayır	166	3,13	0,48	

* $p<0.05$

Tablo 11'de görüldüğü gibi, işletmelerin web sitelerinin olup olmamasına bağlı olarak e-ticaret hakkındaki düşünceleri ve mevcut durum düzeyine ilişkin görüşler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Web sitesi olan işletmeler, e-ticaret hakkında ve mevcut durum düzeyleri hakkında daha olumlu puanlara sahipken, web sitesi olmayan işletmeler bu konularda daha düşük puanlara sahiptir. Bu, web sitesi olan işletmelerin e-ticarete daha olumlu baktıklarını ve e-ticarete daha iyi bir mevcut durum düzeyine sahip olduklarını gösterir, ayrıca web sitelerinin işletmelere daha fazla müşteriye ulaşma ve satışlarını artırma konusunda avantaj sağladığı düşünülebilir.

Tablo 12. Hipotezlerin kabul ve reddedilme durumu

Kabul	Red
H1a, H4a, H4b, H4c, H7a, H8a, H8b, H9a, H9b, H10a, H10b	H1b, H1c, H2a, H2b, H2c, H3a, H3b, H3c, H5a, H5b, H5c, H6a, H6b, H6c, H7b, H7c, H8c, H9c, H10c

Tablo 12'de görüldüğü üzere, hipotezlerimizin kabul edilme ve reddedilme durumları gösterilmiştir.

5. Sonuç ve Öneriler

Dünya genelinde e-ticaret kullanım oranı artmakta ve işletmelere ulusal ve uluslararası pazarlarda daha az maliyetle var olma fırsatı sunmaktadır. E-ticaret, işletmelere geniş pazarlara erişim ve tüketicilere fiyat karşılaştırması, zaman tasarrufu ve çoklu ürün erişimi gibi avantajlar sağlamaktadır. Covid-19 salgını, pek çok zorluğu beraberinde getirirken, özellikle KOBİ'ler için online satış yapma ve tüketiciler için evden güvenli alışveriş yapma gibi avantajlar sunmuştur. Bu çalışmada, Covid-19 sürecinde Kahramanmaraş'ta faaliyet gösteren 369 KOBİ'nin e-ticaret yönelimleri, düşünceleri ve e-ticareti tercih etme veya etmeme nedenleri anket yoluyla incelenmiştir.

Araştırma, katılımcı işletmecilerin büyük çoğunluğunun üniversite (%41) ve yüksek lisans (%2,3) mezunu olduğunu, bunun da yeniliğe açıklık ve teknoloji kullanımı konusunda yetkinlik gösterdiğini ortaya koymuştur. İşletmelerin çoğunluğu (%90,7) 1-9 arası çalışan sayısı ile mikro ölçekli olup, çalışanların yaş ortalaması çoğunlukla 26-35 aralığındadır. İşletmelerin %42,7'si 10 yıl ve üzerinde faaliyet göstermektedir, bu durum deneyim ve köklülüğü işaret eder. İşletmelerin çoğunluğu (%74,6) bölgesel düzeyde faaliyet gösterirken, %81,1'i şahıs şirketi olarak kurulmuş, giyim, ayakkabı ve aksesuar sektörü öne çıkmaktadır. İşletmelerin %55,9'u ürünlerini hem işletmelere hem de tüketicilere sunarak satış kitlesini genişletmiş, %46'sı e-ticaret yapmakta, %54'ü yapmamaktadır. E-ticaret yapmayanların %33,5'i bunu düşünürken, %66,5'i düşünmemektedir. Covid-19 sürecinde %38,1'i e-ticaretle ilgili çalışma yapmış, %61,9'u yapmamıştır. Web sitesi sahipliği, %39 ile sınırlı olup, çoğunluk (%61) web sitesiz e-ticaret ve sosyal medya üzerinden satış yapmaktadır.

Araştırmada ele alınan hipotezlerin sonuçları şu şekilde özetlenebilir öğrenim durumuna göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri anlamlı olarak farklılaşmakta ve hipotezimiz kabul edilmiştir. Literatürde; eğitim seviyesi, bireylerin e-ticarete katılımını önemli ölçüde etkilemektedir. Araştırmalar, eğitim seviyesi daha yüksek olan bireylerin e-ticaret faaliyetlerine katılma olasılığının daha yüksek olduğunu tutarlı bir şekilde göstermiştir. Bu durum, e-ticaret kullanımının daha yüksek eğitim seviyesine sahip müşteriler arasında daha yaygın olduğunu gösteren araştırmalarla da desteklenmektedir (Jiménez-Rodríguez vd., 2021; Ayob, 2021). İşletmelerde çalışan sayısına göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz, mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamadığı için reddedilmiştir. Literatürde; bir şirketteki çalışan sayısının e-ticarete yönelik tutumları arasındaki ilişki araştırılmış ve kuruluşlarda e-ticaretin benimsenmesini etkileyen çeşitli faktörlerin etkisi olması sonucu ortaya çıkmıştır. Araştırmalar, küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki çalışanların e-ticareti giderek daha fazla benimsediğini ve benimseme düzeylerinin firma içinde BT uzmanlığının varlığı gibi faktörlerden etkilendiğini göstermektedir (Daniel vd., 2002; Ramayah vd., 2016). E-ticaretin benimsenmesinde çalışan sayısının dikkate alınmasıyla ilgili hipotezlerin reddedilmesi çeşitli çalışmalarla da desteklenmektedir. Örneğin, araştırmalar, çalışan sayısı gibi iç faktörlerin kuruluşlarda e-ticaretin benimsenmesi üzerinde önemli bir etkisi olmadığını göstermiştir. Ayrıca, e-ticaretin itici güçleri ve engelleri üzerine yapılan bir çalışma, çalışan sayısı gibi faktörlerin e-ticaretin benimsenmesi üzerinde hiçbir etkisi olmadığını ortaya koymuştur (Al-Tit, 2020). Ayrıca, tarım firmalarındaki e-ticaret yetenekleri bağlamında, çalışan sayısının performans kazanımlarını doğrudan etkilemediği görülmüş ve bu da anlamlı bir korelasyon olmadığını göstermiştir (Li vd., 2020). Bu bulgular toplu olarak, çalışan sayısının kuruluşlarda e-ticaret girişimlerinin benimsenmesinde ve başarısında belirleyici bir faktör olmadığını göstermektedir. İşletmelerin faaliyet süresine göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz, mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamadığı için reddedilmiştir.

Çalışma sonuçlarına ilişkin olarak, işletmelerin faaliyet süreleri ile e-ticaret yapmama eğilimleri arasındaki ilişkiyi değerlendiren Sözüer ve ark. (2019) çalışmasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Bu sonuç, işletmelerin faaliyet sürelerinin e-ticaret yapmama eğilimlerini doğrudan etkilemediğini göstermektedir. İşletmelerin faaliyet alanı sınırlarına göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz,

mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunduğu için kabul edilmiştir. Svobodová ve Rajchlová (2020) tarafından yapılan çalışma, çevrimiçi elektronik sektördeki e-ticaret işletmelerinin stratejik davranışlarını müşteri perspektifinden incelemektedir. Araştırma, çevrimiçi elektronik satışına odaklanan e-ticaret işletmelerinin faaliyet alanını, stratejik davranışlarına dayanarak müşterinin bakış açısından değerlendirmektedir. Bu işletmelerin nasıl strateji geliştirdiği ve müşterilerle nasıl etkileşim kurduğuna dair değerli bilgiler sunarak sektörün dinamiklerine ışık tutmaktadır. Ayrıca Sun ve Wang (2021), e-ticaret faaliyet alanının Çinli BT şirketlerinin performansı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışma, e-ticaret girişimlerinin Çin'deki BT şirketlerinin performansı ve başarısı üzerindeki etkisine dair içgörüler sunmaktadır. E-ticaretin işletme performansını artırmadaki rolünün anlaşılması, büyüme ve başarıyı artırmak için e-ticaretten etkili bir şekilde yararlanmak isteyen işletmeler için değerli bir rehberlik sağlayabilir. İşletmelerin tipine göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz, mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunmadığı için reddedilmiştir.

Bulut vd., (2006), İstanbul ili sınırları içerisindeki küçük ve orta boy işletmelerin e-ticarete gösterdiği ilginin gereğinden daha az olduğunu vurgulamıştır. Amornkitvikai ve diğerleri (2021) tarafından yürütülen araştırma, referanslar kullanılarak yapılmış olup, Tayland'daki yiyecek-içecek ve perakende hizmetleri sektörlerinde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ'ler) e-ticaret kullanımını engelleyen faktörleri ve zorlukları ele almaktadır. Bu çalışma, bu engellerin Taylandlı KOBİ'lerin gelirlerini artırmak amacıyla e-ticaretten yararlanmalarını nasıl kısıtladığını ortaya koyarak, bu alanlardaki işletmelerin karşılaştıkları zorlukları belirlemektedir. Öte yandan, Abou-Shouk ve diğerleri (2012) tarafından gerçekleştirilen çalışma, gelişmekte olan ülkelerdeki KOBİ seyahat acentelerinin e-ticarete yönelik algıladıkları faydaları ve adaptasyon süreçlerini incelemektedir. Araştırma, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki KOBİ'lerin teknolojiyi, özellikle e-ticareti, benimseme konusunda genellikle yavaş hareket ettiklerini göstermektedir. Bu çalışma, seyahat sektöründeki KOBİ'ler için e-ticaretin benimsenmesini etkileyen unsurlar hakkında bilgi verirken, bu işletmelerin karşılaştığı zorluklar ve fırsatlar hakkında da anlayış sağlamaktadır. İşletmelerin ürünlerin satış kitlesine göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz, mevcut durum düzeyi ve e-ticaret yapmama eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunmadığı için reddedilmiştir. Scutariu ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışma, COVID-19 salgını bağlamında e-ticaret faaliyeti olan işletmelerin davranışlarına ilişkin içgörüler sunmaktadır. Araştırma, 2021 yılına kadar toplam cironun önemli bir kısmının elektronik kanallardan gelmesinin beklendiği küresel çapta web mağazalarının satış cirosundaki artışa katkıda bulunan altyapı gelişimi ve artan müşteri güvenini vurgulamaktadır. Bu çalışma, elektronik satış kanallarına geçişi ve çeşitli ürünlerin satışını artırmada e-ticaretin artan önemini vurgulamaktadır.

Yang ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışma, Çin kırsalındaki girişimci çiftçiler arasında resmi kredi ve e-ticaret kullanımı arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Araştırma bulguları, resmi kredinin girişimci çiftçiler arasında e-ticaret kullanımının artmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğunu ve daha yüksek çevrimiçi ürün satın alma ve satışlara yol açtığını göstermektedir. Bu durum, resmi kredinin Çin'in kırsal kesimindeki tarım sektöründe e-ticaret faaliyetlerinin artırılması üzerindeki olumlu etkisini vurgulamaktadır. İşletmelerin e-ticaret yapma durumlarına göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz, anlamlı olarak farklılaşmakta ve bu hipotez kabul edilmiştir. Prashanth Nagendra Bharadwaj ve Ramesh G.Soni (2019), işletmelerin e-ticaret yapmama nedeninin en büyük nedeni, e-ticaretin işletmeleri için stratejik öneme sahip olmadığı algısıdır. Ayrıca, Lestari ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışma, COVID-19 salgınının e-ticareti benimseyen ve benimsemeyen işletmelerin performansı üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Bulgular, e-ticarete katılmayan işletmelerin, e-ticareti benimseyip yapanlara kıyasla, topluluk faaliyetlerine getirilen kısıtlamalarla daha da kötüleşen bir gelir düşüşü yaşadığını göstermektedir. Bu durum, özellikle pandemi gibi zorlu dönemlerde işletmeler için e-ticaretin benimsenmesi ve yapılmasının önemini vurgulamaktadır. İşletmelerin e-ticaret yapmayı düşünme durumlarına göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz, e-ticaret yapmama eğilimleri

arasında anlamlı bir fark bulunduğu için kabul edilmiştir. Scupola (2009) tarafından yapılan çalışma Danimarka ve Avustralya'daki KOBİ'lerin e-ticareti benimseme konusundaki bakış açılarını araştırmaktadır. Araştırma bulguları, işletmeler arası e-ticaret yapmayı düşünen KOBİ'lere, KOBİ'lerle e-ticaret işlemleri gerçekleştirmeyi hedefleyen büyük şirketlere ve politika yapıcılara yol göstermektedir. Bu da KOBİ'lerin e-ticareti benimseme ve e-ticaret yapmayı düşünme konusundaki bakış açılarını anlamının önemini vurgulamaktadır. İşletmelerin web sitelerinin olup olmasına göre e-ticaret hakkındaki düşünceleri ile ilgili hipotezimiz, mevcut durum düzeyi arasında anlamlı bir fark bulunduğu için kabul edilmiştir. Vicki R. McKinney ve Cynthia K. Riemenschneider (2016), web tabanlı e-ticarete ilişkin güvenlik, maliyet ve eğitim konularında da iki grup arasında farklılık vardı. son olarak iki grubun normatif inançlarında bir farklılık vardı. Benimseyenler, benimsemeyenlere göre sosyal referans gruplarından daha fazla etkilendiler. Walker, Saffu ve Mazurek, e-ticareti benimseyenler ve benimsemeyenler arasında web sitesi kullanımında istatistiksel bir fark tespit ederek, bir web sitesinin varlığının bu iki grubu birbirinden ayırmada önemli bir rol oynadığını öne sürmüştür.

Araştırmamızda ise, KOBİ'lerin e-ticarete yönelik tutum ve performanslarının; eğitim düzeyi, faaliyet kapsamı, e-ticarete katılım, e-ticareti benimsemeye yönelik tutumlar, Covid-19 salgını sırasında e-ticaretle ilgili girişimler ve bir web sitesinin varlığı gibi çeşitli faktörlerden etkilendiğini göstermektedir. E-ticarete ilişkin algı ve memnuniyet düzeyleri, işletmenin operasyonel kapsamı, e-ticaretle proaktif olarak ilgilenmesi, Covid-19 döneminde e-ticaret faaliyetleri ve web sitesi sahipliği ile iyileşme eğilimindedir. Bu işletmelerin e-ticaretteki başarısı, mevcut kaynakları ve teknolojik altyapılarıyla yakından ilişkilidir. Bununla birlikte, e-ticarete ilişkin görüşler ve memnuniyet, çalışan sayısı, faaliyet süresi veya işletme türünden önemli ölçüde etkilenmemektedir.

Araştırma sonuçları ve literatür incelemesine göre; ilk olarak, her iki çalışma da eğitim seviyesinin e-ticaret algısı ve performansı üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. İşletme sahiplerinin veya yöneticilerin teknolojiye ve e-ticarete bakış açılarının, çalışanların teknolojiye karşı tutumlarının ve dijital okuryazarlıklarının, e-ticarete geçişi olumlu yönde etkilediği vurgulanmıştır. İkinci olarak, işletmenin operasyonel kapsamı ve e-ticaret ile aktif olarak ilgilenmesi, e-ticaret algısı ve performansı ile ilişkilendirilmiştir. İşletmelerin Covid-19 döneminde e-ticaret faaliyetlerine aktif olarak katılımı, bu süreçte e-ticaret faaliyetlerinde bulunmaları ve web sitesi sahipliği, e-ticaretteki başarılarını artırmıştır. Literatür olsun yapılan çalışma da olsun, e-ticarete ilişkin görüşlerin ve memnuniyetin işletmenin çalışan sayısı, faaliyet süresi veya işletme türünden etkilenmediğini göstermektedir. Bu faktörlerin e-ticaret yapma eğilimlerini veya performansını belirlemede önemli bir rol oynamadığı belirtilmiştir. Son olarak, e-ticaret yapmayan işletmelerin ilerleyen dönemde e-ticaret yapma eğilimlerinin artması gerektiği ve bu yönde bir istek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, KOSGEB gibi kuruluşlar e-ticaret yapmayan işletmelere rehberlik ve destek sunabilirken, devletin hukuki eksiklikleri gidererek e-ticaret ortamını iyileştirmesi önerilmiştir. E-ticaret yapan işletmeler için ise e-ticaret faaliyetlerini sürdürme ve geliştirme konusunda danışmanlık hizmetlerinden yararlanmaları ve web sitesi olmayan işletmelerin web sitesi kurma konusunda eğitim almaları tavsiye edilmiştir. Bu sayede işletmelerin dijital dönüşümüne yatırım yapmaları ve e-ticaret fırsatlarından tam anlamıyla faydalanmaları teşvik edilmiştir.

Sonuç olarak e-ticaret yapmayan işletmelerin ilerleyen dönemde işletme olarak e-ticaret yapma durumlarına dair yöneltilen ifadeye çoğunluk olarak katılıyorum cevabını vermelerinden yola çıkarak e-ticaret yapmak istedikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Bu araştırma sonucunda; e-ticaret yapmayan işletmeler için, KOSGEB tarafından e-ticaret yapıp başarılı olan işletmelerin tespit edilerek e-ticaret yapmayan işletmelere öneriler sunması için bir araya getirilmesi sağlanabilir ve devlet tarafından e-ticaret ortamındaki hukuki eksikliklerin tespit edilerek çözüme kavuşturulması sağlanabilir. E-ticaret yapan işletmeler için ise Covid-19 sürecinde e-ticarete katılarak pazar paylarını artıran işletmeler mevcut konumlarını koruma noktasında danışmanlık şirketleri tarafından destek alabilirler ve web sitesi olmadan e-ticaret faaliyetini gerçekleştiren işletmeler danışmanlık şirketleri tarafından web sitesi kurmaya yönelik eğitim alabilirler.

İşletmelerin dijital dönüşüme yatırım yapmaları ve e-ticaret fırsatlarından tam anlamıyla faydalanmak için çevrimiçi görünürlüklerini artırmaları tavsiye edilmektedir.

Etik Kurul Beyanı

Çalışma, Kafkas Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığı tarafından değerlendirilmiş ve 12 Temmuz 2021 tarihinde etik açıdan uygun bulunmuştur. Bu uygunluk 14 Temmuz 2021 tarihinde E-66323135-900.99-25093 yazılı yazı ile ilgililere bildirilmiştir. Ayrıca ilgili belge, sorumlu yazar tarafından DergiPark sistemine yüklenmiştir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Literatür taraması, veri ve analiz Hatice Kenger tarafından gerçekleştirilmiştir. Genel değerlendirme, sonuç ve düzeltmeler Filiz Aslan Çetin tarafından yapılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Teşekkür Beyanı

Bu çalışmada bilgi birikimlerini bizim ile paylaştığı için Niyazi İpek hocama teşekkür ederim.

Kaynaklar

- Abou-Shouk, M., Megicks, P. ve Lim, W. (2012). Perceived benefits and e-commerce adoption by sme travel agents in developing countries. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 37(4), 490-515. <https://doi.org/10.1177/1096348012442544a>
- Akar, E. (2017). *E-ticaret sosyal ticaret mobil ticaret pazarlama temelli yaklaşım*. Seçkin Yayıncılık.
- Al-Tit, A. (2020). E-commerce drivers and barriers and their impact on e-customer loyalty in small and medium-sized enterprises (smes). *Verslas Teorija Ir Praktika*, 21(1), 146-157.
- Amornkitvikai, Y., Tham, S. ve Tangpoolcharoen, J. (2021). Barriers and factors affecting e-commerce utilization of thai small and medium-sized enterprises in food and beverage and retail services. *Global Business Review*, 097215092110362. <https://doi.org/10.1177/09721509211036294>
- Ayob, A. H. (2021). E-commerce adoption in ASEAN: who and where?. *Future business journal*, 7(1), 4.
- Baydaş, A. ve Yaşar, M. E. (2017). Kişilik özellikleri açısından e-ticaretten alışveriş memnuniyetinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 502-524.
- Bharadwaj, P. N. ve Soni, R. G. (2007). E-commerce usage and perception of e-commerce issues among small firms: results and implications from an empirical study. *Journal of small business management*, 45(4), 501-521.
- Bulut, Z. A., Öngören, B. ve Engin, K. (2006). Kobilerde elektronik ticaretin kullanımı: İstanbul örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 150-161.
- Çakmak, Z. (2020). Elektronik ticaret ve vergilendirme. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Okan Üniversitesi, İstanbul
- Chen, H., Liu, R., Wang, B. ve Xia, Y. (2021). The development of e-commerce in the context of COVID-19. *BCP Business & Management*, 14, 244–249. <https://doi.org/10.54691/BCPBM.V14I.151>

- Daniel, E., Wilson, H. ve Myers, A. (2002). Adoption of e-commerce by SMEs in the UK: towards a stage model. *International Small Business Journal*, 20(3), 253-270.
- Daştan, İ. ve Şimşek, Ç. (2017). KOBİ'lerin elektronik ticarete geçişini etkileyen faktörler: Yalova ili örneği. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(15), 46-56.
- Delitay, C. (2020). Elektronik ticaret: Türkiye'nin ihracatı açısından değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler, Ankara.
- Ehrenberg, J. P., Zhou, X. N., Fontes, G., Rocha, E. M., Tanner, M. ve Utzinger, J. (2020). Strategies supporting the prevention and control of neglected tropical diseases during and beyond the COVID-19 pandemic. *Infectious Diseases of Poverty*, 9(04), 135-141.
- Erciyes, H. K. (2019). Elektronik ticarete muhasebe ve vergi uygulamalarına ilişkin muhasebe meslek mensuplarının görüşleri: Bursa ilinde bir araştırma. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Faure, V., Souris, M., Wilmet, A., Baudino, F., Brizo, A., Malhaire, C., ... ve Gonzalez, J. P. (2021). NEWS-2 Score Assessment of Inpatient Referral during the COVID 19 Epidemic. *medRxiv*, 2021-06.
- Gökgül, M. (2014). Türkiye'de elektronik ticaret ve işletmelere, tüketicilere sağladığı avantajlar, dezavantajlar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kültür Üniversitesi, İstanbul
- Güngördü, A. ve Zengin, B. (2013). Elektronik ödeme sistemlerinin olası etkileri üzerine bir inceleme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(3), 129-150.
- Hacıoğlu, S. ve Sağlam, M. (2021). Covid-19 pandemi sürecinde tüketici davranışları ve e-ticaretteki değişimler. *Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 16-29.
- Haşiloğlu, S. B. (2007). *Elektronik posta ile pazarlama*. Beta Yayıncılık
- İslamoğlu, A. H. ve Alnaçık, Ü. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Jiao, X., Cao, Y. ve Yao, J. (2011, September). Research on electronic commerce in trade-oriented small and medium-sized enterprises. In *2011 International Conference on Electrical and Control Engineering* (pp. 4684-4686). IEEE.
- Jiménez-Rodríguez, E., Vázquez-Cano, E., Cebrián-Hernández, Á. ve López-Meneses, E. (2022). Influence of computer knowledge and level of education on Spanish citizens' propensity to use E-commerce. *Social Science Computer Review*, 40(6), 1376-1392.
- Karakaya, Y. (2016). Lise öğrencileri arasındaki internet kullanım sıklığının sosyal izolasyona etkisi: Sivas numune hastanesinde bir araştırma. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Kılıç, S. (2012). Örnek büyüklüğü, güç kavramları ve örnek büyüklüğü hesaplaması. *Journal of Mood Disorders*, 2(3), 140-142.
- KMTSO. (2021). Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası. <http://www.kmtso.org.tr> (28.05.2023).
- Küçük, M. ve İspir, N. B. (2017). Sözsüz yakınlık ölçeğinin Türkçe versiyonu için geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (28), 273-283.
- Küçükylmazlar, A. (2006). *Elektronik ticaret rehberi*. İTO Yayınları.
- Lestari, D., Siti, M., Wardhani, W. ve Yударuddin, R. (2021). The impact of COVID-19 pandemic on performance of small enterprises that are e-commerce adopters and non-adopters. *Problems and Perspectives in Management*, 19(3), 467.
- Li, L., Lin, J., Turel, O., Liu, P. ve Luo, X. (2020). The impact of e-commerce capabilities on agricultural firms' performance gains: the mediating role of organizational agility. *Industrial Management & Data Systems*, 120(7), 1265-1286. <https://doi.org/10.1108/imds-08-2019-0421>

- Love, P. E., Irani, Z., Li, H., Cheng, E. W. ve Tse, R. Y. (2001). An empirical analysis of the barriers to implementing e-commerce in small-medium sized construction contractors in the state of Victoria, Australia. *Construction Innovation*, 1(1), 31-41.
- Lv, C. (2021). Research on the impact of COVID-19 epidemic on china's retail e-commerce industry. In *2021 6th International Conference on Social Sciences and Economic Development (ICSSED 2021)* (pp. 298-302). Atlantis Press.
- Marangoz, M. (2011). Girişimciler için sınırsız e-ticaret. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Dr. H. İbrahim Bodur Girişimcilik Uygulama ve Araştırma Merkezi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(1), 181-201.
- Nazir, M. A. ve Roomi, M. A. (2020). Barriers to adopting electronic commerce for small and medium-sized enterprises in emerging economies. *EMAJ: Emerging Markets Journal*, 10(2), 43-55.
- Rahayu, R. and Day, J. (2015). Determinant factors of e-commerce adoption by smes in developing country: evidence from indonesia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 142-150. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.423>
- Ramayah, T., Ling, N. S., Taghizadeh, S. K. ve Rahman, S. A. (2016). Factors influencing SMEs website continuance intention in Malaysia. *Telematics and Informatics*, 33(1), 150-164.
- Riemenschneider, C. K. ve McKinney, V. R. (2002). Assessing belief differences in small business adopters and non-adopters of web-based e-commerce. *Journal of Computer Information Systems*, 42(2), 101-107.
- Omarlı, S. (2016). Elektronik pazarlamanın tüketicilerin satın alma davranışları üzerine etkisi, Türkiye ve Azerbaycan'da üniversite öğrencileri üzerine bir uygulama. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Özcan, S.O. (2010). İnternet pazarlama faaliyetlerinde tüketici satın alma karar süreci, *IUYD*, 1(2), 29-39.
- Özdipçiner, N. S. (2010). Turizmde elektronik pazarlama. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 1(1), 5-22.
- Park, J. H., Lee, S. G., Ahn, S., Kim, J. Y., Song, J., Moon, S. ve Cho, H. (2021). Strategies to prevent COVID-19 transmission in the emergency department of a regional base hospital in Korea: From index patient until pandemic declaration. *The American Journal of Emergency Medicine*, 46, 247-253.
- Scupola, A. (2009). Smes' e-commerce adoption: perspectives from denmark and australia. *Journal of Enterprise Information Management*, 22(1/2), 152-166. <https://doi.org/10.1108/17410390910932803>
- Scutariu, A., Şuşu, Ş., Huidumac-Petrescu, C. ve Gogonea, R. (2021). A cluster analysis concerning the behavior of enterprises with e-commerce activity in the context of the covid-19 pandemic. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 17(1), 47-68. <https://doi.org/10.3390/jtaer17010003>
- Shahabuddin, M. Z., Jamil, R. M., Bistaman, I. N. M., Muhamad, F. N. ve Subri, N. I. (2022). The involvement of muslim-owned small medium enterprises (smes) in e-commerce: the role of technological infrastructure and digital literacy during pandemic of covid-19 in perlis, malaysia. *Jurnal Intelek*, 17(2), 24-34. <https://doi.org/10.24191/ji.v17i2.17962>
- Sözüer, A., Ceran, E. ve Semerciöz, F. (2018). Comparing the profitability of firms with domestic and foreign capital: the case of big manufacturers in Turkey. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 19(1), 115-127. <https://doi.org/10.24889/ifede.337368>
- Subba Rao, S., Metts, G. ve Mora Monge, C. A. (2003). Electronic commerce development in small and medium sized enterprises: A stage model and its implications. *Business Process Management Journal*, 9(1), 11-32.
- Sun, Y. and Wang, P. (2021). The e-commerce investment and enterprise performance based on customer relationship management. *Journal of Global Information Management*, 30(3), 1-15. <https://doi.org/10.4018/jgim.20220701.oa9>

- Svobodová, Z. and Rajchlová, J. (2020). Strategic behavior of e-commerce businesses in online industry of electronics from a customer perspective. *Administrative Sciences*, 10(4), 78. <https://doi.org/10.3390/admsci10040078>
- Tassabehji, R. (2003). *Applying e-commerce in business*. Sage Publications.
- Tagliavini, M., Ravarini, A. ve Antonelli, A. (2001). An evaluation model for electronic commerce activities within SMEs. *Information Technology and Management*, 2(2), 211-230.
- Türen, U., Gökmen, Y. ve Tokmak, İ. (2011). Türkiye’de e-ticaret işlem hacmini etkileyen faktörler üzerine bir araştırma: bir model önerisi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 10(1), 49-71.
- Uzundağ, Ş. (2013). Türkiye’de internet bankacılığının gelişimi ve internet bankacılığına ilişkin tüketici davranışları analizi Aydın ili merkezinde görev yapan öğretmenler üzerine bir araştırma. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Walker, JH, Saffu, K. ve Mazurek, M. (2016). Slovakia'daki KOBİ'lerde e-ticareti benimseme/benimsememeyi etkileyen faktörlere ilişkin ampirik bir çalışma. *İnternet Ticaret Dergisi*, 15(3), 189-213.
- Yang, S., Wang, H., Wang, Z., Koondhar, M., Ji, L. ve Kong, R. (2021). The nexus between formal credit and e-commerce utilization of entrepreneurial farmers in rural china: a mediation analysis. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 16(4), 900-921. <https://doi.org/10.3390/jtaer16040051>
- Yıldırım, A. (2014). İnternetin görünen yüzü. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(Özel Sayı 1), 51-59
- Yılmaz, Ö. ve Bayram, O. (2020). COVID-19 pandemi döneminde Türkiye’de e-ticaret ve e-ihracat. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 37-54.
- Yumuşak, İ.G., (2006). Elektronik ticaretin gelişmekte olan ülkelere etkileri ve Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(15), 23-29.
- Yüksek, C. (2020). Elektronik ticaretin gelişimi ve Türkiye’de işletmeden işletmeye (b2b) elektronik ticaret üzerine bir araştırma. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Zengin, N. (2018). Elektronik ticaretin kullanımında kritik başarı faktörlerinin etkisi ve Türkiye’de faaliyet gösteren elektronik ticaret işletmelerinde bir araştırma. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Zorkun, M. (2018). E-ticaret algısının Y ve Z kuşaklarının girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisi: Kastamonu Üniversitesi örneği. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 7(18), 117-146.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Bireysel girişimcilik algısının öz yeterlilik üzerindeki etkisi: benlik saygısının aracılık rolü*

The effect of individual entrepreneurship perception on self-efficacy: the mediating role of self-esteem

Hüdaverdi Bircan^a, Mesut Karaman^{b**}

^a Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, hbircan@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1868-1161

^b Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, mesut_karaman66@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7584-0800

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 3 Temmuz 2024

Kabul: 23 Ekim 2024

Anahtar kelimeler:

Girişimcilik,

Öz Yeterlilik,

Benlik Saygısı

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 3 July 2024

Accepted: 23 October 2024

Keywords:

Entrepreneurship,

Self-efficacy,

Self-esteem

Article type:

Research article

ÖZET

Bu çalışmada, öz yeterlilik üzerinde bireysel girişimcilik algısının etkisinin belirlenmesi ve benlik saygısının aracılık rolünün ortaya konulması hedeflenmiştir. Çalışma Kasım-Aralık 2023'te kolayda örneklem yöntemi ile 307 üniversite öğrencisinin gönüllü katılımı esas alınarak bir devlet üniversitesinde yürütülmüştür. Verilerin toplanmasında "Kişisel Bilgi Formu", "Bireysel Girişimcilik Ölçeği", "Genel Öz yeterlilik Ölçeği" ve "Benlik Saygısı Ölçeği"nden yararlanılmıştır. Veriler, %95 güven aralığında SPSS 26 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma verileri normal dağılım göstermiştir. Verilerin değerlendirilmesinde "tanımlayıcı testler, pearson korelasyon analizi ve aracılık analizi için Process Macro (Model 4)" tercih edilmiştir. Bireysel girişimcilik, benlik saygısı ve öz yeterlilik arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Bireysel girişimciliğin doğrudan (β : .352) ve dolaylı (β : .223) etkisinin öz yeterlilik üzerinde anlamlı olduğu ve benlik saygısının aracılık rolünün olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda üniversite öğrencilerinde bireysel girişimcilik algısı, öz yeterlilik ve benlik saygısının geliştirilmesi önerilmektedir.

ABSTRACT

In this study, it is aimed to determine the effect of individual entrepreneurship perception on self-efficacy and to reveal the mediating role of self-esteem. The study was conducted in November-December 2023 in a state university based on the voluntary participation of 307 university students with the convenience sampling method. "Personal Information Form", "Individual Entrepreneurship Scale", "General Self-Efficacy Scale" and "Self-Esteem Scale" were used to collect the data. The data were analysed using SPSS 26 software with 95% confidence interval. The study data showed normal distribution. In the evaluation of the data, "descriptive tests, Pearson correlation analysis and Process Macro (Model 4) for mediation analysis" were preferred. It was found that there was a positive relationship between individual entrepreneurship, self-esteem and self-efficacy. It was determined that the direct (β : .352) and indirect (β : .223) effects of individual entrepreneurship were significant on self-efficacy and self-esteem had a mediating role. In this direction, it is recommended to develop individual entrepreneurship perception, self-efficacy and self-esteem in university students.

* Çalışma, Ege 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan sözlü bildirisinin genişletilmiş halidir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: mesut_karaman66@hotmail.com

Atıf / Citation: Bircan, H. ve Karaman, M. (2024). Bireysel girişimcilik algısının öz yeterlilik üzerindeki etkisi: benlik saygısının aracılık rolü. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 187-203. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1509518>

1. Giriş

Girişimciliğin, gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin refahı için oldukça önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Küresel değişimlerle birlikte girişimciliğin önemi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla girişimcilik ekonomik sürdürülebilirliği sağlamada etkili bir strateji olabilir (Saptono, 2021). Girişimci bireyler yeni iş fırsatlarının sağlanması, istihdamın artırılması, teknolojik, ekonomik ve örgütsel alanlarda oluşturdukları değişimler nedeniyle ülkelerin gelişmesini ve büyümesini desteklemektedirler (Tangör ve Özgen, 2022). Bu noktada öz yeterlilik kavramı ortaya çıkmaktadır. Bandura'ya göre öz yeterlilik, bireylerin bir eylemi gerçekleştirme veya istenen bir sonuca ulaşma konusundaki beceri ve yeteneklerine ilişkin kendi algılarına dayanmaktadır (Sandi vd., 2020).

Öz yeterlilik girişimci bireyleri belirlemiş oldukları hedeflere ulaşma noktasında göstermiş oldukları azmi ve maruz kaldıkları zorlukları aşmak için olumlu yönde katkı sağlamaktadır (Doğrul vd., 2023). Girişimciliğe etki eden bir diğer önemli faktör ise benlik saygısıdır. Benlik saygısı, bireyin kendisine ve başkalarına yönelik değerlendirmesiyle ilgilidir. Diğer bir ifadeyle benlik saygısı kavramı bireyin yetenek ve inançlarına inanması sonucunda kişinin daha iyi başarı göstermesidir (Puluhulawa vd., 2018; Abbassi ve Sta, 2019).

Bandura (1977) engeller, belirsizlik ve risk karşısında sebat edebilmek için yüksek düzeyde öz yeterlilik ve benlik saygısına ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim Abbassi ve Sta (2019), azim ve yenilikçi problem çözüme ile ilişkili olduğu ve risk alma davranışına izin verdiği için benlik saygısının başarı için bir ön koşul olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla geleceğin bireyleri olan üniversite öğrencilerinde girişimcilik düzeylerinin geliştirilmesinde konunun önemi ortaya çıkmaktadır. Bireylerin bireysel girişimcilik algısının yükseltilmesi ve girişimcilik özelliklerinin ortaya konulması ne kadar güçlü düzeyde olursa, planlanan davranışa yol açma olasılığı da o kadar yüksektir. Teorik çerçeve ve hipotez gelişimi Planlı davranış teorisi kapsamında geliştirilmiştir (Steenkamp vd., 2024).

Planlı davranış teorisinin algılanan davranış kontrolü boyutu, Bandura'nın (1977) sosyal öğrenme teorisindeki öz yeterlilik yapısıyla yakından uyumludur; çünkü her ikisi de bireylerin bir davranışın kendi kontrolleri altında olduğuna dair inançlarına ve bu davranışı gerçekleştirebileceklerine dair güvenlerine atıfta bulunmaktadır (Steenkamp vd., 2024; Efendi vd., 2023). Rosenberg vd. (1995) ayrıca, her ikisinin de bireylerin belirli bir durum veya görevde başarılı olma yeteneklerine olan inançlarına atıfta bulunması bakımından benlik saygısının öz yeterlilik ile eş anlamlı olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, benlik saygısı ve öz yeterlilik, benlik saygısının genel öz-değer duygusuyla, öz yeterliliğin ise belirli yeteneklerin değerlendirilmesiyle ilgili olması bakımından farklılık gösterse de, birbirleriyle bağlantılıdır (Steenkamp vd., 2024).

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Girişimcilik

Girişimcilik, bir ülke veya bölgede büyüyen ekonominin temel gücüdür. Girişimcilik, ekonomik kalkınmayı, endüstriyel iyileştirmeyi ve ekonomik yapının dönüşümünü teşvik etmenin yanı sıra istihdam oluşturarak sosyal ilerlemeyi ileriye taşıyabilir (Wu vd., 2021). Literatürde, girişimcilik üzerine yapılan tanımlar üç ana boyutta değerlendirilmiştir. İlk olarak; davranışlar, bireyin rolünü ve onu diğerlerinden ayıran belirli davranışlarını vurgulamaktadır. İkincisi, yeni iş veya inovasyon stratejilerinin geliştirilmesiyle bağlantılı süreçler ve iş planı oluşturmak gibi planlama süreçlerini içermektedir. Üçüncüsü ise, elde edilen sonuçların toplum için değer oluşturmayı, yeni ürün veya hizmet geliştirmeyi, yenilikçiliği ve yeni girişimdir. Özetle girişimcilik davranışların, süreçlerin ve sonuçların birleşimi olarak anlaşılabilir (Steenkamp vd., 2024).

Girişimcilik yenilikçi faaliyetlere katkıda bulunurken aynı zamanda sürdürülebilir toplumlara geçişi kolaylaştırmaktadır (Seikkula-Leino ve Salomaa, 2021). Girişimciliğin özellikleri kar elde etmek, eldeki kaynakları, koşulları ve fırsatları etkili şekilde değerlendirmek, yaratıcı ve yenilikçi faaliyetlerde bulunmak olarak belirtilebilir (Çolakoğlu ve Çolakoğlu, 2016). Başarılı bir girişimci olabilmek için yalnızca doğuştan gelen özellikler yeterli değildir. Bunun nedeni girişimciliğin kısmen ya da eğitim yoluyla öğrenilen bir süreç olmasıdır (İncik ve Uzun, 2017).

Girişimcilik, insanların yaşam kalitesinin farkına varmada iyileştirmeler ve değişiklikler yapma aracı olarak toplumda önemli bir role sahiptir. Girişimcilik, bir ülkenin ekonomik kalkınmasının temel itici güçlerinden biridir. Girişimcilik, ticari ürün ve hizmetlerin yaratılmasına, geliştirilmesine ve iyileştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Girişimcilikten elde edilen faydalar; kişilerin yaşam kalitesinin artırılması, yeni iş sahalarının kurulması, sektör verimliliğinin teşvik edilmesi, sosyal hareketliliği kolaylaştırması ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunması olarak belirtilebilir (Tentama ve Papatunga, 2019).

Girişimcilik sadece risk almayı, belirsizliği, yaratıcılığı, liderliği ve proaktifliği içermez, aynı zamanda kararlılık ve tutkuyu da gerektirir. Bu nedenle, girişimcilik motivasyonunu, niyetini, davranışını ve performansını etkilediği söylenebilir (Newman vd., 2019). Girişimciliğin ekonomik büyüme ve toparlanma, istihdam, toplumun güçlendirilmesi, sosyal ve yenilikçilik açısından büyük bir gücü vardır. Girişimcilik bireylere yeni iş sahalarının kurulmasında hayallerinin ve arzularının peşinden gitme özgürlüğü sağlamaktadır. Girişimcilik, fırsat belirleme, risk alma ve yenilik gibi birçok ortak hususun temelini oluşturmaktadır (Garaika vd., 2019).

Ampirik araştırmalar, üniversite öğrencilerinin girişimcilikte başarılı olma şanslarının daha yüksek olduğunu ve iş geliştirme konusunda daha iyi beklentilere sahip olduklarını göstermektedir. Üniversite öğrencilerinin girişimciliği, bilgiyi sosyal değere dönüştürerek sosyo-ekonomik kalkınmanın itici güçlerinden biri haline gelmiştir (Wu vd., 2021). Dolayısıyla, girişimcilik alanında bilgi ve becerilerin geliştirilmesi, öğrencilerin yaratıcı, rekabetçi ve bağımsız mezunlar olabilmeleri için somut bir çözümdür. Bu sayede işsizliği azaltabilir ve ülke ekonomisi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir (Efendi vd., 2023).

2.2. Öz yeterlilik

Öz-yeterlilik, belirli bir eylem üzerinde kontrol uygulayabilecek yeteneğini bilme konusunda kendine güvenmektir. Başka bir tanımda ise öz-yeterlilik, kişinin belirli hedeflere ulaşma konusundaki kendi becerisine ilişkin değerlendirmesidir (Yusuf ve Efendi, 2019). Öz yeterlilik, kişinin belirli kazanımları elde etmek için gereken eylem planlarını organize etme ve yürütme yeteneklerine olan inancını ifade eder” (Hutasuhu vd., 2023). Bandura (1977) öz-yeterliliğin belirli görevleri tamamlamakla açıklanabileceğini, bunun da yüksek öz-yeterliliğe sahip bir bireyin düşük öz-yeterliliğe sahip bireylere kıyasla bu görevleri tamamlamak için daha fazla çaba gösterme ve denemeye devam etme eğiliminde olacağı anlamına geldiğini belirtmektedir (Bandura, 1977; akt; Saptano, 2021).

Öz yeterlilik kavramı, Bandura'nın (1977) sosyal bilişsel teorisinden yola çıkılarak oluşturulmuş ve Bandura (2012) tarafından geliştirilmiştir; bu teori, bireysel davranışın içsel, bireylerin katılımı ve koşulların etkileşimi gibi çeşitli faaliyetler tarafından tasarlandığını göstermiştir. Bu hususlar arasındaki etkileşimler, bireyin belirli durumlarda belirli davranışları gerçekleştirme becerisini ve davranışsal sonuçlara ilişkin beklentilerini kapsayan inancını şekillendirebilir. Sosyal-bilişsel bir süreç olarak belirlenen öz yeterlilik, bireylerin girişimciliğe yönelik tutum biçimindeki bilgi ve eylemlerinin etkisini açıklayabilir (Hutasuhu vd., 2023). Öz-yeterliliği yüksek olan kişiler hedeflerine ulaşmayı engelleyebilecek engelleri önceden tahmin edebilirler (Garaika vd., 2019).

Öz yeterliliğin dört kaynağının bulunduğu belirtilmektedir (Bandura, 1997); 1. Başarıda ustalaşmak: Örneğin bir görevde veya bir çevreyi kontrol etmede başarılı olmak, o alanda kendine olan inancı artıracak, başarısızlık

ise bu yeterlilik inancını zayıflatacaktır. 2. Dolaylı Deneyimler: Kendimize benzer insanların sürekli çabalarıyla başarılı olduklarını görmek, bizim de bir alanda başarılı olmak için gereken faaliyetlerde ustalaşabilecek yeteneklere sahip olduğumuza dair inancımızı artırır. 3. Sözlü İkna: Ebeveynler, öğretmenler ve yöneticiler gibi hayatımızdaki etkili insanlar, başarılı olmak için gerekenlere sahip olduğumuza dair inançlarımızı güçlendirebilir. 4. Duygusal ve Fizyolojik Durumlar: Bu kaynak öz yeterliliğinizi nasıl değerlendirdiğinizle ilgilidir. Depresyon veya stres gibi olumsuz duygular, kişinin yeteneklerine olan güvenini azaltabilir (Seikkula-Leino ve Salomaa, 2021).

Öz yeterlilik, alternatiflerin varlığına, eylemi gerçekleştirmek için harcadıkları çaba miktarına, engellerle karşılaşma azimlerine ve eyleme geçme fırsatlarına bakılmaksızın insan eyleminin seçimini büyük ölçüde etkilemektedir (Wardana vd., 2020). Benzer şekilde, Bandura (2012) öz yeterliliğin süreç, hedef belirleme, sonuç beklentileri ve koşullardaki zorluklar aracılığıyla davranışı etkileyen temel faktör olduğunu savunmuştur (Wardana vd., 2020).

Yüksek ve düşük öz yeterlilik seviyeleri, bireyin çeşitli görevleri yerine getirme yeteneği ve inancı ile oldukça ilişkilidir. Öz yeterlilikteki artış kariyerde devamlılığa, girişimcilikte fırsatların farkına varılmasına katkı sağlamaktadır. Öz yeterliliğin oluşumu, gelecekteki performansı tetikleyen mevcut kısıtlamaların ve kaynakların kişisel değerlendirmesinden etkilenir. Güçlü öz yeterlilik duygusu, günlük performans onayları ve ustalık katılımları yoluyla geliştirilir. Girişimcilik ortamlarında öz yeterlilik üzerine geçmiş literatür, öz yeterliliğin bireylerin inançlarını yansıttığını ve yeni iş kurma niyetlerini öngördüğünü ileri sürmektedir (Yousaf vd., 2020). Ayrıca Olusola (2011) performansı artırma noktasında öz yeterliliğin çok önemli olduğunu belirtmektedir.

2.3. Benlik Saygısı

Benlik saygısı, psikolojide, bireyin kendi değeriyle ilgili olarak yaptığı yargıya veya değerlendirmeye atıfta bulunan bir terimdir. Benlik saygısı, kişinin kendi hakkında karar vermesine olanak sağlayan, kendini değerlendirmeye ilişkin temel bir psikolojik özelliktir Benlik saygısı, bir bireyin tutum, etkileşim, ödül ve diğer insanların o bireye yönelik kabulüne yönelik yapılan bir değerlendirmedir. Benlik saygısı insan davranışını belirler ve bireysel gelişimi etkilemektedir. Benlik saygısı ne kadar yüksek olursa birey, üstlendiği işte başarılı olmanın değerini o kadar hisseder; bu yüzden gerekli çabayı göstermekten çekinmez (Pautina vd., 2018; Abbassi ve Sta, 2019). Rosenberg vd. (1995) benlik saygısını iki farklı şekilde tanımlamıştır: İlk olarak; genel psikolojik iyi olma haliyle ilgili olan global benlik saygısıdır. İkinci olarak ise daha bilişsel, daha güçlü olma eğiliminde olan spesifik benlik saygısıdır ve davranışsal sonuçlarla ilişkilidir (Steenkamp vd., 2024).

Benlik saygısı sayesinde kişi, zayıflıklarını, güçlü yönlerini anlayabilir ve kabul edebilir, bu da başarılı olmak için güçlü yanlarını daha da en üst düzeye çıkarabilir. Benlik saygısı aynı zamanda birinin karakteristiğini ve çabasını da optimize edebilir. En önemli şey, benlik saygısının yaşam hedeflerine ulaşma ve karşılaşılacak engellere olumlu yanıt verme yeteneğini ortaya çıkarmasıdır. Bir kişinin benlik saygısı olumluysa, dolaylı olarak bu, kişinin kolayca iyi bir kişilerarası ilişki kurmasını sağlar. Benlik saygısı yüksek bireylerin genel özellikleri; (1) yaşamaya değer olma, (2) kendine inanma, (3) kendine saygı duyma, (4) kendini geliştirmeye çalışma, (5) kendini huzurlu hissetme veya uyumlu, (6) kişilerarası ilişkileri iyi, (7) sorumluluk sahibi, (8) hayal kırıklıklarıyla yüzleşmede sabırlı, dost canlısı, (9) arkadaş canlısı, (10) iddialı, (11) merhametli ve kolay sevilen ve (12) doğrudan davranışlıdır. Bu nedenle benlik saygısına her bireyin, özellikle de öğrencinin sahip olması çok önemlidir. Benlik saygısı iyi olan öğrenciler, kendilerinin yeterince kabul edildiğini hissettikleri için daha iyi duygusal kontrole sahip olacaklardır (Pautina vd., 2018).

Benlik saygısı, girişimciler için değerli bir özelliktir, çünkü bireylerin fikirlerini hayata geçirme becerilerine olan inançlarıdır. Obschonka vd. (2016) Finlandiya'da 523 lise öğrencisinden oluşan bir örneklem kullanarak benlik saygısı ile girişimcilik niyetleri arasında anlamlı bir pozitif ilişki olduğunu rapor etmiştir. Benzer şekilde,

Simanjuntak vd. (2016) 456 Endonezyalı öğrenciden oluşan bir örneklem kullanarak Lisans öğrencilerinde benlik saygısının girişimcilik potansiyelini olumlu yönde etkilediğini bildirmişlerdir (Steenkamp vd., 2024). Akhtar vd. (2020) bir bireyi yeni bir girişim başlatmaya iten başarı ihtiyacının, bireyin belirsizlik ve bununla ilişkili risk karşısında başarıya ulaşma yeteneğine olan inancını güçlendirdiği için benlik saygısını da vurguladığını belirtmiştir. Benlik saygısı, yüksek olan bireyler seviyelerinin yeteneklerine güvenmesi, fırsatları fark etmelerine ve ilgili risk ne olursa olsun bunları kullanmalarına olanak tanmaktadır (Al Issa, 2021).

2.4. Girişimcilik, Öz Yeterlilik ve Benlik Saygısı Arasındaki İlişki

Bireyleri girişimci davranış sergilemeye motive eden nesnel yetenekten ziyade öz-yeterlilik algısıdır. Girişimciliğin nispeten statik olan diğer kişilik özelliklerinden farklı olarak öz yeterlilik, eğitim ve geçmiş deneyimler gibi bağlamsal faktörlerden etkilenir. Öğrencilerin girişimcilik yeteneklerinin geliştirilmesinde eğitimin etkileri üzerine, özünde öz-yeterliliğin yer aldığı belirtilmiştir (Pihie ve Akmaliah, 2009). Öz-yeterlilik, bir girişimcinin eylemlerini ve eylemle ilgili inançlarını anlamamıza yardımcı olan, girişimciliğe öncü bir meta-yaklaşım olarak görülmektedir (Saptono, 2021; Newman vd., 2019).

Sadriwala ve Kan (2018), öz yeterliliğin girişimcilik üzerinde anlamlı bir pozitif etkisi olduğunu bildirmiştir. Bu doğrultudaki girişimcilik faaliyetleri yürütmeye yönelik ilgi, içsel ve dışsal faktörler olmak üzere iki faktörden etkilenebilir. İçsel faktörler arasında öz yeterlilik, yani kişinin bir şeyde ustalaşma ve üretme becerisi konusunda kendisine olan güveni/inancı yer almaktadır (Sugianingrat vd., 2020). Literatürde öz yeterlilik ile girişimcilik arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirtilmiştir (Rachmawan vd., 2015; Sudjarwo vd., 2019; Sugianingrat vd., 2020). Yine öz yeterliliğin girişimci davranışı yordadığı bildirilmiştir (Seikkula-Leino ve Salomaa, 2021).

Girişimcilikte, öz-yeterlilik ve benlik saygısı, kişinin davranışlarını geliştirebilmesi için ihtiyaç duyduğu özellikler arasındadır. İyi bir öz-yeterlilik ve benlik saygısına sahip olan kişi, daha özgüvenli olur ve daha sonrasında bu kişiler göstermiş olduğu girişimcilik başarısındaki davranışları arttırmış olacaktır. Öz yeterlilik ve benlik saygısı, iki temel öz değerlendirme özelliğidir (Eliyana vd., 2020). Bu iki kavram zaman perspektifleri bakımından farklılık gösterir. Benlik saygısı kişinin mevcut değerlendirmesine odaklanırken, öz yeterlilik kişinin performans düzeyinin gelecekteki değerlendirmesine odaklanır (Li vd., 2023).

Öz yeterlilik, kişinin bir eylemi başarılı bir şekilde gerçekleştirme becerisine olan inancını ifade ederken, benlik saygısı kişinin kendine yönelik olumlu veya olumsuz bakış açısıdır. Öz-yeterlilik kişinin yeteneklerini değerlendirmesi anlamına gelirken, benlik saygısı kişinin kendi değerini değerlendirmesi anlamına gelmektedir (Akbari vd., 2024). Ayrıca, öz yeterliliği ve benlik saygısı yüksek olan bireyler, genel olarak daha fazla zihinsel ve fiziksel iyi oluş yaşayacağı söylenebilir (Eliyana vd., 2020).

Benlik saygısı motivasyonu ve kişisel ilgi ve hedef arayışını yönlendirebilir. Benlik saygısı, bir kişinin kendine veya başkalarına olan değeri ile ilgilidir aynı zamanda kişinin başarısını etkilemede önemli bir faktördür (Pautina vd., 2018). Yeteneklerine ve inançlarına saygı duyan bireylerin daha iyi performans göstermesi beklenecektir. Bu durumun ise girişimcinin başarısını belirlediği yönünde söylenebilir. Benlik saygısı, girişimci bir bireyin karşılaşmış olduğu zorluklar karşısında olumlu yanıt verme yeteneğini tetikleyebilmesidir. Düşük benlik saygısı, kişinin girişimcilik başarısını etkileyebilecek stres ve kaygıya neden olabilir. Bu gibi durumlarda bireyler, seçimlerini kaygılarının üstesinden gelmeye dayandırma eğilimindedir ve buna göre benlik saygısı yoluyla hareket ederler, bu da olası stres ve kaygıyı önleyebilir. Böylece girişimcinin belirlemiş olduğu hedeflere ulaşmasında ve de girişimci balarısında herhangi bir olumsuzluğa neden olmaz (Eliyana vd., 2020).

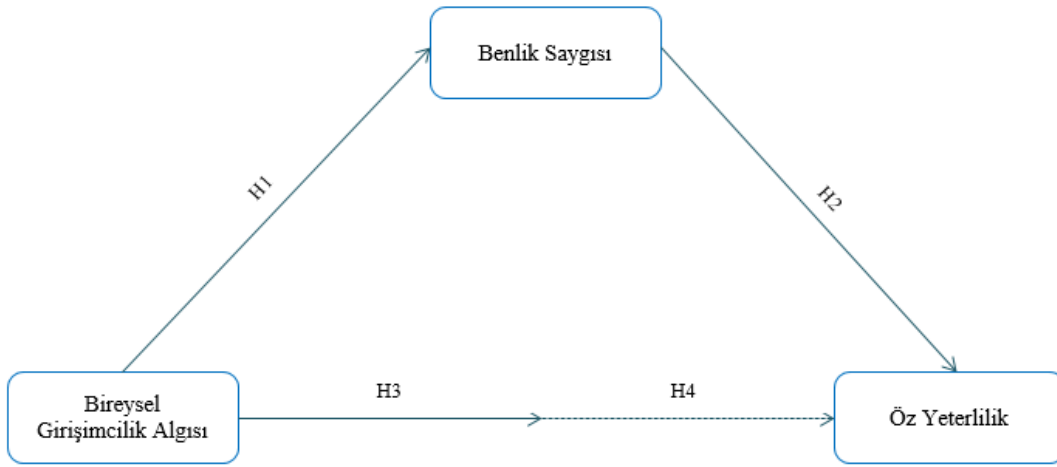
3. Yöntem

3.1. Araştırma Amacı ve Tasarımı

Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinde öz yeterlilik üzerinde bireysel girişimcilik algısının etkisinin belirlenmesi ve benlik saygısının aracılık rolünün ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu çalışma tanımlayıcı ve kesitsel tiptedir.

3.2. Araştırma Modeli ve Hipotezleri

Literatür bilgisi ve çalışma amacı doğrultusunda Şekil 1'deki model geliştirilmiş olup çalışma hipotezlerine aşağıda yer verilmiştir.

Şekil 1. Araştırma modeli

Araştırma hipotezleri şunlardır:

H₁: Bireysel girişimcilik algısı benlik saygısını anlamlı bir şekilde etkiler.

H₂: Benlik saygısı öz yeterliliği anlamlı bir şekilde etkiler.

H₃: Bireysel girişimcilik algısı öz yeterliliği anlamlı bir şekilde etkiler.

H₄: Bireysel girişimcilik algısının öz yeterlilik üzerine olan etkisinde benlik saygısı aracı rol oynar.

3.3. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Çalışmanın evrenini bir devlet üniversitesinde İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan toplamda 1500 öğrenci oluşturmaktadır. Örnekleme hesaplaması yapılarak 306 öğrencinin yeterli olacağı öngörülmüştür (Arslan ve Demir, 2022). Bu çalışmada ise araştırma tarihleri içerisinde öğrencilerden kolayda örnekleme yöntemi ile 307 öğrenci çalışmaya katkı sağlamıştır.

3.4. Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu; öğrencilerin cinsiyet, yaş, sınıf düzeyi, bölüm, üniversiteye kayıt olmadan önce yaşadıkları yer, mezun olunan okul, yaşanan yer ve gelir düzeyini belirlemeye yönelik ifadeler yer almaktadır.

Bireysel Girişimcilik Algı Ölçeği; İncik ve Uzun (2017) tarafından geliştirilmiştir. Ölçekte toplam 31 madde bulunmaktadır. Ölçek puanlaması “Kesinlikle Katılıyorum (5) ile Kesinlikle Katılmıyorum (1)” şeklindedir. Ölçek planlama, kendine güven, iletişim, kontrol odağı, öz disiplin ve motivasyon olmak üzere altı alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçekten alınan puan arttıkça bireysel girişimcilik algısı da aynı yönde artmaktadır. Ölçeğin Cronbach’s Alpha değeri İncik ve Uzun (2017) çalışmasında 0,92’dir. Bu çalışmada ölçek geneli Cronbach Alpha değeri 0,98’dir.

Genel Öz Yeterlilik Ölçeği; Jerusalem ve Schwarzer (1979) tarafından geliştirilmiştir. İlk geliştirilen ölçek 20 maddeden oluşmaktadır. Daha sonrasında ve Schwarzer (1981) ölçeği 10 maddeli forma indirgemişlerdir. Ölçeğin kısa formunun Türkçe uyarılma çalışmasını Yeşilay (1996) tarafından yapılmıştır. Ölçek puanlaması “1-Tamamen yanlış ile 4-Tamamen doğru” arasında puanlaması yapılmaktadır. Ölçekten alınan puanlar arttıkça genel öz yeterlilik düzeyinin arttığı şeklinde yorumlanmaktadır. Farklı ülkelerde yapılan çalışmalarda ölçeğin Cronbach Alpha değeri 0,76 ile 0,90 arasında değişmektedir. Bu çalışmada ölçek geneli Cronbach Alpha değeri 0,903’tür.

Benlik Saygısı Ölçeği; Rosenberg (1965) yılında geliştirilen Çuhadaroğlu (1986)’nun geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasını gerçekleştirdiği kısa maddeli toplamda 10 madde ve tek alt boyuttan oluşan ölçekten yararlanılmıştır. Olumlu ve olumsuz yüklü maddeler ardışık olarak sıralanır. 1. 2. 4. 6. 7. maddeler olumlu, 3. 5. 8. 9. 10. maddeler olumsuz yüklüdür. Bu çalışmada ölçek geneli Cronbach Alpha değeri 0,849’dur.

3.5. Verilerin Toplanması

Veriler öğrencilerden yüz yüze görüşme yöntemi ile toplanılmıştır. Çalışmaya katılmalarında öğrencilerden gönüllük esas alınmıştır. Çalışma hakkında ilk öncelikle öğrencilere bilgi verilmiş öğrencilerden onay alındıktan sonra anket uygulanmıştır. Anketin ilk sayfasında çalışmanın amacı ve kapsamı belirtilmiş ve anketi 307 öğrenci eksiksiz olarak yanıtlamıştır. Anketin doldurulması maksimum 10 dakikadır.

3.6. Verilerin Analizi

Veriler % 95 güven aralığında SPSS 26 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Ölçek değişkenlerinin çarpıklık (-,204 ile ,968) ve basıklık (-1,287 ile ,364) değerlerinin -1,5 ile +1,5 arasında değer aldıkları ve normal dağılımın sağlandığı görülmüştür (Tabachnick ve Fidell, 2019). Verilerin analizinde tanımlayıcı testler, ölçekler arası ilişkilerin belirlenmesinde pearson korelasyon analiz kullanılmıştır. Araştırma hipotezlerinin test edilmesinde ise Process Macro (Model 4) tercih edilmiştir (Hayes ve Scharkow, 2013). Beta katsayılarının alt ve üst sınır aralıklarının belirlenmesinde bootstrapping (5000 bootstrap samples) yöntemi tercih edilmiştir. Sonuçlar bootstrap güven aralıklarında tahmin edilmiştir. Ölçeklerin iç tutarlılık katsayısının belirlenmesinde Cronbach Alpha değeri dikkate alınmıştır. İstatiksel anlamlılık düzeyi $P < 0,05$ olarak alınmıştır.

3.7. Etik İzin

Bu çalışma için Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma Önerisi Etik Değerlendirme Kurulu’ndan 25.12.2023 tarihli E-99711239-050.01.04/ sayılı etik onay alınmıştır.

4. Bulgular

Öğrencilerin sosyo-demografik bilgileri Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Öğrencilerin sosyo-demografik bilgileri

Sosyo-demografik bilgileri	N	%
Cinsiyet		
Kadın	159	51,8
Erkek	148	48,2
Yaş		
18-21 yaş arası	229	74,6
22 yaş ve üzeri	78	25,4
Sınıfınız		
1.sınıf	182	59,3
2.sınıf	47	15,3
3.sınıf	21	6,8
4.sınıf	57	18,6
Bölümünüz		
İşletme	65	21,1
Maliye	62	20,2
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	97	31,6
Uluslararası Ticaret ve Lojistik	53	17,3
İktisat	30	9,8
Üniversite kaydolmadan önce yaşadığınız yer		
İl merkezi	185	60,3
İlçe merkezi	75	24,4
Köy bucak	47	15,3
Mezun olunan okul (Ortaöğretim)		
Anadolu Lisesi	174	56,7
Meslek Lisesi	48	15,6
İmam Hatip Lisesi	46	15
Yaşanılan yer		
Ailemle oturuyorum	97	31,6
Yurtta kalıyorum	167	54,4
Arkadaşlarımla evde kalıyorum	32	10,4
Diğer	11	3,6
Gelir düzeyi		
1250 TL altı	37	11,7
1251-5000 TL arası	147	47,9
5001-11500 TL arası	78	25,4
11501 ve üzeri	46	15

Üniversite öğrencilerinin %51,8'i kadın, %74,6'sı 18-21 yaş aralığında, %59,3'ü 1. sınıf, %31,6'sı siyaset bilimi ve kamu yönetimi, %60,3'ünün üniversiteye kayıt olmadan önce il merkezinde yaşadığı, %56,7'sinin Anadolu lisesinden mezun olduğu, %54,4'ünün yurttan kaldığı ve %47,9'unun 1251 TL-5000 TL arasında gelir düzeyine sahip olduğu belirlenmiştir (Tablo 1).

Bireysel girişimcilik algısı, öz yeterlilik ve benlik saygısı tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Bireysel girişimcilik algısı, öz yeterlilik ve benlik saygısı tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler	Minimum	$\bar{x}\pm ss$	Çarpıklık	Basıklık	Cronbach Alpha
Bireysel girişimcilik algısı	1-5	2,96±1,21	,430	-1,204	,987
Planlama	1-5	3,03±1,21	,350	-1,180	,942
Kontrol odağı	1-5	2,97±1,25	,376	-1,269	,952
Kendine güven	1-5	2,92±1,31	,328	-1,307	,954
İletişim	1-5	2,89±1,30	,320	-1,260	,930
Motivasyon	1-5	2,94±1,28	,302	-1,216	,923
Öz disiplin	1-5	2,98±1,30	,187	-1,287	,928
Öz-yeterlilik	1-4	3,18±0,58	-,204	,019	,903
Benlik saygısı	1-4	2,51±0,69	,968	,364	,849

Bireysel girişimcilik algısı puan ortalaması 2,96±1,21'dir. Ölçek alt boyutlarında planlama 3,03±1,21; kontrol odağı 2,97±1,25; kendine güven 2,92±1,31; iletişim 2,89±1,30; motivasyon 2,94±1,28 ve öz disiplin 2,98±1,30'dur. Öz yeterlilik 3,18±0,58 ve benlik saygısı 2,51±0,69'dur (Tablo 2).

Bireysel girişimcilik algısı, öz yeterlilik ve benlik saygısı arasındaki pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

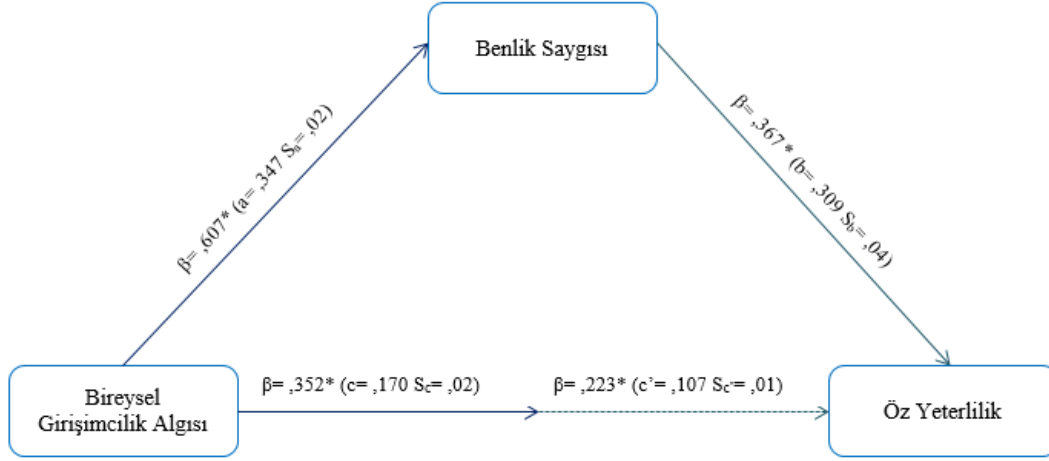
Tablo 3. Ölçekler arası pearson korelasyon analizi sonuçları

		Bireysel girişimcilik algısı	Planlama	Kontrol odağı	Kendine güven	İletişim	Motivasyon	Öz disiplin	Öz-yeterlilik	Benlik saygısı
Bireysel girişimcilik algısı	r	1	,920**	,968**	,967**	,951**	,946**	,939**	,575**	,607**
	p		,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Planlama	r		1	,891**	,880**	,828**	,829**	,819**	,531**	,566**
	p			,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Kontrol odağı	r			1	,956**	,901**	,884**	,875**	,580**	,601**
	p				,000	,000	,000	,000	,000	,000
Kendine güven	r				1	,905**	,883**	,877**	,554**	,602**
	p					,000	,000	,000	,000	,000
İletişim	r					1	,893**	,877**	,567**	,571**
	p						,000	,000	,000	,000
Motivasyon	r						1	,889**	,532**	,573**
	p							,000	,000	,000
Öz disiplin	r							1	,511**	,543**
	p								,000	,000
Öz-yeterlilik	r								1	,581**
	p									,000
Benlik saygısı	r									1
	p									

** p<0,01

Bireysel girişimcilik algısı ile öz yeterlilik ($r: 0,575$) ve benlik saygısı ($r: 0,607$) arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Öz yeterlilik ve benlik saygısı ($r: 0,581$) arasında yine anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır (Tablo 3).

Araştırma hipotezleri, Process Macro (Model 4) ile incelenmiştir. Elde edilen analiz sonuçları görsel olarak araştırma modeli üzerinde Şekil 2’de sunulmuştur.

Şekil 2. Araştırma modeli analiz sonuçları

Şekil 2’de gösterilen analiz sonuçları Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4. Aracılık etkisi analizi sonuçları

Doğrudan Etki	Standardize Edilmemiş Katsayılar	Standardize Edilmiş Katsayılar (β)	Standart hata	t	P	R ²	Alt Sınır	Üst Sınır
BGA → BS	,347	,607	,026	13,346	,000*	,368	,296	,398
BS → ÖZY	,309	,367	,046	6,655	,000*	,416	,218	,401
BGA → ÖZY	,170	,352	,026	6,390	,000*		,117	,223
Dolaylı Etki								
BGA → ÖZY	,107	,223	,017	6,294			,075	,143
Toplam Etki								
BGA → ÖZY	,277	,575	,022	12,286	,000*	,331	,233	,322

* $P < 0,01$; BGA: Bireysel Girişimcilik Algısı; ÖZY: Öz-Yeterlilik; BS: Benlik Saygısı

Doğrudan etkiler değerlendirildiğinde; bireysel girişimcilik algısının benlik saygısı üzerinde ($\beta: 0,607$) pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi saptanmıştır. Bireysel girişimcilik algısının benlik saygısı üzerinde açıklanan varyans değeri R^2 değeri ,368’dir. Bireysel girişimcilik algısı ($\beta: 0,367$) ve benlik saygısının ($\beta: 0,352$) öz yeterlilik üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu gözlenmiştir. bireysel girişimcilik algısının benlik saygısı üzerinde açıklanan varyans değeri R^2 değeri 0,416’dır.

Dolaylı etkiler incelendiğinde; bireysel girişimcilik algısının öz yeterlilik üzerindeki ($\beta: 0,201$) dolaylı etkisi anlamlıdır. Bireysel girişimcilik algısının öz yeterlilik üzerinde doğrudan ($\beta: 0,367$) ve dolaylı ($\beta: 0,223$) etkisi

istatistiksel olarak anlamlıdır. Elde edilen tüm veriler birlikte değerlendirildiğinde; benlik saygısının modele dâhil edilmesiyle aracılık rolü gösterdiği belirlenmiştir. Aracı etkinin belirlenmesinin ardından VAF katsayısı ile bu etkinin anlamlılığı test edilmiştir.

VAF katsayısı= Dolaylı Etki / (Dolaylı Etki+Toplam Etki) şeklinde hesaplanmaktadır (Hair vd., 2017; 2018). VAF>0.80 ise tam aracı etki; $0.20 \leq VAF \leq 0.80$ ise kısmi aracı etki vardır. VAF<0.20 ise aracı etkiden söz edilemez (Yıldız, 2021). Bu çalışma için VAF katsayısı $0,223 / (0,223+0,575) = 0,27$ 'dir. Benlik saygısının kurulan modelde VAF katsayısında 0,27 değeri aldığı görülmüş olup kısmi aracılık rolü gösterdiği söylenebilir.

5. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada topluma yön verecek olan geleceğin bireylerinde bireysel girişimcilik algısının benlik saygısı ve öz yeterlilik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmada benlik saygısının bireysel girişimciliğin öz yeterlilik üzerindeki etkisinde aracılık rolü değerlendirilmiştir. Ayrıca benlik saygısının bu iki kavramda arasındaki rolüne bakılmasının nedeni girişimciliğin artırılmasında önemli olduğu düşünülen öz yeterliliğin vurgulanması açısından seçilmiştir (Seikkula-Leino ve Salomaa, 2021). Bu amaç doğrultusunda üniversite öğrencilerinde bireysel girişimcilik algısı, benlik saygısı ve öz yeterlilik düzeyleri belirlenmiştir. Bu doğrultuda üniversite öğrencilerinde bireysel girişimcilik algısının orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Genç neslin önemli bir parçası olan üniversite öğrencilerinde, güçlü bir bağımsız öğrenme yeteneğine ve yeni şeyleri kolayca kabul etme özelliklerine sahip olduklarından, daha yüksek girişimcilik potansiyeli gösterirler ve girişimcilik faaliyetlerine katılma olasılıkları daha yüksektir (Wang vd., 2023). Bu bakımdan üniversite öğrencilerinde bireysel girişimcilik algılarının yükseltilmesi gerektiği söylenebilir.

Literatürde girişimcilik algısını olumlu yönde etkileyen kavramlardan biri de öz yeterliliklerdir. Öz yeterlilik ne ke kadar yüksek olursa girişimciliğinde aynı şekilde artacağı belirtilmektedir (Ceyhan vd., 2020). Bu çalışmada üniversite öğrencilerinde öz yeterlilik yüksek düzeyde bulunmuştur. Literatürde öz yeterliliği yüksek olanların girişimci olmaya daha yatkın oldukları bildirilmektedir. Ayrıca eğer bireyler düşük öz yeterliliğe sahipse girişimcilik açısından ihtiyaç duyulan becerileri geliştirmelerinde engel olabileceği söylenebilir (Tangör ve Özgen, 2022). Yine aynı şekilde yüksek düzeyde öz yeterliliğe sahip bireylerin girişimciliği bir iş olarak sürdürme ve fırsatları belirleme gibi farklı davranış özellikleri gösterdikleri söylenebilir (Akbari vd., 2024).

Çalışmanın bir diğer önemli değişkeni olan üniversite öğrencilerde benlik saygısının yüksek düzeyde olduğu görülmüş olup literatür ile uyumlu olduğu belirlenmiştir (Işık ve Çiçek, 2020). Benlik saygısı, risk almayı, yenilikçi çözümlerin peşinde koşmayı sağlar ve girişimcilik üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir (Abbassi ve Sta, 2019). Benlik saygısının yüksek düzeyde olması daha etkili kişilerarası ve iş ilişkileri kurulmasına yardımcı olabilir ve çalışma ortamının iyileştirilmesine katkıda bulunabilir. Aynı zamanda kişinin düşüncelerine, yargılarına ve karar verme yeteneğine güvenmesiyle ilişkilidir. Zayıf benlik saygısı, aşırı uyumlu veya asi davranışlara yol açar, çalışma ortamını tatsız hale getirir ve üretkenliği azaltır, ayrıca zihinsel sağlık sorunlarına yol açar (Eliyana vd., 2020). Bu açıdan bakıldığında geleceğin bireyleri olan üniversite öğrencilerinde benlik saygısının belirli bir düzeyde tutulması gerektiği söylenebilir.

Üniversite öğrencilerinde bireysel girişimcilik algısının benlik saygısı üzerinde olumlu yönde etkisi saptanmış ve H1 hipotezi kabul edilmiştir. Üniversite öğrencileri üzerine yapılan çalışmalarda girişimciliğin benlik saygısını olumlu yönde etkilediği bildirilmiş olup (Abbassi ve Sta, 2019; Li vd., 2023; Eliyana vd., 2020) çalışma bulgusu desteklenmiştir. Yine Ayalew ve Zeleke (2018) çalışmasında benzer bir sonuca rastlanılmıştır. İsmail vd. (2013) ise bireylerin benlik saygısı yüksek ise girişimciliğe yönelik yeni iş kurma fırsatlarının da aratacağını bildirmiştir. Her ne kadar çalışma bulgularını destekleyen araştırmaların sayıca çoğunlukta olduğu görülse de literatürde farklı

girişimcilik ölçekleri ile yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde girişimcilik yönelimi ile benlik saygısı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı bildirilmiştir (Özdemir, 2014).

Benlik saygısının öz yeterlilik üzerinde anlamlı bir etkisini olduğunu belirten H2 hipotezi çalışma bulguları neticesinde desteklenmiştir. Aykaç vd. (2023) çalışmasında mesleğine başlamış yeni mezunlarda benlik saygısı ile öz yeterlilik arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Yine öğrenciler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde benlik saygısı ile öz yeterlilik arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu saptanmıştır (Aydoğan ve Özbay, 2020; Işık ve Çiçek, 2020; Yıldırım ve Atilla, 2020; Burger vd., 2020; Laguna, 2013; Ziebe vd., 2018; Eliyana vd., 2020) Öz yeterlilik ve benlik saygısı, bireylerin çeşitli ortamlarda nasıl davrandığını ve tepki verdiğini büyük ölçüde etkilemektedir (Eliyana vd., 2020). Dolayısıyla bu iki kavramın birbirleriyle ilişki olduğu aşikârdır.

Çalışmanın bir diğer hipotezi olan bireysel girişimcilik algısının öz yeterlilik üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi olduğunu belirten H3 hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde öğrenciler üzerine yapılan çalışmalarda girişimcilik ile öz yeterlilik arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (Pihie ve Akmaliah, 2009; Sandi ve Nurhayati (2020). Bu bakımdan bireylerde girişimcilik göstermelerindeki eğilimlerinde öz yeterliliğin etkili olduğu söylenebilir (Özler vd., 2017). Buna karşın girişimcilik ile öz yeterlilik arasında anlamlı bir ilişki olmadığını belirten çalışmalara rastlanılmış (Ogunleye vd., 2014) olmakla birlikte öz yeterlilik ile girişimcilik arasında anlamlı bir ilişki olduğunu belirten çalışmaların daha ağırlıkta olduğu görülmüştür (Gorostiaga vd., 2019; Piperopoulos ve Dimov, 2015; Çolakoğlu ve Çolakoğlu, 2016; Erwani ve Riyanto, 2019; Tangör ve Özgen, 2022).

Literatürde farklı ölçekler ile yapılmış çalışmalarda; Zhao vd., (2005) öz yeterliliğin kişinin girişimciliğini etkilediğini belirtmiştir. Baidi ve Suyatno (2018); Travis ve Freeman (2017), öz yeterliliğin girişimcilik niyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu eklemiştir (Garaika vd., 2019). ABD'li işletme öğrencileri arasında öz yeterlilik ile girişimcilik arasında negatif yönde ilişkili olduğu ve girişimcilerin yaratıcılığı, azim, çeşitlilik arayışı ve güçlü muhakeme yeteneği gibi kişilik değişkenleriyle negatif korelasyona sahip olduğu bulunmuştur (Harris ve Gibson, 2009; Harris ve Gibson, 2008). Buna karşın Malezya'daki ortaokul öğrencileri ve üniversite öğrencileri arasında yapılan çalışmalarda, öz yeterliliğin girişimcilik niyetiyle anlamlı ve pozitif bir ilişkiye sahip olduğu belirlenmiştir (Pihie ve Bagheri, 2011a; Pihie ve Bagheri, 2011b).

Çalışmanın son hipotezi ise benlik saygısının aracılık rolüne ilişkin kurulan H4 hipotezi kabul edilmiştir. Literatürde farklı girişimcilik ölçekleri ile yapılan çalışmalarda benlik saygısının girişimcilik niyetini etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca benlik saygısının yeterlilik ve değer kavramlarında olduğu göz önüne alındığında çalışma bulgusunun desteklediği ifade edilebilir (Akbari vd., 2024). Yine başka bir çalışmada girişimcilik niyeti, benlik saygısı ve öz yeterlilik arasında pozitif yönde ve anlamlı ilişkilerin olduğu görülmüştür (Işık ve Çiçek, 2020). Bununla birlikte Laguna (2013) çalışmasında girişimcilik niyeti ile benlik saygısı ve öz yeterlilik arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı gözlenmiştir. Buna karşın Rajar vd., (2022) çalışmasında benlik saygısı ve öz yeterliliğin girişimcilik niyetini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Bu çalışmada üniversite öğrencilerinde benlik saygısının öz yeterlilik ve bireysel girişimcilik üzerinde önemli bir rolü olduğu belirlenmiştir. Bireysel girişimcilik algısı, benlik saygısı ve öz yeterlilik arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öz-yeterlilik ve benlik saygısı bireysel girişimcilik algısını olumlu yönde etkilemektedir. Bu doğrultuda bireysel girişimcilik algısının geliştirilmesi noktasında üniversite öğrencilerinde benlik saygısı ve öz-yeterliliği arttırmak için geliştirici etkinlikler ders arası aktiviteler ve uygulayıcılar tarafından ortak bir çalışma planının oluşturulması önerilebilir. Bu bağlamda öğrencilerin kurmak istedikleri iş sahalarına yönelik girişimler sayesinde yeni iş kolları geliştirilebilir. Üniversite eğitimi boyunca girişimcilik üzerinde durmak, öğrencilere bu konu hakkında farkındalıklarını yükseltmek, akıllardaki belirsizlikler ve korkuları azaltmak, nasıl hareket edecekleri konusunda bilgilendirme yapmak ve genç girişimcilere yönelik teşvik edici politikalardan bahsedilmesi önerilebilir. Ayrıca üniversite öğrencilerinde kariyer gelişimlerine

yönelik eğitimlerin yapılması, gelecek planlaması, kariyer yollarının belirlenmesi, motivasyonlarının yükseltilmesi ve etkin danışmanlıkların verilmesi de önemlidir.

Bu çalışmanın güçlü yanlarının yanı sıra bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu çalışmanın sonuçları bu örneklem için geçerlidir. Bu nedenle çalışmanın farklı üniversite öğrencileri ve farklı sayıdaki örneklerle tekrarlanması ve karşılaştırılması önerilebilir. Çalışmanın bir diğer kısıtı da çalışmanın yapıldığı ilgili devlet üniversitesinde araştırma tarihleri içerisinde aktif olarak öğrenimlerine devam eden öğrenciler ile sınırlıdır. Ayrıca veriler anket yöntemi ile toplandığı için anlık bilgi sağlamaktadır. Çalışmanın gelecekte kamu ve vakıf üniversitelerinde yapılarak mukayese edilmesi önerilebilir.

Etik Kurul Beyanı

Çalışma, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma Önerisi Etik Değerlendirme Kurulu tarafından değerlendirilmiş ve 25 Aralık 2023 tarihinde E-99711239-050.01.04/ ve 2023/3 sayılı karar ile etik açıdan uygun bulunmuştur. Ayrıca ilgili belge, sorumlu yazar tarafından DergiPark sistemine yüklenmiştir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Çalışmadaki tüm süreçler tarafından ortak olarak yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Abbassi, R., & Sta, N. (2019). The Effect of self-esteem, entrepreneurship education, and entrepreneurial tradition of the family on the entrepreneurial intention among students. *Journal of Business and Management Research, 12*, 235-245.
- Akbari, M., Irani, H. R., Zamani, Z., Valizadeh, N., & Arab, S. (2024). Self-esteem, entrepreneurial mindset, and entrepreneurial intention: A moderated mediation model. *The International Journal of Management Education, 22*(1), 100934.
- Akhtar, S., Hongyuan, T., Iqbal, S., & Ankomah, F.Y.N. (2020). Impact of need for achievement on entrepreneurial intentions; mediating role of self-efficacy. *Journal of Asian Business Strategy 10*(1), 114–121.
- Al Issa, H. E. (2021). Psychological capital for success: The mediating role of entrepreneurial persistence and risk-taking. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies, 14*(4), 525-548.
- Arslan, R., & Demir, G. (2022). G-POWER ve MINITAB Uygulamalı Örneklem Yöntemleri. Ankara: Nobel Yayınları
- Ayalew, M.-M., & Zeleke, S.A. (2018). Modeling the impact of entrepreneurial attitude on self-employment intention among engineering students in Ethiopia. *Journal of Innovation and Entrepreneurship, 7*, 8-35.
- Aydoğan, D., & Özbay, Y. (2012). Akademik erteleme davranışının benlik saygısı, durumluluk kaygı, öz-yeterlilik açısından açıklanabilirliğinin incelenmesi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi, 2*(3), 1-9.
- Aykaç, E., Özdemir, Ö., & Saçıkartalı, M. (2023). Şef adaylarının meslekteki ilk yıllarına ilişkin tutumlarında, öz yeterlilik ve benlik saygısının rolü. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 6*(2), 801-812.

- Baidi., & Suyatno. (2018). Effect of entrepreneurship education, self efficacy and need for achievement toward student's entrepreneurship intention: Case study in FEBI, IAIN Surakarta, Indonesia. *Journal of Entrepreneurship Education*, 21(2), 1-16.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Bandura, A. (2012). On the functional properties of perceived self-efficacy revisited. *Journal of Management*, 38(1), 9-44.
- Burger, K., Mortimer, J., & Johnson, M. K. (2020). Self-esteem and self-efficacy in the status attainment process and the multigenerational transmission of advantage. *Social Science Research*, 86, 1-14.
- Ceyhan, S., Yıltay, S., & Batga, B. (2020). Duygusal zekâ ile girişimcilik eğilimi arasında öz yeterliliğin aracılık rolü: Çukurova Üniversitesi'nde bir alan araştırması. *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 4(6), 1-19.
- Çolakoğlu, H., & Çolakoğlu, T. (2016). Üniversitelerdeki girişimcilik eğitimi ile öz yeterlilik algısı ve girişimcilik potansiyeli ilişkisi üzerine bir saha araştırması. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17(37 Girişimcilik Özel Sayısı), 70-84.
- Çuhadaroğlu, F. (1986). Adölesanlarda Benlik Saygısı [Uzmanlık Tezi]. Hacettepe Üniversitesi
- Doğrul, B. Ş., Evcimen, C., & Çakıcı, A. (2023). Öz yeterlik, istihdam edilebilirlik algısı ve girişimcilik yönelimi ilişkisi: Üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 60-77.
- Efendi, M. H., Wazni, M. K., & Muliadi, A. (2023). Self-efficacy in entrepreneurship for science teacher candidates: A comparative study of gender and semester. *Jurnal Penelitian Pendidikan IPA*, 9(7), 5596-5602.
- Eliyana, A., Sridadi, A. R., & Widiyana, E. U. (2020). The role of self-efficacy on self-esteem and entrepreneurs' achievement. *Systematic Reviews in Pharmacy*, 11(8), 314-319.
- Erwani, Y., & Riyanto, E. (2019). Student entrepreneurial interests that are influenced by income expectations, entrepreneurship education, and self efficacy. *Jurnal Kewirausahaan*, 7(1), 572-580.
- Garaika, G., Margahana, H. M., & Negara, S. T. (2019). Self efficacy, self personality, and self confidence on entrepreneurial intention: study on young enterprises. *Journal of Entrepreneurship Education*, 22(1), 1-12.
- Gorostiaga, A. Aliri, J., Ulacia, I., Soroa, G., Balluerka, N., Aritzeta, A., & Muela, A. (2019). Assessment of entrepreneurial orientation in vocational training students: Development of a new scale and relationships with self-efficacy and personal initiative. *Frontiers in Psychology*, 10, 1-10.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2017). *Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. (2nd Ed.), Sage, Thousand Oaks.
- Hair, J. F., Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Gudergan, S. P. (2018). *Advanced Issues in Partial Least Square Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. Sage Publication, Thousands, Oaks.
- Harris, M. L., & Gibson, S. G. (2008). Examining the entrepreneurial attitudes of US business students. *Education+ Training*, 50(7), 568-581.
- Harris, M. L., & Gibson, S. G. (2009). A connection between personality and entrepreneurial attitudes Evidence for U.S. business students. *In Small Business Institute® National Proceedings*, 33(1), 9-22.
- Hutasuhut, S., Thamrin, T., & Ridwan, M. (2023). A creative model of entrepreneurship learning to improve self-efficacy, entrepreneurial intention, and student achievement. *Creativity Studies*, 16(2), 578-592.

- İncik, E. Y., & Uzun, N. B. (2017). Bireysel girişimcilik algı ölçeği geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(39), 471-485.
- Işık, M., & Çiçek, B. (2020). Planlı davranış teorisi perspektifinden girişimcilik niyeti üzerinde sosyal sermaye öz yeterlilik ve öz saygının rolü. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 15(1), 185-206.
- Jerusalem, M., & Schwarzer, R. (1979). The general self-efficacy scale (GSE).
- Laguna, M. (2013). Self-efficacy, self-esteem, and entrepreneurship among the unemployed. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(2), 253-262.
- Li, Z., Lu, F., & Feng, X. (2023). Why women's entrepreneurial activities are low in China? The psychological perspective of self-esteem. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 36(1), 1906-1932.
- Martínez-González, J.A., Kobylinska, U., García-Rodríguez, F.J. & Nazarko, L. (2019). Antecedents of entrepreneurial intention among young people: Model and regional evidence. *Sustainability* 11(24), 6993.
- Newman, A., Obschonka, M., Schwarz, S., Cohen, M., & Nielsen, I. (2019). Entrepreneurial self-efficacy: A systematic review of the literature on its theoretical foundations, measurement, antecedents, and outcomes, and an agenda for future research. *Journal of Vocational Behavior*, 110, 403-419.
- Obschonka, M., Hakkarainen, K., Lonka, K., & Salmela-Aro, K. (2016). Entrepreneurship as a twenty-first century skill: Entrepreneurial alertness and intention in the transition to adulthood. *Small Business Economics* 48(3), 487-501.
- Ogunleye, N., Adedeji J., & Osagu, J. C. (2014). Self-efficacy, tolerance for ambiguity and need for achievement as predictors of entrepreneurial orientation among entrepreneurs in Ekiti State. *European Journal of Business and Management*, 6(17), 240-251.
- Olusola, O. (2011). Intrinsic motivation, job satisfaction and self-efficacy as predictors of job performance of industrial workers in Ujebu zone of Ogun State. *The Journal of International Social Research*, 4(17), 569-577.
- Özdemir A. A. (2014). Kültür, benlik saygısı ve girişimcilik eğilimi: Amerikan ve Türk üniversite öğrencilerinde karşılaştırmalı bir çalışma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 43(2), 351-367.
- Özler, N. D. E., Giderler, C., & Baran, H. (2017). Öz yeterlilik ve kontrol odağının bireylerin girişimcilik niyeti üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 736-747.
- Pautina, M. R., Puluhalawa, M., & Djibran, M. R. (2018). The correlation between interest in entrepreneurship and students' self-esteem. *Journal of Business and Behavioural Entrepreneurship*, 2(2), 62-67.
- Pihie, Z. A. L., & Akmaliah, Z. (2009). Entrepreneurship as a career choice: An analysis of entrepreneurial self-efficacy and intention of university students. *European Journal of Social Sciences*, 9(2), 338-349.
- Pihie, Z. A. L., & Bagheri, A. (2011a). Malay secondary school students' entrepreneurial attitude and entrepreneurial self efficacy: A descriptive study. *Journal of Applied Science*, 11(2), 316-322.
- Pihie, Z. A. L., & Bagheri, A. (2011b). Malay student's entrepreneurial attitude and entrepreneurial efficacy in vocational and technical secondary schools. *Pertanika Journal of Social Science and Humanities*, 19(2), 433-447.
- Piperopoulos, P., & Dimov, D. (2015). Burst Bubbles or Build Steam? Entrepreneurship Education, Entrepreneurial Self Efficacy, and Entrepreneurial Intentions. *Journal of Small Business Management*, 53(4),

970-985.

- Rachmawan, A., Lizar, A. A., & Mangundjaya, W. L. (2015). The role of parent's influence and self-efficacy on entrepreneurial intention. *The Journal of Developing Areas*, 417-430.
- Rajar, A., Khoso, I. U., & Qureshi, M. B. (2022). Determinants of Entrepreneurial Intentions: Impact of Culture, Gender, Self-Esteem, and Self-Efficacy on University Students. *Journal of Entrepreneurship, Management, and Innovation*, 4(1), 259-277.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and The Adolescent Self-Image*. Princeton University Press, NJ.
- Sadriwala K.F., & Kan L.A.A. (2018). Entrepreneurial self-efficacy and its impact on entrepreneurial intention. *International Journal of Management Sciences and Business Research*, 7(9), 9-22.
- Sandi, A., & Nurhayati, M. (2020, February). Effect of entrepreneurship education, family environment and self-efficacy on student's entrepreneurship intention. In *4th international conference on management, economics and business (ICMEB 2019)* (pp. 9-12). Atlantis Press.
- Saptono, A., Wibowo, A., Widyastuti, U., Narmaditya, B. S., & Yanto, H. (2021). Entrepreneurial self-efficacy among elementary students: the role of entrepreneurship education. *Heliyon*, 7(9), 1-7.
- Segal, G., Borgia, D., & Schoenfeld, J. (2005). Self-efficacy and goal setting as predictors of performance: An empirical study of founder-managed natural food stores. *Journal of Business and Entrepreneurship*, 17(1), 71–83.
- Seikkula-Leino, J., & Salomaa, M. (2021). Bridging the research gap—a framework for assessing entrepreneurial competencies based on self-esteem and self-efficacy. *Education Sciences*, 11(10), 1-18.
- Simanjuntak, M., Awwaliyah, I., Hayati, H. & Artanto, R.J. (2016). The entrepreneurial potential among undergraduate students. *Jurnal Bisnis dan Manajemen* 17(2), 75–84.
- Steenkamp, A., Meyer, N., & Bevan-Dye, A. L. (2024). Self-esteem, need for achievement, risk-taking propensity and consequent entrepreneurial intentions. *Southern African Journal of Entrepreneurship and Small Business Management*, 16(1), 1-11.
- Sudjarwo R., Wahyudin A., & Sudarma K. (2019). The Role of Self-Efficacy in Mediating the Effect of Entrepreneurial's Knowledge, Personality and Family Circles Against the Enterprise's Interest, *Journal of Economic Education*, 8(1), 67-74.
- Sugianingrat, I. A. P. W., Wilyadewi, I. I. D. A. Y., & Sarmawa, I. W. G. (2020). Determination of entrepreneurship education, family environment, and self-efficacy on entrepreneurship interest. *Jurnal Economia*, 16(1), 33-43.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2019). *Using Multivariate Statistics* (7th ed.). Allyn ve Bacon/Pearson Education.
- Tangör, B. B., & Özgen, H. (2022). Öz-yeterlik ve bireysel girişimcilik yönelimi ilişkisinde mükemmeliyetçiliğin aracı rolü. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(1), 164-178.
- Tentama, F., & Papatungan, T. H. (2019). Entrepreneurial Intention of Students Reviewed from Self-Efficacy and Family Support in Vocational High School. *International Journal of Evaluation and Research in Education*, 8(3), 557-562.
- Travis, K., & Freeman, E. (2017). Predicting entrepreneurial intentions: Incremental validity of proactive Personality and entrepreneurial self-efficacy as a moderator. *Journal of Entrepreneurship Education*, 20(1),

45-57.

- Wang, X. H., You, X., Wang, H. P., Wang, B., Lai, W. Y., & Su, N. (2023). The effect of entrepreneurship education on entrepreneurial intention: mediation of entrepreneurial self-efficacy and moderating model of psychological capital. *Sustainability*, 15(3), 1-20.
- Wardana, L. W., Narmaditya, B. S., Wibowo, A., Mahendra, A. M., Wibowo, N. A., Harwida, G., & Rohman, A. N. (2020). The impact of entrepreneurship education and students' entrepreneurial mindset: the mediating role of attitude and self-efficacy. *Heliyon*, 6(9), 1-7.
- Wu, L., Jiang, S., Wang, X., Yu, L., Wang, Y., & Pan, H. (2022). Entrepreneurship education and entrepreneurial intentions of college students: The mediating role of entrepreneurial self-efficacy and the moderating role of entrepreneurial competition experience. *Frontiers in psychology*, 12, 727826.
- Yeşilay, A. (1996). Genelleştirilmiş Öz-yetki Beklentisi. Erişim adresi: <http://userpage.fuberlin.de/~health/turk.htm>
- Yıldırım, G., & Atilla, G. (2020). Öz yeterliğin bilinçli farkındalık ve benlik saygısına etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 59-84.
- Yıldız, E. (2021). Smart PLS ile yapısal eşitlik modellemesi. Seçkin Basımevi: Ankara.
- Yousaf, U., Ali, S. A., Ahmed, M., Usman, B., & Sameer, I. (2021). From entrepreneurial education to entrepreneurial intention: a sequential mediation of self-efficacy and entrepreneurial attitude. *International Journal of Innovation Science*, 13(3), 364-380.
- Yusuf, E., & Efendi, R. (2019). Student Entrepreneurial Interests that are influenced by Income Expectations, Entrepreneurship Education, and Self Efficacy. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 6(6), 572-580.
- Zhao, H.S., Seibert, S.E., & Hills, G.E. (2005). The mediating role of self-efficacy in the development of entrepreneurial intentions. *Journal of Applied Psychology*, 90(6), 1265-1272.
- Zhao, X., Lynch Jr, J. G., & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research*, 37(2), 197-206.
- Zięba, M., Surawska, M., & Zalewska, A. M. (2018). Relationships between personality traits, general self-efficacy, self-esteem, subjective well-being, and entrepreneurial activity. *Polish Psychological Bulletin*, 49(2), 131-140.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Exploring the links between work characteristics, work-related rumination, and well-being: a systematic review

İş özellikleri, işle ilgili derin düşünme/ruminasyon ve iyi oluş arasındaki ilişkilerin incelenmesi: sistematik bir derleme

Merve Gerçek^{a*}, Cem Güney Özveren^b

^a Doç. Dr., Kocaeli University, Hereke Ömer İsmet Uzunyol Vocational School, Department of Management and Organization, merve.gercek@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7076-8192

^b Doç. Dr., İstanbul University, Institute for Aviation Psychology Research, cem.ozveren@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9435-6662

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 29 August 2024

Accepted: 15 September 2024

Keywords:

Work characteristics,
Work-related Rumination,
Rumination,
Well-being

Article type:

Review article

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 29 Ağustos 2024

Kabul: 15 Eylül 2024

Anahtar kelimeleri:

İş Özellikleri,
İşle İlgili Derin Düşünme,
Ruminasyon,
İyi Oluş

Makale türü:

Derleme makale

ABSTRACT

Rumination is a global phenomenon in fields such as clinical psychology and organizational behavior that refers to having recurring thoughts about a particular theme and may have a detrimental impact on well-being. As a response style to the work environment, work-related rumination (WRR) is a thinking pattern that concentrates an individual's attention on a source of discomfort, resulting in stress and anxiety, which impairs well-being. In addition to a review of studies on work characteristics, WRR, and well-being, this article identifies gaps in the literature between the definitions of WRR, the classifications of work characteristics, and approaches to well-being. This study aims to elucidate how the variables in question have been addressed in various studies and to evaluate this accumulated knowledge to derive a comprehensive summary. The sample included 25 research papers. The systematic review identified job-related, contextual, and interpersonal factors regarding work environments that affect WRR and well-being. The findings indicate that WRR is an essential mechanism in the relationship between work characteristics and well-being and offers suggestions for future research. In addition, this study is considered valuable for researchers and practitioners such as human resources professionals and organizational/workplace psychologists by exploring the theoretical underpinnings of these factors.

ÖZET

Derin düşünme/ruminasyon, belirli bir tema hakkında tekrar eden düşüncelere sahip olmayı ifade eden ve iyi oluş üzerinde olumsuz etkilere yol açabilecek bir olgu olarak klinik psikoloji ve örgütsel davranış gibi disiplinlerde yaygın biçimde ele alınmaktadır. Çalışma ortamı taleplerine bir yanıt stili olarak işle ilgili derin düşünme/ruminasyon, bireyin dikkatini bir rahatsızlık kaynağına yoğunlaştırarak, iyi oluşu azaltmakta, stres ve kaygıyı ise arttırmaktadır. Araştırmacılar iş özellikleri, işle ilgili derin düşünme ve iyi oluş arasındaki ilişkileri bazı açılardan açıklamaya çalışsa da işle ilgili derin düşünmenin tanımı, iş özelliklerinin sınıflandırılması ve iyi oluş yaklaşımları konusunda bir görüş birliği henüz gözlenmemiştir. Bu çalışma, söz konusu değişkenlerin çeşitli çalışmalarda nasıl ele alındığını açıklamayı, kapsamlı bir özet elde etmek için mevcut literatürü değerlendirmeyi ve gelecekteki araştırma çabaları için önerilerin sağlanmasını amaçlamaktadır. Bu çalışmanın örneklemini 25 görgül araştırma makalesi oluşturmaktadır. Bu sistematik inceleme sayesinde işle ilgili derin düşünme ve iyi oluşu etkileyen iş özellikleri, işle ilgili faktörler, kişilerarası faktörler ve bağlamsal faktörler olarak gruplandırılmıştır. Elde edilen bulgular işle ilgili derin düşünmenin iş özellikleri ve iyi oluş arasındaki ilişkilerde önemli bir mekanizma olduğunu göstermektedir. Bu çalışmanın söz konusu değişkenlerin kuramsal arka planını inceleyerek araştırmacılar, insan kaynakları uzmanları ve örgüt/işyeri psikologları gibi uygulamacılar için faydalı olacağı düşünülmektedir.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: mrvgercek@gmail.com

Atf / Citation: Gerçek, M. and Özveren, C. G. (2024). Exploring the links between work characteristics, work-related rumination, and well-being: a systematic review. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 204-224. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1540483>

1. Introduction

The modern workplace is a complex setting, and employees encounter a variety of challenges on a daily basis. One of these obstacles is replenishing the resources used in cognitive or physical efforts. Extensive research in industrial psychology, organizational behavior, and health psychology supports the notion that recovery time after work is essential for preventing harmful health effects. Scholars have struggled for decades to answer how work characteristics impact employee health. Psychological and physical recovery are two significant variables that influence employee well-being (Fritz et al., 2010). Rumination is one of the psychologically detrimental cognitive responses to negative experiences and involves constant thinking of these adverse events or recalling unpleasant life circumstances (Papageorgiou & Wells, 2004). Work-related rumination (WRR) refers to focusing on work-related events, which hinders recuperation and creates vulnerability to stress-related health issues (Newman & Nezelek, 2019). The impact of rumination on employee performance and well-being is highlighted in the literature on rumination and work-related rumination, which covers a range of occupational health psychology topics. Prior studies have examined the connection between rumination, workplace rudeness, and sleep quality, emphasizing the need for recovery experiences to lessen the damaging impacts of mistreatment at work (Demsky et al., 2019). Furthermore, studies on the psychological elements of rumination and its consequences for depression, burnout, and stress at work have highlighted the need for rumination-specific treatment programs like therapies (Vandevala et al., 2017). Occupational health psychology has been interested in the relationship between rumination and rumination connected to one's job, and research has investigated this relationship from several angles. For instance, Syrek et al. (2017) discovered that affective rumination mediates the within-person link between incomplete tasks and sleep, emphasizing the influence of work-related rumination on sleep quality. Even though there are studies that show that WRR is linked to some positive outcomes (e.g., Vahle-Hinz et al., 2017), the most common problems with WRR are sleep disorders and fatigue (Akerstedt et al., 2002; Kompier et al., 2012). Therefore, given that WRR could lead to favorable and unfavorable employee outcomes, it is crucial to identify the specific individual and contextual elements that influence it.

Some individual and contextual factors have been studied to shed insight into the antecedents and consequences of WRR (Cropley et al., 2006; Sonnentag & Fritz, 2015; Vahle-Hinz et al., 2014). According to previous research, the organizational environment is associated with WRR in nonwork time and causes impaired well-being due to WRR (Berset et al., 2011; Syrek et al., 2017). Also, job demands were shown to trigger WRR and lead to impaired well-being (Cropley et al., 2006; Kinnunen et al., 2011; Perko et al., 2017). Due to its relationship with rising physiological and psychological arousal in response to prolonged demands (Brosschot et al., 2006), WRR is commonly accepted to emerge when work-related stress occurs (Wach et al., 2021). Though attempts to assess the relationship between work characteristics, WRR, and well-being were made from different perspectives and using other research methods (Blanco-Encomienda et al., 2020; Tuerktozun et al., 2020), there is a lack of comprehensive assessments of how these variables were studied together. Also, systematic reviews, bibliometric analyses, and meta-analyses are particular research types with their own constraints, including a focus on certain research criteria and a specific time frame. Therefore, the present study aims to provide a concise overview of existing literature investigating the links between work characteristics, WRR, and well-being and identify potential implications for future research. So, this study contributes to the WRR and well-being literature in several ways. First, the notion of rumination has been widely studied within clinical samples with cases of depression or trauma (Morrison & O'Connor, 2008). In this systematic review, we focused solely on WRR and studies involving employees. Secondly, a systematic approach contributes to a better understanding of the relationship between work characteristics, WRR, and well-being. In addition, evaluating the theoretical frameworks utilized to explain WRR-well-being linkages contributes to a more in-depth knowledge of the conceptual foundation of these links. This study concludes with an overview of the reviewed studies'

characteristics, data collection instruments, and theoretical and methodological recommendations for future research.

2. Theoretical Background

2.1. Work-Related Rumination and Work Characteristics

According to Martin and Tesser (1989: 7), rumination is "*a class of conscious thoughts that revolve around a common instrumental theme and that recur in the absence of immediate environmental demands requiring the thought*". Rumination is simply the process of focusing on a life event, person, or situation and constantly thinking about it despite the lack of any demand. It is a broad term encompassing various types of persistent thinking that differ in frequency and deterrence. In other words, ruminating inhibits individuals from operating in a healthy way that may improve their affective states (Lyubomirsky & Nolen-Hoeksema, 1993). Rumination is widely studied from the clinical perspective (Querstret et al., 2016) as a negative cognitive style since it is described as a recurrent and persistent preservative self-focus on unpleasant events (Spasojevic et al., 2004). For instance, rumination is usually accepted as a predictor of depressed mood (Ciesla & Roberts, 2007). Rumination, in general, could be connected to any life event, situation, or stressor that disturbs an individual, whereas WRR is related explicitly to work factors. Frone (2015:3) defined rumination as "*preoccupation with and repetitive thoughts focused on negative work experiences that may extend past the workday*." Their definition shows that WRR tends to be conceptualized as a negative concept because it involves repetitive thinking regarding unpleasant incidents. However, according to Cropley and Zijlstra (2011), rumination should be divided into two categories: affective rumination, which hinders the recovery process, and problem-solving pondering, which helps overcome work-related issues. Furthermore, Querstret and Cropley (2012) showed that affective rumination is more significant for increased fatigue than problem-solving pondering. This result indicates that problem-solving pondering could be beneficial for making plans for overcoming a problem or dealing with a task, ultimately facilitating recovery (Syrek et al., 2017). Also, problem-solving pondering has been demonstrated to be beneficial regarding recuperation and enhanced work engagement (Hamesch et al. 2014). According to some authors, another sub-dimension of WRR is called psychological detachment, meaning "*refraining from job-related activities and mentally disengaging from work during time off-job*" (Sonnentag & Fritz, 2007). In other words, the absence of positive or negative work-related thoughts during non-work periods is called "psychological detachment." Prior research has shown that three concepts are related but distinct from each other (e.g., Cropley & Milward Purvis, 2003; Sonnentag & Fritz, 2015).

Many diverse conceptual perspectives underpin WRR research. Previously, Fritz and Sonnentag (2005) proposed a form of thinking about work, which they called "*positive work reflection*," which indicates "*thinking about the positive aspects of one's job*." Also, Casper et al. (2018) suggested negative work reflection, which means focusing on the unpleasant aspects of one's job. In addition, Weigelt et al. (2019) said that positive and negative work reflections differ in some facets of WRR. Their study underlines that affective rumination, psychological detachment, problem-solving pondering, negative work reflection, and positive work reflection relate differentially to emotional exhaustion and work engagement.

Though there are slight differences, the typical focus of these conceptualizations is the emphasis on balancing work-related stressors and demands with personal resources to maintain a healthy mental and physical state. In prior studies, WRR is generally conceptualized in the context of The Effort-Recovery Theory (E-R) (Meijman & Mulder, 1998) and The Conservation of Resources Theory (COR) (Hobfoll, 1989). E-R assumes that individuals preserve and develop individual resources to cope with work-related demands. To meet these demands for facilitating work recovery, physical, emotional, and mental effort are required (Zijlstra & Sonnentag, 2006). On the other hand, COR suggests that people are motivated to protect their internal or external resources to survive.

Especially under stress, the drive to preserve one's resources becomes more substantial and more evident. For instance, in cases of energy loss, people look for alternative ways of regaining energy.

According to COR and E-R, WRR could considerably limit an individual's capacity to disengage from the work setting and participate in essential recovery activities to replenish their resources. Research confirms that rumination about stressful situations negatively distorts thinking processes and impairs actions (Lyubomirsky & Nolen-Hoeksema, 1993). According to research, people who suffer workplace stress are more likely to engage in WRR (Cropley & Zijlstra, 2011). As a strategy for dealing with job strain, an individual may be more inclined to ruminate on their unfavorable experiences when they are no longer physically at work.

Prior research has demonstrated that job stressors or demands have been shown to trigger WRR (Cropley et al., 2006). The main idea behind the connection between work stressors and WRR is that recovering after a stressful work event is more challenging if the thoughts regarding the stressful event are brought up again in non-work time (Vahle-Hinz et al., 2014). Stress factors such as a heavy workload, social conflict at work, and role ambiguity might persist in non-work time when individuals constantly have them on their minds (Brosschot et al., 2006). Querstret and Cropley (2012) suggested that WRR is an extension of work demands and a determiner of work-related stress. They argued that WRR responds to work demands, which continue after leaving work and hinder recuperation. Also, Cropley and Milward Purvis (2003) claimed that individuals who experience high job strain could not quickly recover from ruminative thinking related to work because they could not "*switch off*" at the cognitive level. In addition, time pressure, which refers to an imbalanced amount of time between the given time and the amount of work, creates a situation where individuals are not able to finish their tasks on time fall into recursive thinking, and eventually fail to detach (Sonnentag et al., 2014) psychologically.

More recent research also shows the relationships between job demands and WRR (e.g., Burch & Barnes, 2020; Kinman, 2017; Payne & Kinman, 2019; Sousa & Neves, 2021). A cross-cultural study by Karabati et al. (2019) revealed that dissatisfied workers spend more time thinking about their situation, which underlines the significance of job satisfaction as a critical determiner of WRR. Other work factors leading to WRR include workplace incivility (He et al., 2020), after-hours e-mailing frequency and duration (Minnen et al., 2021), and perceived daily workload (Pindek et al., 2021).

2.2. Work-Related Rumination and Well-being

Researchers have proposed two primary approaches for conceptualizing well-being: objective and subjective well-being. Health, income, and safety factors determine one's quality of life and are commonly used to assess objective well-being. On the other hand, subjective well-being refers to subjective assessments of one's life based on life experiences (Diener, 2000). Thus, objective well-being is focused on the accurate dimensions of a good life, whereas subjective well-being mainly concentrates on subjective judgments (Voukelatou et al., 2021).

The main idea underlying the relationship between well-being and WRR is that what people think influences how they feel and act (Karabati et al., 2019). Rumination is a response style that focuses an individual's attention on a source of discomfort and prevents problem-solving (Nolen-Hoeksema, 1991). Since rumination occurs when a person repetitively imagines the possibilities of a particular event, it may trigger negative thoughts. Imagining stressful events repeatedly is found to increase stress and anxiety (Michl et al., 2013). Prior research demonstrated that ruminating leads to a distorted perception of incidents and that rumination-prone individuals tend to isolate themselves from their social surroundings and limit their involvement in pleasurable activities (Ciesla & Roberts, 2007). In other words, constant thinking about work could negatively impact people's emotions and actions by depleting both psychological and physical resources.

The links between WRR and well-being were studied from numerous perspectives. The Conservation of Resources Theory (COR) suggests that work-related rumination could adversely impact well-being and productivity. Studies have shown that negative work context, work-related rumination, and sleep quality are all linked to decreased well-being (Berset et al., 2011). Some studies assessed well-being using physical factors (e.g., fatigue, sleep quality), whereas others used psychological characteristics (e.g., emotional exhaustion, engagement, life satisfaction). The health state of individuals is a crucial aspect of their well-being (Voukelatou et al., 2020). As an essential component of health status, fatigue is a global phenomenon, given the growing intensity of work conditions (Dawson et al., 2011; Querstet & Cropley, 2012).

Individuals working in a high-demanding work setting generally face sleep disturbance and believe these results from WRR (Berset et al., 2011). Recuperation is necessary for replenishing personal resources in the face of the increase in emotionally taxing job demands that have multiple negative health consequences. So, recovery may only be possible if a person physically and emotionally disengages from work. Due to its nature, WRR could occur at or outside work, such as at home. Rumination has been found to have adverse effects on sleep quality since it makes falling asleep difficult (Kompier et al., 2012). Therefore, emotionally charged, recurrent thoughts after work could pose a health threat to employees (Kinnunen et al., 2017).

Typical subjective well-being indicators often include emotional exhaustion or burnout, work engagement, and life satisfaction. A study among academics revealed that worrying and ruminating about work enhanced participants' exhaustion after returning to work (Kinman et al., 2017; Perko et al., 2017). Similarly, continuous cognitive engagement with work-related ideas during non-work time caused burnout (Söderstrom et al., 2012). Some studies used physical and psychological indicators to investigate the effects of job demands and WRR on well-being. For instance, Minnen et al. (2021) measured well-being with engagement and fatigue using self-report scales. While Karabati et al. (2019) concentrated on the happiness and life satisfaction elements of subjective well-being, Zoupanou and Rydstedt (2019) examined the connections between affective rumination and psychosomatic symptoms, demonstrating the existence of a wide range of well-being approaches within the literature.

3. Method

3.1. Study Design

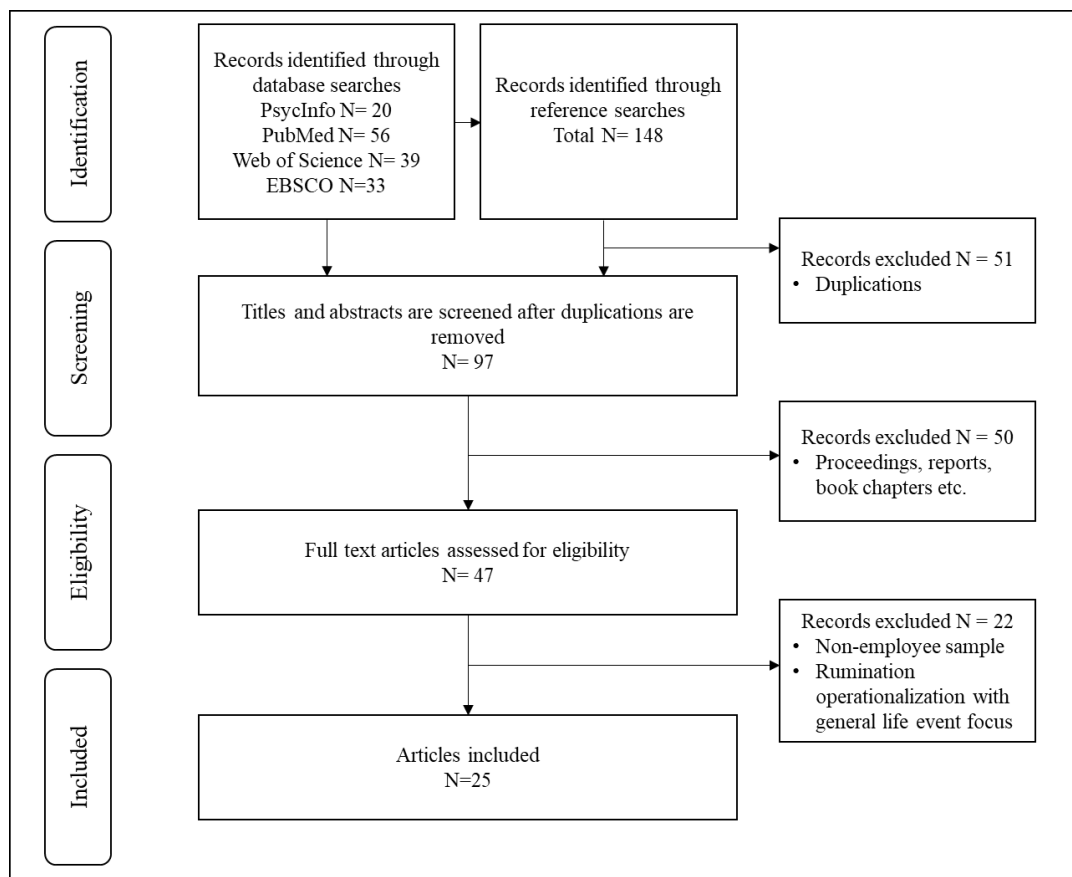
The Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA) (Page et al., 2021) were used in this study. The search was based on Web of Science, EBSCOhost, PubMed, and PsycInfo articles. The data collection and analysis lasted between October 2022 and November 2023. Search terms included the combinations of “work-related rumination,” “work rumination,” “affective rumination,” “employee rumination,” “rumination,” “well-being,” “burnout,” “exhaustion,” and “engagement” in the topic, title, and abstracts of publications. An example search query is “(work-related rumination) AND (well-being) OR (work-related rumination) AND (burnout).” The initial search yielded the following: PsychInfo (N = 20), PubMed (N = 56), Web of Science (N = 39), and EBSCO (N = 33). The first step was to determine the duplicate records. Secondly, all titles and abstracts were screened to eliminate articles that did not fit the research purpose.

3.2. Selection Criteria and Data Extraction

For inclusion, original research publications in English were evaluated. This study excluded unpublished research, abstracts, conference proceedings, and dissertations to achieve accurate results. There were no restrictions on the types of participants. However, only studies with employee samples were included because ruminating should be related to work. The titles and abstracts of the collected publications were evaluated for

eligibility and had if WRR, well-being, and work characteristics were investigated simultaneously. Some articles explored only WRR and well-being relationships; hence, they were excluded from the research. Also, the main focus of this search was to find peer-reviewed articles that included the concept of rumination regarding work. Some of the articles focused on rumination in general, which refers to constant thinking about adverse events in life. Thus, those articles were eliminated from the sample.

Figure 1 shows the PRISMA flow diagram of the sample selection process. The first step was to search databases and find duplicate records. Secondly, the titles and abstracts of each record were reviewed to see if they met the inclusion criteria. These criteria excluded articles: review papers, conference papers, and book chapters. Then, all the articles were thoroughly assessed for eligibility. The articles that did not fulfill the inclusion criteria (e.g., non-employee samples, rumination regarding general life events) were excluded. Finally, the study included 25 articles, all systematically evaluated.

Figure 1. PRISMA protocol

Source: Figure by the authors

4. Results

As seen in Table 1, the most used theoretical framework in studies was The Effort-Recovery Theory (E-R) ($n=6$). The second most used model is the Job Strain Model (JSB) / Job Demand-Control-Support (JDCS) Model ($n=5$). COR ($n=3$) and Cognitive Activation Theory (CATS) are also ($n=3$) preferred when looking into connections between work demands or stressors, WRR, and well-being. By looking at the study findings, it was seen that the majority of the studies provide evidence that work characteristics have significant effects on well-being and WRR has a role in that relationship (e.g., Kinnunen et al., 2011; Minnen et al., 2021; Pindek et al.,

2021). On the other hand, there is some contradictory evidence regarding the mediating role of WRR. For instance, Cropley et al. (2006) found that WRR, job strain, and sleep quality are significantly related. Still, WRR did not moderate or mediate the relationship between job strain and sleep quality. Also, Kinman et al. (2017) reported that conflict at work was a predictor of rumination; however, rumination was not a predictor of heart rate variability, which conflicted with the previous research by Vahle-Hinz et al. (2014). Nevertheless, contradicting results may result from adopting different sample characteristics, study designs, and measurement tools.

Table 1. Characteristics of studies included in the systematic review

No	Authors	Study Region	Sample characteristics and study design	Work characteristics	Work-related rumination	Well-being	Theoretical Approach	Findings
1	Berset et al. (2011)	Switzerland	N1=100 N2=294 Cross-sectional study Survey method	<i>Time pressure: Instrument for Stress Oriented Task Analysis</i> <i>Effort-reward imbalance: Six items on exchange relationships</i>	<i>Work-related rumination: Three items on rumination</i>	<i>Sleep quality: Pittsburgh Sleep Quality Index</i>	Effort–Recovery Model (Meijman & Mulder, 1998)	Work-related rumination mediated the relationship between work stressors and impaired sleep.
2	Blanco-Encomienda et al. (2020)	Multicultural	N=19 Meta-analysis	<i>Toxic work environment characteristics</i> <i>Healthy work environment characteristics</i>	<i>Negative emotion</i> <i>Positive emotion</i>	<i>Well-being</i> <i>Discomfort</i>	*	Links were found between negative work context, WRR, and decreased well-being
3	Chen et al. (2022)	Taiwanese	N= 823 Taiwanese full-time workers. Survey method	<i>Recovery experience: Recovery Experience Scale developed by Sonnentag and Fritz (2007) The scale includes 15 items and four factors: autonomy, detachment, relaxation and mastery</i>	<i>Work-related rumination: Work-Related Rumination Questionnaire with 5 items developed by y Cropley and Zijlstra (2011).</i>	<i>Hedonic well-being: It was measured using a four-item scale. Eudaimonic well-being is measured with eight items. Respondents' overall satisfaction with their stay: It is measured using a four-item, seven-point semantic differential scale.</i>	Response Styles Theory (RST) s (Nolen-Hoeksema et al., 2008)	According to the results, recovery effects contribute to customer satisfaction and hedonic and eudaimonic well-being.
4	Cropley et al. (2006)	UK	N=143 School teachers Daily diary method	<i>Job strain: Ten items on job demands, job control and skill utilization</i>	<i>Work-related rumination: Seven items on ruminations about the negative aspects of the job</i>	<i>Sleep: Items on sleep quality</i>	Job Demand-Control/Strain model (Karasek & Theorell, 1990)	Significant correlations were discovered between work rumination, job strain, and sleep quality.
5	He et al. (2020)	USA	N=154 Cross-sectional study Faculty	<i>Workplace incivility: Ten items on frequency of disrespectful, rude, or condescending</i>	<i>Negative rumination: Negative Work Experience</i>	<i>Burnout: Oldenburg Burnout Inventory</i> <i>Life Satisfaction: Five items on life</i>	Conservation of Resources Theory (Hobfoll, 1989)	Rumination mediated the relationship between workplace

			members Longitudinal survey method	<i>behaviors by colleagues</i> <i>Perceived organizational support: Survey of Perceived Organizational Support</i> <i>Family supportive work environment perception: Family-Supportive Organizational Perceptions Scale</i>	<i>Scale</i>	<i>satisfaction</i> <i>Work-family conflict: Inter-Role Conflict Scale</i>		incivility and burnout, work-to-family conflict and life satisfaction.
6	Kerman et al. (2022)	-	N= 93 Health sector employees Daily diary method and HRV measurement	<i>Interpersonal conflict at work: The Interpersonal Conflict at Work Scale</i>	<i>Negative rumination: Negative Work Experience Scale</i>	<i>Heart rate variability assessment: Electrocardiogram (ECG) heart rate monitor</i>	*	Daily conflict at work was found to predict rumination; however, rumination did not predict nocturnal heart rate variability.
7	Kinman et al. (2017)	UK	N=1628 Police officers Survey method	<i>Job-related demands: UK Health and Safety Executive Indicator Tool</i> <i>Aggression at work: Six items on verbal threats, verbal abuse, intimidation, physical assault, sexual harassment and sexual assault</i>	<i>Affective rumination: Nine items measure the extent to which respondents ruminate about work during their free time</i> <i>Psychological detachment: Five items assess participants' ability to detach themselves from work issues</i>	<i>Emotional exhaustion: Maslach Burnout Inventory</i> <i>Work-life conflict: Work-Life Conflict Scale</i>	Work-Home Resource Model (ten Brummelhuis & Bakker, 2012)	Affective rumination and detachment were revealed to have moderating effects on the association between workplace aggression and emotional exhaustion.
8	Kinnunen et al. (2011)	Finland	N=664 Employees Cross-sectional study Longitudinal survey method	<i>Job demands & Job resources: QPSNordic Questionnaire</i>	<i>Affective rumination</i> <i>Problem-solving pondering: Work-Related Rumination Questionnaire</i> <i>Psychological detachment: Recovery Experience Questionnaire</i>	<i>Burnout: Maslach Burnout Inventory-General Survey</i> <i>Work engagement: Utrecht Work Engagement Scale</i> <i>Occupational well-being: Need for Recovery Scale</i>	Job Demands-Resources Model (Bakker & Demerouti, 2007)	Psychological detachment fully mediated the effects of job demands on fatigue at work.
9	Kompier et al. (2012)	Netherlands	N= 5210 Employees Cross-sectional study	<i>Pace and amount of work</i> <i>Emotional load</i> <i>Physical effort</i> <i>Work variety</i> <i>Work control</i> <i>Colleague support:</i>	<i>Work-related rumination: Three items on rumination</i>	<i>Sleep quality: 12 items on difficulties with initiating sleep, difficulties maintaining sleep and</i>	Effort-Recovery Theory (Meijman & Mulder, 1998)	The results indicated that work characteristics and rumination affected sleep quality, fatigue, and well-being.

				62 items on work characteristics		sleep quality in general Fatigue: 11 items on feeling fatigue Affective well-being during work: Six items on well-being (eg., optimistic, relaxed)		
10	Minnen et al. (2021)	USA	N=59 Employees Cross-sectional study Five-day diary survey method	After-hours e-mailing frequency, duration: Three items on frequency and duration Perceived negative tone: Single item on negative tone	Affective rumination Problem-solving pondering: Work-Related Rumination Questionnaire	Vigor: Vigor subscale of the Utrecht Work Engagement Scale Fatigue: Work Fatigue Inventory	*	Perceived after-hours e-mail frequency and tone influenced both vigor and fatigue via affective rumination.
11	Payne & Kinman (2019)	UK	N=909 Cross-sectional study Firefighters Survey method	Workload Work patterns Work environment Conflict Control Role clarity Manager support Coworker support Change management: Health and Safety Executive (HSE) Management Standards Indicator Tool	Affective work-related rumination Problem-solving pondering Psychological detachment: The Work-Related Rumination Questionnaire	Work-related anxiety and depression: 12 items on anxiety and depression	Effort-Recovery Model (Meijman & Mulder, 1998)	Job demands had significant effects on well-being. WRR was the strongest predictor of work-related anxiety and depression.
12	Perko et al. (2017)	Finland	N=189 Municipal employees Longitudinal survey method	Workload: Quantitative Workload Inventory Cognitive Demands: Copenhagen Psychosocial Questionnaire Transformational leadership: Global Transformational Leadership Scale Supervisor fairness: Two items from QPS Nordic Questionnaire Conflict management: 3-item conflict management scale Abusive supervision: Abusive Supervision Scale	Work-related rumination: Three items on rumination	Exhaustion: Maslach Burnout Inventory	Conservation of Resources Theory (Hobfoll, 1989)	Participants in the higher work-related rumination classes reported higher levels of job demands, less supervisor fairness, more abusive supervision and exhaustion.
13	Pindek et al.	USA	N=137	Daily perceived workload: Four	Rumination: Ruminative	Following morning negative	Cognitive Activation	WRR mediated the relationships

	(2021)		Non-teaching faculty staff 9-day diary method	<i>items based on Quantitative Workload Inventory</i>	<i>Response Scale</i>	<i>emotions & trait negative affectivity: Positive and Negative Affect Scale (PANAS)</i>	Theory (Ursin & Eriksen, 2004)	between daily workload and negative emotions.
14	Querstret et al. (2016)	UK	N=102 (Experiment group) N=125 (Control group) Employees Experimental design	<i>Job control and job demands: Job Content Questionnaire</i>	<i>Work-related rumination: Work-Related Rumination Questionnaire</i>	<i>Fatigue: Occupational Fatigue Exhaustion Recovery Scale</i> <i>Sleep quality: The Pittsburgh Sleep Quality Index</i>	Effort-Recovery Theory (Meijman & Mulder, 1998) and Conservation of Resources Theory (Hobfoll, 1989)	Job demands and control was correlated with affective rumination and chronic fatigue.
15	Rodríguez-Muñoz et al. (2022)	-	N= 124 Employees Cross-sectional study Weekly Diary Method	<i>Workplace bullying: Short-Negative Acts Questionnaire</i>	<i>Work-related anger rumination: Anger Rumination Scale</i>	<i>Emotional exhaustion: Spanish version of Maslach Burnout Inventory-General Survey</i>	Cognitive Activation Theory of Stress (Ursin & Eriksen, 2004)	Rumination mediated the relationship between workplace bullying and well-being.
16	Rosario-Hernandez et al. (2018)	Puerto Rico	N= 1046 Cross-sectional study Survey method	<i>Workplace bullying: Inventory of Psycho-Terror</i>	<i>Work-related rumination: Work-Related Rumination Questionnaire</i>	<i>Sleep well-being: Sleep Well Being Indicator</i>	Cognitive Activation Theory of Stress (Ursin & Eriksen, 2004)	Affective rumination and detachment mediated the relationship between workplace bullying and sleep well-being.
17	Sousa & Neves (2021)	-	N=152 Cross sectional study Longitudinal survey method	<i>Work overload: Eight items on work overload</i> <i>Boredom at work: Boredom Scale</i>	<i>Affective work-related rumination</i> <i>Problem-solving pondering</i> <i>Psychological detachment: Work-Related Rumination Questionnaire</i>	<i>Emotional exhaustion</i> <i>Disengagement: Oldenburg Burnout Inventory</i>	Effort-Recovery Model (Meijman & Mulder, 1998)	Boredom and overload caused emotional exhaustion and disengagement via affective rumination. Additionally, work overload increased emotional exhaustion via reduced detachment.
18	Syrek and Antoni (2014)	Germany	N=118 Knowledge workers Survey method	<i>Time pressure: Instrument for Stress Oriented Task Analysis</i> <i>Unfinished tasks: Two items on unfinished tasks</i>	<i>Rumination: Two items on rumination</i>	<i>Sleep: Insomnia Severity Index</i>	Job-Demand Resources Model (Bakker & Demerouti, 2007)	The perception of not having accomplished the week's activities triggers rumination and hinders sleep.
19	Syrek et al. (2017)	Germany	N=59 Employees Cross-sectional study Three-month diary method	<i>Unfinished tasks: Items on unfinished tasks</i>	<i>Affective work-related rumination</i> <i>Problem-solving pondering</i> <i>Psychological detachment: Work-Related</i>	<i>Sleep impairment: Insomnia Severity Index</i>	Lewin's Field Theory (Lewin, 1939), Zeigarnik Effect Theory	Affective rumination mediated the relationship between unfinished tasks and sleep.

					<i>Rumination Questionnaire</i>			
20	Vahle-Hinz et al. (2014)	Finland	N=55 Cross-sectional study Survey method and HRV measurement	<i>Work stress: Salutogenesis Job Analysis</i>	<i>Work-related rumination: One item from the Irritation Scale</i>	<i>Sleep: Single item on sleep quality</i> <i>Heart rate variability: the Actiheart monitor (Cambridge Neurotechnology, Cambridge, U.K.)</i>	*	WRR was related to sleep and WRR was positively related to nocturnal heart rate variability.
21	von Hippel et al. (2019)	Australia	N= 1288 Employees Cross-sectional study Survey method	<i>Age-based stereotype threat event: Stereotype Threat Scale</i>	<i>Work-related rumination: Five items on rumination</i>	<i>Workplace well-being: 12 items on well-being</i> <i>Job engagement: Three items by Rich et al. (2010)</i>	Stress Appraisal Style Theory (Lazarus & Folkman, 1984)	Rumination mediated the relationships between age-based stereotype threat and job satisfaction, commitment, wellbeing, and intentions to quit.
22	Wach et al. (2021)	-	N=55 Entrepreneurs 12-day diary survey method	<i>Challenge stressors</i> <i>Hindrance stressors: Demand-Induced Strain Compensation Questionnaire (DISQ)</i>	<i>Affective rumination</i> <i>Problem-solving pondering: Work-Related Rumination Questionnaire</i>	<i>Well-being: Well-Being Index (WHO-5)</i>	*	Challenge and hindrance stressors inhibited psychological detachment through problem-solving pondering and work-related affective rumination, which diminished well-being.
23	Weigelt et al. (2023)	Germany	N= 357 employees. Survey method	<i>Overcommitment: six items of the Overcommitment subscale (OVC) of the German Effort–Reward Imbalance Questionnaire (ERIQ) by Siegrist et al.</i>	<i>Work-related rumination: ten facets of work-related rumination, namely (1) overcommitment, (2) psychological detachment, (3) affective rumination, (4) problem-solving pondering, (5) positive work reflection, (6) negative work reflection, (7) distraction, (8) cognitive irritation, (9) emotional irritation, and</i>	<i>Mental and Emotional fatigue: Six items of the mental fatigue subscale and six items of the emotional fatigue of the Work Fatigue Inventory (WFI-3D) developed by Frone and Tidwell is used.</i> <i>Psychosomatic Complaints: 8 out of the 12 items of the somatic complaints subscale of the Symptom Checklist 90 (SCL-90) by Derogatis is used.</i> <i>Satisfaction with Life : five items of the validated</i>	Action Regulation Theory (Hacker, 2003)	The results indicate that several measures of work-related rumination (e.g., overcommitment and cognitive irritation) could be used interchangeably. Affective rumination predicts fatigue, burnout, psychosomatic complaints, and satisfaction with life.

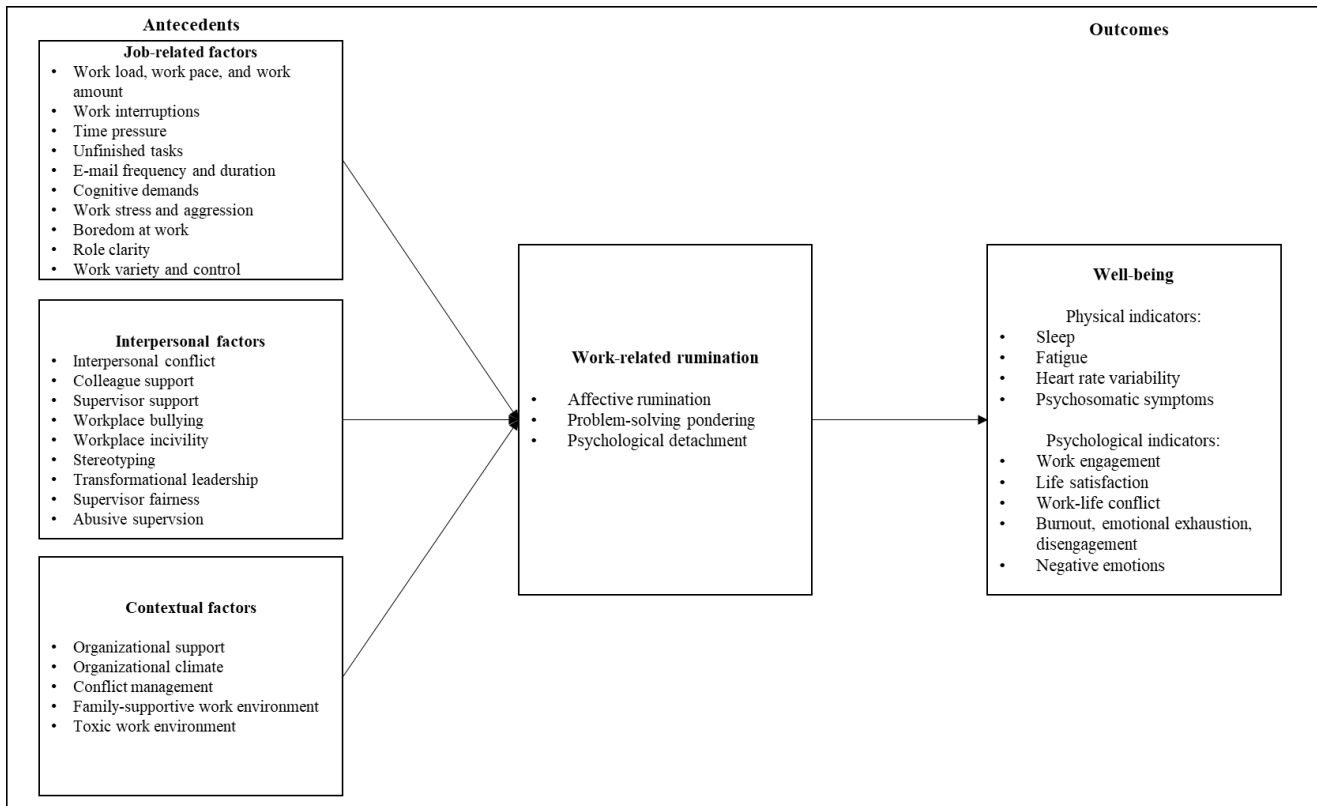
					(10) inability to recover is analyzed.	Satisfaction with Life Scale (SWLS) by Diener et al. is used		
24	Wu and Zhou (2023)	China	N= 536 married Chinese university teachers. Survey method.	Work Stress: Work stress is measured by the 22-item Revised Sources of Faculty Stress scale (R-SFS) (Yin et al., 2020). Sense of Control: Sense of control is measured by the personal mastery scale with 4 items (Lachman and Weaver, 1998).	Work-related rumination: Affective rumination subscale of the work-related rumination scale with 5 items is used (Cropley, 2012).	Personal Well-Being: Personal well-being was indicated by life satisfaction, which was assessed by the 5-item Satisfaction With Life Scale (SWLS) (Diener et al., 1985). Relational Well-Being: Relational well-being was indicated by relationship satisfaction, which was measured by the Relationship Assessment Scale (RAS) (Hendrick, 1988)	Conservation of Resources Theory and the Stress Process Model.	Work stress is indirectly related to life satisfaction through sense of control, work-related rumination.
25	Zoupanou and Rydstedt (2019)	UK	N=139 Employees Cross-sectional study Survey method	Work interruptions: Single item from Effort-Reward Imbalance Model	Affective rumination: Work-Related Thoughts Questionnaire	Well-being: General Health Questionnaire Psychosomatic symptoms: A short version of The Pennebaker Inventory of Limbic Languidness (PILL)	*	Affective rumination was a mediator in the link between stressful work interruptions and psychosomatic symptoms.

Notes. * represent that there was no specific theory.

The studies were presented in alphabetical order.

Source: Table by the authors

It is also worth noting that all studies included in this study had work characteristics, WRR, and well-being; however, some considered WRR as a mediator while others did not. As previously stated, WRR arguably mediates the relationship between work characteristics and well-being (Berset et al., 2011), and most studies have taken WRR as a mediator. Also, Kinman et al. (2017) considered affective rumination and psychological detachment as moderators between aggression and emotional exhaustion. Moreover, Payne and Kinman (2019) examined the relationships between job demands, WRR, and well-being and found significant correlations. According to study findings and theoretical assumptions, we propose a conceptual framework for relationships between work characteristics, WRR, and well-being (see Figure 2).

Figure 2. A Conceptual Framework of Work Characteristics, WRR and Well-Being

Source: Figure by the authors

Factors related to WRR and well-being in terms of work were categorized as job-related factors. In some studies, job demands have been evaluated in a generic sense (Kinnunen et al., 2011), while in others, particular characteristics such as workload or cognitive demands have been recognized (Perko et al., 2017). Job strain was also considered by Querstret et al. (2016) based on the Job Strain Model. Workload, work pace, work amount, interruptions, and time pressure (Perko et al., 2017; Sousa & Neves, 2021; Zoupanou & Rydstedt, 2019) were some factors related to WRR and well-being. Minnen et al. (2021) found that after-hours e-mail frequency and duration, which could be considered extended work availability (Dettmers et al., 2016), influence vigor and fatigue via WRR. Also, role clarity, work variety, and control (Kompier et al., 2012) were positively related to WRR and well-being.

Supervisor and co-worker support were positively related to affective rumination and sleep quality (Kompier et al., 2012). Von Hippel et al. (2019) revealed that WRR mediated the relationships between age-based stereotype threat and well-being. Additionally, supervisor fairness and transformational leadership were positively related to WRR (Perko et al., 2017). On the other hand, WRR played a mediator role between workplace bullying and well-being in some studies (Rodríguez-Muñoz et al., 2022; Rosario-Hernandez et al., 2018). Also, negative rumination played a mediator role in the relationship between workplace incivility and burnout (He et al., 2020).

Organizational support, a family-supportive work environment, and interpersonal conflict were categorized as contextual factors. He et al. (2020) showed that organizational support and a family-supportive work environment moderate the impact of incivility on WRR. Kerman et al. (2022) found that daily conflict at work predicted WRR. According to Perko et al. (2017), effective conflict management by supervisors was negatively related to WRR and exhaustion. In terms of the COR, organizations could better support their employees and improve their overall well-being. Additionally, Choi & Miyamoto (2022) provided insights into cultural differences in the association

between rumination and negative psychological correlates, shedding light on the contextual factors influencing the relationship between rumination and its outcomes (Choi Miyamoto, 2022).

WRR was primarily measured in terms of affective ruminating, problem-solving pondering, and psychological detachment aspects using Cropley et al.'s (2012) measuring approach. However, some studies have also assessed negative work reflection or negative work rumination (e.g., He et al., 2020). According to the systematic review, well-being falls into two categories: physiological and psychological. Physiological factors included sleep, weariness, heart rate variability, and psychosomatic symptoms. Engagement, life satisfaction, work-life conflict, exhaustion or burnout, disengagement, and negative emotions were grouped as the psychological indicators of well-being.

5. Result and Discussion

This systematic literature review explored the relationship between work characteristics, WRR, and well-being. Twenty-five empirical studies were systematically reviewed to determine how work characteristics, WRR, and well-being were associated, and which theoretical and practical approaches were employed. This systematic study will enhance our understanding of the link between work characteristics and well-being by emphasizing the role of WRR. The findings of the study generally support the idea that work characteristics have direct relationships with well-being and that, in some cases, WRR acts as a mediator (Kinnunen et al., 2011; Pindek et al., 2021; Rosario-Hernandez et al., 2018). Blanco-Encomienda et al. (2020) carried out a meta-analytic study on the links between WRR, work environment, and well-being; however, their focus was to find the main effects between variables and possible moderator effects of age and seniority. Their results indicated that the link between negative work context and decreased well-being with the rumination strategy is related. However, their study does not include information about the components of a toxic or healthy work environment identified in earlier research.

Each study in the sample was unique in its methodology and data collection techniques. Regarding work characteristics, contextual factors such as the attitudes of coworkers and leaders, organizational climate, and support were found to be correlated with WRR and well-being. Multiple conceptualizations of WRR and well-being assessments exist, leading to challenges in generalizing or comparing past research findings. For example, some studies considered WRR regarding negative work rumination (He et al., 2020), whereas most research adopted Cropley et al.'s (2012) approach. As it comes to well-being, self-report measures have been typical in research on well-being since they reflect the individual's assessment of their state of mind. However, it was found that some studies used heart rate monitors (Kerman et al., 2022), which is a more objective approach, whereas in some studies, sleep was measured with self-report scales (e.g., Syrek et al., 2017).

According to this study, two studies had conflicting findings. Cropley et al. (2006) observed a strong association between WRR, work strain, and sleep quality, although WRR did not moderate or mediate the relationship. Kerman et al. (2022) revealed that work conflict predicted rumination but not heart rate variability, contradicting Vahle-Hinz et al. (2014). Given the diversity of study techniques and theoretical approaches, not all studies have produced the same results. Yet, it is possible to conclude that there are relationships between work characteristics, WRR, and well-being by looking at the theoretical and empirical body of prior research.

This study has some theoretical contributions. Firstly, looking at the study's results, it could be concluded that WRR is an essential mechanism in the relationship between work characteristics and well-being. We comprehensively assessed the literature that explored work characteristics, WRR, and well-being. This study revealed that the components of work characteristics have the potential to predict well-being via WRR. It should be noted that work characteristics could positively or negatively affect WRR depending on the operationalization

of the concepts. Time pressure, for example, could have a negative impact on well-being when WRR is operationalized as an affective or negative rumination. However, time pressure could also improve employees' problem-solving skills by increasing their problem-solving pondering. An employee who thinks about a problem related to his job outside of work could find a solution to the issue, which could positively affect his well-being. Therefore, it could be argued that the content of work-related thoughts will also impact whether the results will be destructive or constructive (Vahle-Hinz et al., 2017). Thus, evaluating WRR in terms of its sub-dimensions (e.g., affective rumination, problem-solving pondering, psychological detachment) could yield more meaningful and accurate results.

Secondly, this study reveals in detail how these concepts are defined, which theoretical frameworks are adopted, and which measurement tools are used in examining the relationships between work characteristics, WRR, and well-being. Among the theoretical infrastructures discussed are approaches such as the E-R Model, the J-DR Model, the COR Model, the CAT Model, and the JDC Model. From the perspective of the J-DR model (Bakker & Demerouti, 2007), different occupations may have distinct risk factors for work stress, and some employee groups would be experiencing highly emotionally and physically demanding work. So, showing how different employee groups react to work demands could reveal important insights. In addition, the sub-dimensions of WRR that have been examined and information on how well-being is evaluated are presented. In some studies, Diener's (1984) subjective well-being approach was adopted, and well-being was measured in terms of life satisfaction with positive and negative effects (He et al., 2020). On the other hand, some studies have measured burnout or exhaustion in addition to engagement, as in Seligman's (2011) approach (Kinman et al., 2017). Depending on the purpose of the research, different approaches could be adopted in the future.

The study findings underline the fact that the content of work-related thoughts determines whether the outcome is detrimental or beneficial. Therefore, organizational health actions may need to be more sophisticated than telling workers to put work aside during their free time. Given that considering work is a regular activity, exposing employees to cease thinking about it after hours may be pointless. The findings and propositions could benefit researchers and professionals because they show that using and developing strengths in the workplace could improve well-being and eliminate negative WRR consequences. Professionals are encouraged to optimize work characteristics through systematic efforts. However, it would be too simple to propose preventing WRR by changing job demands or work settings in general to hinder WRR and its negative consequences (Vahle-Hinz et al., 2017). It is unrealistic or possible to prevent individuals from ruminating about work during nonwork time; instead, the quality of those thinking processes might be improved. For example, research has shown that human interaction at work significantly predicts well-being (Rosario-Hernandez, 2018; He et al., 2020) because angry memories of unpleasant events could trigger rumination and negatively impact well-being. Thus, creating a supportive culture where employees feel comfortable discussing their work-related issues could encourage them to engage in positive rumination. Also, mindfulness training is effective in reducing the adverse effects of rumination on well-being (Deyo et al., 2009). Additionally, managers play a critical role in balancing workloads, reducing job strain, and facilitating employees to cope with their problems (Pindek et al., 2021). As a result, making evaluations and interventions that could reduce the adverse effects of work characteristics on employees' thoughts outside of work seems essential, as they could positively affect employees' well-being.

Some limitations regarding this review must be underlined. First, further theory and research on the relationships between work characteristics, WRR, and well-being are needed before any conclusive findings could be proposed. This literature review included only 25 studies. In addition, the majority of study participants are from Europe or the USA, which introduces a cultural bias that needs to be accounted for in the generalization of the results. The second limitation is that authors from various disciplines investigated work characteristics, WRR, and well-being using different operationalizations and measures. Also, most studies employ self-assessment measures for all variables, which may result in a common variance bias (Podsakoff et al., 2012). For instance,

some of the studies used a single-item question to measure WRR or well-being, while other studies adopted more comprehensive questionnaires with multiple questions to measure study variables. Studying variables with different indicators of sub-dimension hinders creating a unified and comprehensive theory between work characteristics, WRR, and well-being. Therefore, the results and proposed model do not present causality or are unified.

Given the changing nature of the concept of work in modern life, the characteristics of work in various sectors have become unpredictable. This study revealed that work characteristics included after-hours e-mail frequency, interruptions, incivility, bullying, and stereotyping. Future research could investigate the possible effects of some neglected variables, such as discrimination, emotional labor, extended availability, remote working, and work-to-family transitions, on well-being via WRR. Also, it was seen that WRR has been operationalized in different ways. In some studies, WRR was measured in terms of one dimension (affective or negative rumination), whereas in others, all three sub-dimensions were considered. In a recent study by Wiegelt et al. (2019), the authors underlined some issues regarding WRR research. They argued that the different facets of WRR have much common ground and should be researched together. They found significant correlations between five WRR factors: affective rumination, problem-solving pondering, psychological detachment, positive work reflection, and negative work reflection. So, in the future, WRR could be conceptualized as a five-factor structure. Another suggestion is that well-being is generally operationalized as subjective well-being in reviewed studies. More research could be done to explore the links between work characteristics, WRR, and objective well-being.

Author Contribution Rate Statement

Data were collected by Merve Gerçek and Cem Güney Özveren. The analysis was conducted by Merve Gerçek and Cem Güney Özveren. Literature review was conducted by Merve Gerçek. The conclusion and discussion section were written jointly by the authors.

Conflict Statement

There is no conflict of interest between the authors.

Statement of Support

No support was received from any institution for this study.

References

- Åkerstedt, T., Knutsson, A., Westerholm, P., Theorell, T., Alfredsson, L. & Kecklund, G. (2004). Mental fatigue, work, and sleep. *Journal of Psychosomatic Research*, 57(5), 427-433. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2003.12.001>
- Åkerstedt, T., Knutsson, A., Westerholm, P., Theorell, T., Alfredsson, L. & Kecklund, G. (2002). Sleep disturbances, work stress and work hours: a cross-sectional study. *Journal of Psychosomatic Research*, 53(3), 741-748. [https://doi.org/10.1016/S0022-3999\(02\)00333-1](https://doi.org/10.1016/S0022-3999(02)00333-1)
- Bakker, A. B. & Demerouti, E. (2007). The job demands-resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309-328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Berset, M., Elfering, A., Lüthy, S., Lüthi, S. & Semmer, N. K. (2011). Work stressors and impaired sleep: rumination as a mediator. *Stress and Health*, 27(2), 71-82. <https://doi.org/10.1002/smi.1337>
- Blanco-Encomienda, F. J., García-Cantero, R. & Latorre-Medina, M. J. (2020). Association between work-related rumination, work environment and employee well-being: a meta-analytic study of main and moderator effects. *Social Indicators Research*, 50(3), 887-910. <https://doi.org/10.1007/s11205-020-02356-1>

- Brosschot, J. F., Gerin, W. & Thayer, J. F. (2006). The perseverative cognition hypothesis: a review of worry, prolonged stress-related physiological activation, and health. *Journal of Psychosomatic Research*, 60(2), 113-124. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2005.06.074>
- Burch, K. A. & Barnes-Farrell, J. L. (2020). When work is your passenger: understanding the relationship between work and commuting safety behaviors. *Journal of Occupational Health Psychology*. 25(4), 259-274. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/ocp0000176>
- Casper, W. J., Vaziri, H., Wayne, J. H., DeHauw, S. & Greenhaus, J. (2018). The jingle-jangle of work–nonwork balance: A comprehensive and meta-analytic review of its meaning and measurement. *Journal of Applied Psychology*, 103(2), 182-214. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/apl0000259>
- Chen, C. C., Han, J., & Wang, Y. C. (2022). A hotel stay for a respite from work? Examining recovery experience, rumination and well-being among hotel and bed-and-breakfast guests. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(4), 1270-1289. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-08-2021-0975>
- Ciesla, J. A. & Roberts, J. E. (2007). Rumination, negative cognition, and their interactive effects on depressed mood. *Emotion*, 7(3), 555-565. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/1528-3542.7.3.555>
- Cropley, M., Dijk, D. J. & Stanley, N. (2006). Job strain, work rumination, and sleep in school teachers. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 15(2), 181-196. <https://doi.org/10.1080/13594320500513913>
- Cropley, M. & Millward Purvis, L. (2003). Job strain and rumination about work issues during leisure time: A diary study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 12(3), 195-207. <https://doi.org/10.1080/13594320344000093>
- Cropley, M. and Zijlstra, F.R.H. (2011). Work and rumination, in Langan-Fox, J. and Cooper, C.L. (Eds), *Handbook of Stress in McCance the Occupations*, Edward Elgar Publishing.
- Cropley, M., Michalianou, G., Pravettoni, G. & Millward, L. J. (2012). The relation of post-work ruminative thinking with eating behavior. *Stress and Health*, 28(1), 23-30. <https://doi.org/10.1002/smi.1397>
- Dawson, D., Noy, Y. I., Harma, M., Akerstedt, T. & Belenky, G. (2011). Modelling fatigue and the use of fatigue models in work settings. *Accident Analysis and Prevention*, 43, 549-564. <https://doi.org/10.1016/j.aap.2009.12.030>
- Dettmers, J., Vahle-Hinz, T., Bamberg, E., Friedrich, N. & Keller, M. (2016). Extended work availability and its relation with start-of-day mood and cortisol. *Journal of Occupational Health Psychology*, 21(1), 105-118. <https://doi.org/10.1037/a0039602>
- Deyo, M., Wilson, K. A., Ong, J. & Koopman, C. (2009). Mindfulness and rumination: does mindfulness training lead to reductions in the ruminative thinking associated with depression? *Explore*, 5(5), 265-271. <https://doi.org/10.1016/j.explore.2009.06.005>
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95(3), 542–575. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.542>
- Diener, E. (2000). Subjective well-being: the science of happiness and a proposal for a national index”, *American Psychologist*, 55(1), 34–43. <https://doi.org/10.1037//0003-066X.55.1.34>.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Feng, X. (2022). How job stress affect flow experience at work: the masking and mediating effect of work-related rumination. *Psychological Reports*, 00332941221122881.
- Fritz, C. & Sonnentag, S. (2005). Recovery, health, and job performance: effects of weekend experiences. *Journal of Occupational Health Psychology*, 10(3), 187-199. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/1076-8998.10.3.187>
- Fritz, C., Sonnentag, S., Spector, P. E. & McInroe, J. A. (2010). The weekend matters: relationships between

- stress recovery and affective experiences. *Journal of Organizational Behavior*, 31 (8), 1137-1162. <https://doi.org/10.1002/job.672>
- Frone, M. R. (2015). Relations of negative and positive work experiences to employee alcohol use: testing the intervening role of negative and positive work rumination. *Journal of Occupational Health Psychology*, 20(2), 148-160. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0038375>
- Gardner, D. G. (1986). Activation theory and task design: an empirical test of several new predictions. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 411-418. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-9010.71.3.411>
- Glaesmer, H., Grande, G., Braehler, E., & Roth, M. (2011). The German version of the satisfaction with life scale (SWLS): psychometric properties, validity, and population-based norms. *European Journal of Psychological Assessment*, 27, 127–132. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000058>
- Hacker, W. (2003). Action regulation theory: A practical tool for the design of modern work processes? *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 12, 105–130. doi:10.1080/13594320344000075
- Hamesch, U., Cropley, M. & Lang, J. (2014). Emotional versus cognitive rumination: are they differentially affecting long-term psychological health? the impact of stressors and personality in dental students. *Stress and Health*, 30(3), 222-231. <https://doi.org/10.1002/smi.2602>
- He, Y., Zimmerman, C. A., Carter-Sowell, A. R. & Payne, S. C. (2020). It's the reoccurring thoughts that matter: rumination over workplace ostracism. *Occupational Health Science*, 4(4), 519-540. <https://doi.org/10.1007/s41542-020-00076-z>
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: a new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513>
- Karabati, S., Ensari, N. & Fiorentino, D. (2019). Job satisfaction, rumination, and subjective well-being: a moderated mediational model, *Journal of Happiness Studies*, 20(1), 251-268. <https://doi.org/10.1007/s10902-017-9947-x>
- Karasek, R. A. & Theorell, T. (1990). The environment, the worker, and illness: psychosocial and physiological linkages. *Healthy Work: Stress, Productivity, and the Reconstruction of Working Life*, 83-116.
- Kerman, K., Prem, R., Kubicek, B., Meyer, E., Tement, S. & Korunka, C. (2022). Conflict at work impairs physiological recovery during sleep: a daily diary study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(18), 1-9. <https://doi.org/10.3390/ijerph191811457>
- Kinman, G., Clements, A. J. & Hart, J. (2017). Working conditions, work–life conflict, and well-being in UK prison officers: the role of affective rumination and detachment. *Criminal Justice and Behavior*, 44(2), 226-239. <https://doi.org/10.1177/0093854816664923>
- Kinnunen, U., Feldt, T., Siltaloppi, M. & Sonnentag, S. (2011). Job demands–resources model in the context of recovery: testing recovery experiences as mediators. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 20(6), 805-832. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2010.524411>
- Kinnunen, U., Feldt, T., Sianoja, M., de Bloom, J., Korpela, K. & Geurts, S. (2017). Identifying long-term patterns of work-related rumination: Associations with job demands and well-being outcomes. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 26(4), 514-526. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2017.1314265>
- Kinnunen, U., Feldt, T., Siltaloppi, M. & Sonnentag, S. (2011). Job demands–resources model in the context of recovery: testing recovery experiences as mediators. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 20(6), 805-832. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2010.524411>
- Kompier, M. A., Taris, T. W. & Van Veldhoven, M. (2012). Tossing and turning-insomnia in relation to occupational stress, rumination, fatigue, and well-being. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 38(3), 238-246. <https://doi.org/10.5271/sjweh.3263>
- Lachman, M. E., & Weaver, S. L. (1998). The sense of control as a moderator of social class differences in health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), 763–773.

- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984), *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer.
- LePine, J. A., Podsakoff, N. P. & LePine, M. A. (2005). A meta-analytic test of the challenge stressor–hindrance stressor framework: an explanation for inconsistent relationships among stressors and performance. *Academy of Management Journal*, 48(5), 764–775. <https://doi.org/10.5465/amj.2005.18803921>
- Lesener, T., Gusy, B. & Wolter, C. (2019). The job demands-resources model: a meta-analytic review of longitudinal studies. *Work & Stress*, 33(1), 76–103. <https://doi.org/10.1080/02678373.2018.1529065>
- Lewin, K. (1939). Field theory and experiment in social psychology: concepts and method. *American Journal of Sociology*, 44(6), 868–896.
- Lyubomirsky, S. & Nolen-Hoeksema, S. (1993). Self-perpetuating properties of dysphoric rumination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(2), 339–349.
- Martin, L. L. & Tesser, A. (1989). Toward a motivational and structural theory of ruminative thought, Uleman J. & Bargh J.A. (Eds.), *Unintended thought* (p. 306 – 326.), Guilford Press.
- Meijman, T. F. & Mulder, G. (1998). Psychological aspects of workload, Drenth, P. J. D., Thierry, H, and de Wolff C. J. (Eds.), *Handbook of Work and Organizational Psychology* (pp. 5–33), Vol.2, Psychology Press.
- Michl, L. C., McLaughlin, K. A., Shepherd, K. & Nolen-Hoeksema, S. (2013). Rumination as a mechanism linking stressful life events to symptoms of depression and anxiety: longitudinal evidence in early adolescents and adults, *Journal of Abnormal Psychology*, 122(2), 339–352.
- Minnen, M. E., Mitropoulos, T., Rosenblatt, A. K. & Calderwood, C. (2021). The incessant inbox: Evaluating the relevance of after-hours e-mail characteristics for work-related rumination and well-being. *Stress and Health*, 37(2), 341–352. <https://doi.org/10.1002/smi.2999>
- Mohr, D. C., Hart, S. L., Howard, I., Julian, L., Vella, L., Catledge, C. & Feldman, M. D. (2006). Barriers to psychotherapy among depressed and nondepressed primary care patients. *Annals of Behavioral Medicine*, 32(3), 254–258.
- Morrison, R. & O'Connor, R. C. (2008). A systematic review of the relationship between rumination and suicidality. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 38(5), 523–538. <https://doi.org/10.1521/suli.2008.38.5.523>
- Newman, D. B. & Nezlek, J. B. (2019). Private self-consciousness in daily life: Relationships between rumination and reflection and well-being, and meaning in daily life. *Personality and Individual Differences*, 136, 184–189. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.06.039>
- Nolen-Hoeksema, S. (1991). Responses to depression and their effects on the duration of depressive episodes. *Journal of Abnormal Psychology*, 100(4), 569–582.
- Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., ... & Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews, *Systematic Reviews*, 10(1), 1–11. <https://doi.org/10.1186/s13643-021-01626-4>
- Papageorgiou, C. & Wells, A. (2004). *Depressive rumination: Nature, Theory and Treatment*, John Wiley & Sons.
- Payne, N. & Kinman, G. (2019). Job demands, resources and work-related well-being in UK firefighters. *Occupational Medicine*, 69(8), 604–609. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqz167>
- Perko, K., Kinnunen, U. & Feldt, T. (2017). Long-term profiles of work-related rumination associated with leadership, job demands, and exhaustion: a three-wave study, *Work & Stress*, 31(4), 395–420. <https://doi.org/10.1080/02678373.2017.1330835>
- Pindek, S., Zhou, Z. E., Kessler, S. R., Krajcevskaja, A. & Spector, P. E. (2021). The lingering curvilinear effect of workload on employee rumination and negative emotions: a diary study. *Work & Stress*, 36(3), 292–311. <https://doi.org/10.1080/02678373.2021.2009055>
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B. & Podsakoff, N. P. (2012). Sources of method bias in social science research

- and recommendations on how to control it. *Annual Review of Psychology*, 63(1), 539-569. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100452>
- Querstret, D. & Cropley, M. (2012). Exploring the relationship between work-related rumination, sleep quality, and work-related fatigue. *Journal of Occupational Health Psychology*, 17(3), 341-353. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0028552>
- Querstret, D., Cropley, M., Kruger, P. & Heron, R. (2016). Assessing the effect of a Cognitive Behaviour Therapy (CBT)-based workshop on work-related rumination, fatigue, and sleep. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 25(1), 50-67. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01524>
- Rodríguez-Muñoz, A., Antino, M., Leon-Perez, J. M. & Ruiz-Zorrilla, P. (2022). Workplace bullying, emotional exhaustion, and partner social undermining: a weekly diary study. *Journal of Interpersonal Violence*, 37(5). <https://doi.org/10.1177/0886260520933031>
- Rosario-Hernández, E., Rovira Millán, L. V., Comas Nazario, Á. R., Medina Hernández, A., Colón Jiménez, R., Feliciano Rivera, Y., ... & Berrios Quiñones, G. (2018). Workplace bullying and its effect on sleep well-being: the mediating role of rumination. *Revista Puertorriqueña de Psicología*, 29(1), 164–186.
- Seligman, M. (2011). *Flourish: A new understanding of happiness, well-being-and how to achieve them*. Nicholas Brealey Pub.
- Siegrist, J., Starke, D., Chandola, T., Godin, I., Marmot, M., Niedhammer, I., & Peter, R. (2004). The measurement of effort–reward imbalance at work: European comparisons. *Social Science & Medicine*, 58(8), 1483-1499. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(03\)00351-4](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(03)00351-4)
- Sonnentag, S. & Fritz, C. (2007). The Recovery Experience Questionnaire: development and validation of a measure for assessing recuperation and unwinding from work. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), 204–221. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.12.3.204>
- Sonnentag, S., Arbeus, H., Mahn, C. & Fritz, C. (2014). Exhaustion and lack of psychological detachment from work during off-job time: moderator effects of time pressure and leisure experiences. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(2), 206-216.
- Sonnentag, S. & Fritz, C. (2015). Recovery from job stress: the stressor-detachment model as an integrative framework. *Journal of Organizational Behavior*, 36(1), 72-103. <https://doi.org/10.1002/job.1924>
- Sousa, T. & Neves, P. (2021). Two tales of rumination and burnout: Examining the effects of boredom and overload. *Applied Psychology*, 70(3), 1018-1044. <https://doi.org/10.1111/apps.12257>
- Söderström, M., Jeding, K., Ekstedt, M., Perski, A. & Åkerstedt, T. (2012). Insufficient sleep predicts clinical burnout. *Journal of Occupational Health Psychology*, 17(2), 175-183. <https://doi.org/10.1037/a0027518>
- Spasojević, J., Alloy, L. B., Abramson, L. Y., Maccoon, D. & Robinson, M. S. (2004). Reactive rumination: outcomes, mechanisms, and developmental antecedents. Papageorgiou, C. And Wells, A. (Eds.), *Depressive rumination: Nature, Theory and Treatment* (pp. 43-58), Wiley.
- Syrek, C. J. & Antoni, C. H. (2014). Unfinished tasks foster rumination and impair sleeping—Particularly if leaders have high performance expectations. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(4), 490–499. <https://doi.org/10.1037/a0037127>
- Syrek, C. J., Weigelt, O., Peifer, C. & Antoni, C. H. (2017). Zeigarnik’s sleepless nights: How unfinished tasks at the end of the week impair employee sleep on the weekend through rumination. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22(2), 225–238. <https://doi.org/10.1037/ocp0000031>
- Ten Brummelhuis, L. L. & Bakker, A. B. (2012). A resource perspective on the work–home interface: the work–home resources model. *American Psychologist*, 67(7), 545-556. <https://doi.org/10.1037/a0027974>
- Tuerkatorun, Y. Z., Weiher, G. M. & Horz, H. (2020). Psychological detachment and work-related rumination in teachers: a systematic review. *Educational Research Review*, 31: 100354. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100354>

- Ursin, H. & Eriksen, H. R. (2004). The cognitive activation theory of stress. *Psychoneuroendocrinology*, 29(5), 567-592. [https://doi.org/10.1016/S0306-4530\(03\)00091-X](https://doi.org/10.1016/S0306-4530(03)00091-X)
- Vahle-Hinz, T., Bamberg, E., Dettmers, J., Friedrich, N. & Keller, M. (2014). Effects of work stress on work-related rumination, restful sleep, and nocturnal heart rate variability experienced on workdays and weekends. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(2), 217–230. <https://doi.org/10.1037/a0036009>
- Vahle-Hinz, T., Mauno, S., De Bloom, J. & Kinnunen, U. (2017). Rumination for innovation? analyzing the longitudinal effects of work-related rumination on creativity at work and off-job recovery, *Work & Stress*, 31(4), 315-337. <https://doi.org/10.1080/02678373.2017.1303761>
- Von Hippel, C., Kalokerinos, E. K., Haanteraä, K. & Zacher, H. (2019). Age-based stereotype threat and work outcomes: stress appraisals and rumination as mediators. *Psychology and Aging*, 34(1), 68–84. <https://doi.org/10.1037/pag0000308>
- Voukelatou, V., Gabrielli, L., Miliou, I., Cresci, S., Sharma, R., Tesconi, M. & Pappalardo, L. (2021). Measuring objective and subjective well-being: dimensions and data sources. *International Journal of Data Science and Analytics*, 11(4), 279-309.
- Wach, D., Stephan, U., Weinberger, E. & Wegge, J. (2021). Entrepreneurs' stressors and well-being: a recovery perspective and diary study. *Journal of Business Venturing*, 36(5):106016. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2020.106016>
- Weigelt, O., Gierer, P. & Syrek, C. J. (2019). My mind is working overtime—towards an integrative perspective of psychological detachment, work-related rumination, and work reflection. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(16) 2987. <https://doi.org/10.3390/ijerph16162987>
- Weigelt, O., Seidel, J. C., Erber, L., Wendsche, J., Varol, Y. Z., Weiher, G. M., ... & Syrek, C. J. (2023). Too Committed to Switch Off—Capturing and Organizing the Full Range of Work-Related Rumination from Detachment to Overcommitment. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(4), 3573. <https://doi.org/10.3390/ijerph20043573>
- Wu, Q., & Zhou, N. (2023). Work stress and personal and relational well-being among Chinese college teachers: the indirect roles of sense of control and work-related rumination, *Psychology Research and Behavior Management*, 2819-2828. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S418077>
- Zijlstra, F. R. & Sonnentag, S. (2006). After work is done: psychological perspectives on recovery from work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 15(2), 129-138. <https://doi.org/10.1080/13594320500513855>
- Zoupanou, Z. & Rydstedt, L. W. (2019). The mediating and moderating role of affective rumination between work interruptions and well-being. *Work*. 62(4), 553-561.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Ahıska Türklerinin geri dönüş problemi ve Gürcistan'ın Avrupa Konseyine taahhütleri

The problem of return of Ahıska Turks and Georgia's commitments to the Council of Europe

Muhammet Ali^{a*}

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans Programı, Bursa, Türkiye, 702216028@ogr.uludag.edu.tr, ORCID: 0009-0007-2928-9572

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 3 Ocak 2024

Kabul: 4 Haziran 2024

Anahtar kelimeler:

Ahıska Türkleri,

Sürgün,

SSCB,

Gürcistan,

Avrupa Konseyi

Makale türü:

Derleme makale

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 3 January 2024

Accepted: 4 June 2024

Keywords:

Ahıska Turks,

Exile,

USSR,

Georgia,

Council of Europe

Article type:

Review article

ÖZET

Ahıska Türkleri 14-15 Kasım 1944 tarihinde beraberinde 7 farklı halk ile çeşitli sebepler gösterilerek sürgün edilmiştir. Bu bölgelerde “sonsuzca kadar” yaşamak üzere yerleştirilmiş ve sıkıyönetim şartlarında yaşama mahkûm edilmiştir. 1956 yılında Nikita Kruşçev’in Sovyetler Birliği devlet başkanı olmasıyla, Ahıska Türklerine sürgün edilen diğer halklara tanınan kendi yurtlarına dönüş hakkı tanınmamış, yalnızca özel yerleşim kısıtlamaları kaldırılmıştır. 1956 yılından itibaren farklı oluşumlarla defalarca dönüş talepleri bildirilse de Ahıska Türkleri vatanlarına geri dönememiştir. RSFSR tarafından 12 Nisan 1991 tarihinde çıkarılan kanunla sürgüne uğramış halklardan, Ahıska Türkleri de anavatanlarına geri dönüş ve sürgün yıllarındaki maddi kayıpların telafisi için rehabilite edilme hakkını kazanmış fakat Sovyetler Birliği’nin aynı yıl dağılmasıyla kanun uygulanamamıştır. Gürcistan 29 Nisan 1999 tarihinde Avrupa Konseyi’ne üye olmuştur. Gürcistan, Konsey’e giriş şartı olarak Ahıska Türklerinin geri dönüşlere izin veren hukuki çalışma yapacağını, toplu ile entegrasyonu konusunda kolaylık sağlayacağını ve bunun üzerine Ahıska Türklerinin Gürcistan vatandaşlığını elde etmesi konusunda hak tanıyacağını taahhüt etmiştir. Gürcistan parlamentosu 2007 yılında “Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. Yüzyılın 40’lı Yıllarında Gürcistan’dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Cumhuriyeti’nin Kanunu” adlı kanunu 1 Ocak 2008 tarihinde yürürlüğe girecek şekilde kabul etmiştir. Gürcistan’da birçok bakımdan büyük eksiklikler barındıran yasa yürürlüğe girmiş, uygulamada fazla sayıda aksama olmuş, yasa içerisinde sonradan çokça düzenleme yapılmıştır. Bu yasa içerisinde yapısal problemlerin varlığında dolayı geri dönüş yasası başarısız olmuş, Ahıska Türkleri Ahıska’ya geri dönememiştir. Çalışmada vaka çalışması yöntemi kullanılacak olup verilere ulaşılabildiğince birincil kaynaklardan yararlanılacaktır. Çalışmanın amacı Ahıska Türklerinin geçmişten günümüze kadar verdikleri mücadeleyi ve anavatanlarına dönüş için devletlerin verdikleri taahhütleri yerine getirmedeki yetersizliklerini analiz ederek ortaya koymaktır.

ABSTRACT

The Ahıska Turks were exiled on November 14-15, 1944, along with 7 other peoples, for various reasons. They were settled in these regions to live “forever” and were condemned to live under martial law. In 1956, when Nikita Khrushchev became the president of the Soviet Union, the Ahıska Turks were not granted the right to return to their homeland that was granted to other exiled peoples, only the special settlement restrictions were lifted. Although requests for return were made many times by different organizations since 1956, the Ahıska Turks could not return to their homeland. With the law enacted by the RSFSR on April 12, 1991, the Ahıska Turks, among the exiled peoples, also gained the right to return to their homeland and to be rehabilitated for the compensation of material losses during the years of exile, but the law could not be implemented as the Soviet Union collapsed in the same year. Georgia became a member of the Council of Europe on April 29, 1999. Georgia has undertaken to carry out legal work to allow the return of Ahıska Turks as a condition of entry into the Council, to facilitate their integration into society and, upon this, to grant Ahıska Turks the right to obtain Georgian citizenship. In 2007, the Georgian parliament adopted the law entitled “Law of the Republic of Georgia on the Return of Persons Forced to Migrate from Georgia in the 40s of the 20th Century by the Former Soviet Union”, which will enter into force on January 1, 2008. The law, which has many major deficiencies in many respects, was enacted in Georgia, there were many delays in its implementation, and many amendments were made to the law later. Due to the structural problems in this law, the law on return failed, and Ahıska Turks could not return to Ahıska. The study will use a case study method and will utilize primary sources as much as possible. The aim of the study is to analyze and present the struggle of Ahıska Turks from the past to the present and the inadequacy of states in fulfilling their commitments for the return to their homeland.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: muhammetali03@icloud.com

Atıf / Citation: Ali, M. (2024). Ahıska Türklerinin geri dönüş problemi ve Gürcistan’ın Avrupa Konseyine taahhütleri. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 225-239. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1414022>

1. Giriş

Türk yurdu olan Ahıska bölgesi 1829 yılında Edirne Barış Antlaşması ile savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmiştir. Bölgede yaşayan Ahıska Türkleri antlaşmanın ardından 1930'lu yıllarda büyük çoğunluğunun soyadlarının Gürcüceye değiştirilmesi gibi birtakım problemlerle karşılaşmıştır (Seferov, Akış, 2008). II. Dünya Savaşına kadar askere alınmayan Ahıska Türkleri arasında, savaşın başlamasıyla birlikte 15 ila 55 yaş arasındaki erkekler askere alınmıştır (Buntürk, 2007). 31 Temmuz 1944 tarihinde 6279 sayılı SSCB Başkanı Josef Stalin imzalı Devlet Savunma Komitesi Kararı gereğince Ahıskalıların sürgün edilmesi karara bağlanmıştır (Davrishova, 2015). Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan sorunların oluşum noktası burada ortaya çıkmış, 14-15 Kasım 1944 tarihinde Ahıska Türkleri Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'a sürgün edilmiştir. Bu sürgün sırasında Aralık 1944 tarihinde İçişleri Halk Komiserliği tarafından yazılan rapora göre Ahıska'dan 92.307 kişi tahliye edilmiş ve 457 kişi yolda yaşamını yitirmiştir (Zulpiharova, 2022).

Ahıska Türkleri özel yerleşim şartlarında ikamete mecbur bırakılmış ve insan haklarına aykırı kısıtlayıcı koşullar altında yaşamaya mahkûm edilmiştir (Keskin, Gürsoy, 2017). Nikita Kruşçev SSCB başkanı olduktan sonra 12 yıl süren bu politikadan vazgeçmiş, sürgün edilen Karaçaylar, Kalmuklar, Çeçenler, İnguşlar ve Balkarların ana vatanına geri dönmelerine karşın Volga Almanları, Kırım Tatarları ve Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönmelerine izin verilmemiştir. Çalışmamızda Ahıska Türkleri bu konuda ele alınmış, geri dönüş çabaları ayrıntılarıyla incelenmiştir. Sürgünde “*Gürcistan SSC'nin sınır şeridi olan Ahıska, Adigen, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka rayonlarıyla Acaristan Özerk SSC'den Türk, Kürt ve Hemşin olmak üzere tahliyesine, SSCB Halk İçişleri Komiserliği (Yoldaş Beriya) tarafından tahliye işini 1944 yılı kasım ayında yapılmasına karar verilmiştir.*” (Davrishova, 2015, s. 98). Ahıska Türklerinden anavatanlarına geri dönmek isteyenler, 1956 yılında özel yerleşim politikasının kaldırılmasıyla ilk örgütlenmeleri başlatmış, kendi aralarında toplantılar düzenlemiş ve bir heyet oluşturularak Moskova'daki ilgili makamlara müracaat yapmıştır. Alınan cevaplar Ahıska adına olumsuz olsa da bir alternatif çözüm geliştirilmiş, isteyenlerin Azerbaycan'da yaşamalarına devam edebilecekleri belirtilmiştir (Aydingün, Aydingün, 2014). Çalışmada, Ahıska Türkeri'nin yukarıda örneği verilen ana vatanlarına geri dönüş mücadelesi ele alındı. Diğer yandan Gürcistan'ın 1999 yılında Avrupa Konseyi üyeliği sürecinde Ahıska Türklerinin geri dönüşünün sağlanması ve vatandaşlık konularında verdiği taahhütü ne denli başarılı şekilde yerine getirdiği istatistikî veriler ile analiz edildi.

2. Ahıska'nın Tarihi Gerçekleri ve Soruna Giden Yol

Ahıska, Gürcistan'ın güney batısında, yüz ölçümü 6260 km² ve Türkiye'ye sınırı 15 km yakınlıkta olan bir Türk yurdudur. Ahıska bölgesi Gürcistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde olan ve aynı zamanda Türkiye'ye komşu olan Adigün, Ahıska, Ahılkelek, Aspinza, ve Bagdanovka ilçelerinden oluşmaktadır. Ahıska Türkleri, Osmanlı İmparatorluğu döneminde günümüz Gürcistan'ın Ahıska bölgesinde yaşayan Türk kökenli bir halktır (Şahin, 2024). Bu bölgede yaşayan Türklere Ahıska Türk'ü denmesinin sebebi bu coğrafyada yaşamalarıdır (Seferov, Akış: 2008). Diğer bir deyişle Ahıska tabiri bir etnik grup olması sebebiyle değil yalnızca coğrafi bir ifade olması sebebiyle kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti 1578 senesinde Çıldır Meydan Savaşı ile Ahıska'yı toprakları arasına katmıştır. Osmanlı idaresi altında 250 yıl kalan Ahıska coğrafi, demografik ve kültürel olarak Anadolu vilayetleri ile ciddi benzerlikler göstermiş ve Osmanlı Devleti kayıtlarına da Çıldır Eyaleti olarak geçmiştir (Kırzioğlu, 1992). 1828 yılı sonrasında Çarlık Rusya'nın savaş tazminatı olarak Ahıska'yı alması sonrasında Kafkasya'da yaşayan Türkler ile Osmanlı Devleti arasında güvenlik kordonu oluşturması amacıyla çok sayıda Ermeni'yi bölgeye yerleştirmiş ve sonuç olarak bölgenin demografik yapısı Ermeniler lehine değiştirilmiştir (Çınar, 2018).

1917'de Çarlık Rusya'nın yıkılması ile Kafkasya'da olan hükûmet de değişmiştir. Ardından Maveria-i Kafkasya Cumhuriyeti'nin kurulması ile bu bölgedeki eski Rus Çarlığı içerisinde olan birçok vilayet bir araya gelerek yeni düzende bir siyasi otorite oluşturmuştur. Bu oluşturulan devlet Ahıska topraklarını da içerisinde almaktadır (Bal, 2004).

Maveria-i Kafkasya Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında çözümlenememiş problemlerin çözülmesi için iki devlet 11 Mayıs – 4 Haziran 1918 tarihlerinde Batum'da bir araya gelmiştir. Osmanlı Devleti heyetinin başkanı Adliye Nazırı Halil Bey Maveria-i Kafkas heyetinin başkanlığını ise Hükûmet Başkanı ve Dışişleri Bakanı Akakiy Çenkeli yapmıştır (*Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403, 3). Enver Paşa 4 Mayıs 1918 tarihinde bir telgraf göndermiş ve burada Müslümanların yaşadığı Ahıska, Ahılkelek, Alagöz dağı ve Gümrü gibi toprakları talep edeceğini bildirmiştir. Halil Bey bu telgraf doğrultusunda 12 maddelik antlaşma taslağı sunmuş, bu taslak içerisinde Ahıska, Ahılkelek, Sürmeli ve Gümrü kazaları Osmanlı Devleti hakimiyetinde yer almaktadır. Bu talep kabul görmemiş ve bir antlaşma yapılamamıştır (Şahin, 2002). Halil bey sonrasında Seym'e talebinin onaylanması için önce ultimatoma, sonrasında nota verdi ve aksi halde Tiflis'e doğru harekete geçeceğini belirtmiştir. Seym bunun üzerine Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne verilmesini kabul etmiştir (Sarı, 2015).

3. Ahıska Türkleri Sürgünü ve Özel Yerleşim Dönemi

3.1. 14 Kasım 1944 Sürgünü

24 Temmuz 1944 tarihinde SSCB İçişleri Halk Komiseri Lavrenti Beriya, dönemin SSCB Lideri Josef Stalin'e, Ahıska Türklerini kastederek Türkiye ile akrabalık bağlarının bulunduğunu, yerleşimlerinin sınır üzerinde olduğunu, Türk istihbaratı için casusluk çalışmalarının yapıldığını ve kaçakçılık yaptıklarını belirten bunun önüne geçilmesi gerektiğini öneren bir rapor kaleme almıştır (Bugay ve Mamaev, 2021). Devamında süregelen görüşmelerde 14-15 Kasım tarihinde yapılacak toplu tehcir konusu ele alınmış ve toplamı 86.000 kişiden oluşan Ahıskalının bölgeden sürgün edilmesi talep edilmiştir (Uravelli, 2011). 31 Temmuz 1944 tarihinde L. Beriya'nın J. Stalin'e yazdığı bir diğer raporunda "*SSCB sınırının Gürcistan kısmında sınır güvenliğini temin etmek amacı ile Ahıska, Adigün Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka ilçeleri ile Acaristan Özerk SSC'ye bağlı köylerden Türk, Kürt ve Hemşin olmak üzere 16.700 tarım kuruluşunun Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan SSC'ye gönderilmesi uygun görülmektedir*" ifadeleri yer almıştır (Bugay ve Gonov, 2003, s.610).

31 Temmuz 1944 tarihinde de Devlet Savunma Komitesi "*Gürcistan SSC sınırını korumak üzere gereken koşulların sağlanması*" üzerine karar alınmıştır. Ahıska'da boşalan bölgelere de Gürcistan'ın farklı kentlerinden, özellikle İmeretya bölgesinden toplamda 32.000 kişi olmak üzere 7.000 hane iskân edilmesine karar verilmiştir (Buntürk, 2005). Sürgün çalışmalarına yaklaşık 1 ay öncesinden bölgeye asker sevk edilerek başlanmış ve tehcir kararı uygulanacak köylere giriş çıkış yasağı uygulanmıştır. 14 Kasım gecesinde bölgeye asker takviyesi yapılmış ve tehcir uygulaması başlamıştır. Yaklaşık 4 yıl öncesinde savaş dolayısıyla seferberlik ilan edilmiş, 15-55 yaş aralığındaki savaşılabilecek durumda olan bütün Ahıska Türkü erkekleri askere alınmıştır (Buntürk, 2007). Bundan kaynaklı bölgede yalnızca çocuk, kadın ve yaşlılar kalmış, tehcir sırasında bir direniş ortaya koyulamamıştır. Sovyet askerleri, bölgedeki hanelerin kapılarını çalarak birkaç saatlik hazırlığın ardından hemen yola konulacağını ve acele edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Akabinde bütün Ahıska Türkü halkının yük vagonları ile Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan SSC devletlerinde belirlenen özel yerleşim bölgelerine sürgünü başlamıştır (Halidov, 2011). Sürgün sırasında soğuktan, açıktan ve birçok hastalıktan kaynaklı 17.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Şahin, 2024).

Lavrenti Beriya'nın 31 Temmuz 1944 tarihli raporuna göre 86.100 kişi hakkında tehcir kararı alınmasına rağmen, askere gönderilmiş olan erkekler hariç olarak Aralık 1944 tarihli resmi devlet raporlarında farklı rakamlar olmasına karşın ağırlıklı olarak kabul edilen Adigön Ahıska Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka'da bulunan 208

köyden yaklaşık 91.095 kişi sürgüne maruz kalmıştır (Aydın, Asker, Şir, 2016).

Devlet Savunma Komitesi kararının 11. maddesiyle “*halkı sürülen bölgeye 32.000 Gürcü’nün iskân edilmesini*” ve 12. maddede, “*sürgün halkın bütün mal varlığının, buralara iskân edilecek halka verilmesi, bunların vergiden muaf tutulması, taşıma giderlerinin devlet tarafından karşılanması ve iskânın kısa sürede gerçekleşmesi*” kararlarının söylenen sebeplerin göstermelik bir sebep olduğunu karşımıza çıkaran büyük bir etkidir (Zeyrek, 2001). Sovyet askerlerinin kontrolünde önce halk bir gece içerisinde demiryoluna getirilmiş ardından önceden hazırlanmış yük vagonlarına bindirilmişti. Her bir vagona 8-10 aile yer almış, dolayısıyla yük taşımak için yapılan vagonlara 30 dolaylarında insan bindirilerek sürgüne zorlanmıştır. Böylelikle iki gün içerisinde sürgün gerçekleştirilmiştir (Zeyrek, 2006).

3.2. Özel Yerleşim Dönemi

Ahıska Türklerinin sürgün edilmelerinin sonrasındaki süreçte 8 Ocak 1945 tarihinde “özel yerleşim” rejimi kurallarına mecbur kılınmıştır. 1956 yılına kadar devam eden bu özel yerleşim rejiminden kaynaklı halkın temel hak ve özgürlükleri ihlal edilmiştir. Bunlara örnek olarak belirlenen yaşam bölgeleri izinsiz olarak terk edilemez ve çıkış yapılamaz, hatta izin almaksızın yakın civardaki köye dahi gidişlerde problemler yaşanmış, kaçmaya teşebbüs edildiği varsayılmıştır. 30 günde bir devamlı şekilde merkez makamlarına gidilip imza verilmesi de zorunlu tutulmuş, rejim kurallarına riayet edilmediği ihlal edildiği durumlarda ağır para ve hapis cezaları ile karşılaşmıştır (Keskin, Gürsoy, 2017).

Bu dönem içerisinde insan hakları ve özgürlükleri kısıtlamalarının yanında mahkûm edilen yaşamda ciddi sağlık sorunları ortaya çıkmıştır. Peşi sıra salgın hastalıklar kendisini göstermiş, sürgün sonrası ilk beş yıl büyük problemler ile karşılaşmış, ölüm sayısının doğum sayısını geçtiği görülmüş, bu oran ancak ilk beş yıl sonrasında doğum sayısının ölüm sayısını geçtiği görülmüştür (Keskin, Gürsoy, 2017).

Ahıska Türklerinin anavatanlarında Ahıska’da yaşadıkları dönemde belli bir kültürel kimliği vardır fakat bu kimlik zaman içerisinde değişim göstermiştir. Bunun sebebi sürgün edildiği toplumun kültüründen etkilenmesinden çok çeşitli kötü şartlarda yaşam sonucunda kendiliğinden değişime maruz kalmasıyla oluşmuştur. Nitekim Ahıska Türklerinin kültürleri içerisinde zamanla birlikte yaşadıkları toplumun kültüründen de etkilenmeler olmuştur. Fakat Ahıska Türkleri buna rağmen geleneklerini korumuştur (Aliyeva, 2015). Sürgüne gönderilen devletlerden olan Kazakistan’da Ahıska Türklerine karşı diğer devletlere nazaran daha farklı politikalar izlenmiştir. Kimliklerinde Azerbaycan yazan kişiler yüksek okullara alınmış, Türk kimliği taşıyanların belgeleri kabul edilmemiştir. Alt yaş kategorilerinde ilk yıllarda okula kayıt alınmamış ancak birkaç yıl sonrasında Ahıska Türkü çocuklar okullara gitmiştir (Karcı ve Çetin, 2018). Dil ve kültür meselesi Ahıska Türkleri için geçmişten itibaren gelen problemlerdendir. 1930’lu yıllarda SSCB’nin milliyetler politikası gereğince sadece yönetim tarafından tanınan halklara kendi dillerinde eğitim verilmektedir. Ahıska Türkleri o dönemde resmi olarak tanınmadığı için Türkçe eğitim almalarına engel olunmuş ve yalnızca Gürcüce ve Rusça eğitim sunulmuştur (Öner, 2019).

14-26 Şubat 1956 tarihleri arasında yapılan Sovyetler Birliği Komünist Partisi 20. Kongresinde Başkan seçilen Nikita Kruşçev 1944 yılında yapılmış sürgün politikalarını eleştirmiş, sürgünün yürütücüsü olan Lavrenti Beriya hakkında idam kararı alınmış, sürgün edilmiş 8 halkın 5’i olan Çeçenler, İnguşlar, Kalmuklar, Karaçaylar ve Balkar halklarının anavatanlarına geri dönüşü sağlanmış ve zararları tazmin edilmiştir. Bu karar 28 Nisan 1956 tarihinde 135/142 sayılı kararname ile özel yerleşim döneminin (rejiminin) sürgün edilmiş olan halkların üzerindeki insan hakları ve özgürlükleri ihlallerine son vermiştir (Keskin, Gürsoy, 2017).

Sürgün edilmiş halkları konu alan kararname 5 halkın anavatanlarına dönmeleri ve zararlarının tazmin edilmesi sonucunu doğursa da Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları ve Volga Almanları için aynı sonucu doğurmamıştır.

Ahıska Türkleri için bu kararname ile özel yerleşim rejimi son bulmuş fakat anavatanlarına, Ahıska'ya geri dönme isteklerini yerine getirememiştir. 31 Ekim 1957 tarihinde SSCB Yüksek Prezidyumu tarafından çıkarılan yeni kararnameye göre Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Adigön, Aspinza, Ahıska, Bogdanovka ve Ahılkelek'ten Azerbaycanlı milletine mensup olan Sovyet vatandaşlarının Azerbaycan'a gidebilecekleri ve orada yaşayabilecekleri belirtilmiştir (Keskin, Gürsoy, 2017).

SSCB'nin son dönemlerinde "perestroyka" (yeniden yapılanma) ilan edilmiş ve bu çerçevede 26 Nisan 1991 tarihinde RSFSR tarafından "26 Nisan 1991 tarihli RSFSR Kanunu N 1107-1 (1 Temmuz 1993'te değiştirildiği şekliyle) "Baskı altındaki halkların rehabilitasyonu hakkında" adlı kanun çıkartılmıştır. Bu kanun kapsamında Ahıska Türklerini de içine alacak kapsamda sürgüne uğrayan toplulukların anavatanlarına geri döndürüleceği ve maddi tazminatlarının ödeneceği açıklanmıştır (Zakon, 26 April 1991: 1, EK 1). Nitekim 25 Kasım 1991 tarihinde SSCB Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un istifa etmesiyle Birlik dağılmış ve kanun uygulanamamıştır.

4. Anavatan Ahıska'ya Geri Dönüş Çabaları

Anavatanına geri dönüş için ilk adım Mart 1956'da Özbekistan'da yapılan toplantı ile atılmıştır. Toplantıya Ahıska Türklerinin önde gelenleri katılmış ve Ahıska'ya geri dönüş isteklerinin Sovyet yetkili makamlarına iletilmesi için bir heyetin oluşturulması ve heyetin Moskova'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Keskin, Anaç, 2016). Ahıska Türkleri heyeti, 1957 yılında Moskova'da yetkili makamlar ile görüşmüş yetkili makam konunun Gürcistan Komünist Parti Başkanına iletilmesini ve konunun tetkikinin yapılmasını istemiştir. Gelişmeler sonucunda fakat olumlu bir yanıt alamamıştır. Olumsuz cevap alınmasının sebebi ise Başkan Vasil Mzhavanadze'nin geri dönüşün mümkün olmadığını bölgeye başkalarının yerleştirildiğini Ahıska Türkleri için yerlerinin olmadığını belirtmesi olmuştur (Halidov, 2011).

Bilindiği üzere Ahıska şehri genel anlamda Ahıska ve Ahılkelek şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bu bölgelerden Ahıska tarafında ağırlıklı olarak Gürcülerin yaşamasına karşın Ahılkelek tarafında yoğunluklu olarak Ermeni kökenli Gürcü vatandaşlar yaşamaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz 31 Ekim 1957 yılında yayımlanan kararnamede bu toplantıya atfen, Ahıska Türklerinin Ahıska yerine Azerbaycan'da yaşayabilecekleri belirtilmiştir (Aydingün ve Aydingün, 2014).

1960'lı yıllarda tamamen sıkıyönetim rejiminin baskısının ortadan kalktığı, örgütlenmede daha fazla kişinin yer aldığı, Ahıska'ya geri dönüş meselelerinin daha yoğun halde tartışıldığı ve örgütlü faaliyetlerde ciddi bir büyüme olduğu bir süreç ortaya çıkmıştır. Örgütlenme biçimi Ahıska Türkleri içerisinde çok eskiden beri yaygın bir kültürdür. 1930'lu yıllarda özellikle Adigön ve Ahıska'da konser, tiyatro gibi ortak etkinlikler yaygındır. Sürgün Ahıska Türklerinin kültürel özelliklerini alt üst etse de diğer halklara nazaran sürekli birlikte olan ve örgütlenmeyi hızlıca gerçekleştirebilen bir topluluk olma kültürüne sahiptir (Memmedli, 2012)

Büyüyen ve artış sağlayan faaliyetler bir konuda iki farklı düşüncenin ortaya çıkmasını ve örgütlenmenin kısa süreliğine ekseninin kaymasını bize göstermiştir. Bu farklı düşüncelerden birisi Ahıska Türklerinin aslen "Gürcü" olduğunun iddia edilmesi, bir diğeri ise bu düşünceye karşıt olarak "Türk" olduklarının iddia edilmesidir. Bu fikir ayrılıkları sonucunda iki farklı taraf ortaya çıkmış ve bir müddet ayrışmalar olduğu görülmüştür (Aydingün, Asker, Şir, 2016). Gürcü tezini savunan grubun başında gelenlerden Latifşah Barataşvili kendilerinin Mesh/Gürcü Müslümanlar olduklarını iddia etmiş akabinde tarihsel anlamda anavatanları olan Gürcistan'a geri dönmelerinin doğru olacağını savunmuştur. Türk tezini savunanların önde geleni ise Mevlüt Bayraktarov olmuştur. Ahıska Türklerinin Türk olduklarını ve Azerbaycan'da yaşamlarına devam etmelerinin gerektiğini savunmuştur. İlk başlarda farklı bir ilgi uyandırır da Türk tezini savunanlar Gürcü tezini savunanların çok daha fazlasına ulaşmıştır. Ahıska Türklerinin çoğunluğu aslen Türk olduklarını net bir biçimde kabul etmektedir fakat anavatanına dönüş konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır (Aydingün, Asker, Şir, 2016).

Şubat 1964'e gelindiğinde Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te ilk Ahıska Türkleri kongresi düzenlenmiştir. Sürgün edilmiş bölgelerden gelen yaklaşık 600 delege katılımıyla düzenlenmiş olan bu kongrede Milli Halkların Müdafaası İçin Türk Birliği'nin kurulması kararı alınmıştır. Kurulan Türk Birliğinin yanı sıra anavatana geri dönüş için yapılacak olan etkinlikleri organize olarak hayata geçirmek amacıyla "Kurtuluş İçin Geçici Organizasyon Komitesi" kurulmuş, Komitenin başkanı olarak da Enver Odabaşev seçilmiştir (Aydingün, 2016). Bu kongre ilk uluslararası kongredir dolayısıyla komitenin düzenlediği etkinlikler ve attığı adımlar anavatana geri dönüş için yetersiz olsa ve başarıya ulaşmamış ise de bazı olumlu geri dönüşler olduğunu da gözden kaçırmamak gereklidir. Örneğin 30 Mayıs 1968 tarihli ve 2709-VII sayılı kararda 31 Ekim 1957 tarihinde Ahıska'ya değil Azerbaycan'a yerleşebileceğini gösteren genelgesini yayımlayan Yüksek Sovyet Prezidyumu 28 Nisan 1956 yılında özel yerleşim rejimi hakkında çıkardığı kanunun bir diğer maddesi ile ilgili bir karar daha almıştır. Ahıska Türkleri diğer tüm Sovyet vatandaşları ile aynı haklara sahip olacak, yerleşim yerlerindeki yaşam şartları iyileştirilecek, mensup oldukları devlet tarafından daha fazla destek alacağı kararı açıklanmıştır. Nitekim anavatana dönüş ile ilgili hiçbir olumlu geri dönüş olmamıştır. Bu doğrultuda 1944 sürgünü uluslararası basında ilk kez sürgünden 24 yıl sonra 1968 yılında bu yasa ile yer almıştır (Aydingün, 2016).

1970'li yılların başlarına kadar Ahıska Türklerinin anavatana geri dönüşü için her makamdan engellemeler yapılmış olmasına rağmen, bir kısım Gürcü'nün bu düşünceyi desteklediği görülmüştür. Bu dönemde Gürcistan'ın nüfusunun az olmasından kaynaklı ağırlıklı olarak kırsal alanlarda işçi yetmezliği ve Ahıska Türklerinin tarım ve hayvancılık alanında başarılı, yetkin olmaları sebebiyle az sayıda dahi olsa Ahıska Türkünün Gürcistan'da bulunan Kolkhida bölgesinde yer alan tarım kuruluşları tarafından kabul edildiklerinden bahsedilmiştir. Bu gelişmeler başkent Tiflis'te bulunan yönetime ulaştığında sayısı yaklaşık 150 olan Ahıskalı aileler ikinci defa vatanlarından sürgün edilmiş, aileleri kabul eden tarım kuruluşlarının yöneticileri de cezalandırılmıştır (Bobkov, 2003).

Dönemin ilgili Gürcü makamları gayri resmi görüşmelerde Ahıska Türklerinin kimliklerini Müslüman Gürcü olarak kabul etmeleri gerektiğini, Gürcü isim ve soy isimlerini kabul etmeleri gerektiğini ancak bu doğrultuda geri dönmelerine izin verilebileceği aktarılmıştır. Çoğu Ahıska Türkü ailesi bu öneriyi kabul etmemişse de az sayıda aile kabul etmiş ve Gürcistan'a dönebilmiştir. Bu politika paralelinde Ahıska Türklerinin İslam'ı kabul etmiş kökeni Gürcü olan Meshler olduğu fikri oluşturulmaya başlamıştır (Abbasov, 2021).

1970'li yıllardan itibaren Ahıska'ya geri dönüşte olumlu cevap alamayan Ahıska Türkleri bu yıllardan sonra farklı bir politika geliştirmiştir. 6 Nisan 1970 tarihinde İslam Kerimov, Muhlis Niyazov ve Önder Başayev heyeti önderliğinde Moskova'da bulunan Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliğine Türkiye'ye göç edilmesine izin verilmesi için müracaat etmişlerdir (Zeyrek, 2008). Akabinde Ahıska Türklerinin Altıncı Kongresinde Türk olduklarını niteleyen "Biz Türk'üz" manifestosu duyurulmuştur. Bu manifestoda, sürgünde yer alanların cezalandırılması, başkenti Ahıska olan özerk bir vilayet veya Türk Muhtar Cumhuriyeti kurulması ve sürgünden kaynaklanan zararların tazmin edilmesi talep edilmiştir. Bu taleplerin yerine getirilmemesi durumunda da Türkiye'ye göçün yolunun açılması istenmiştir, fakat ilgili makamlardan herhangi bir olumlu sonuç alınamamıştır (Zeyrek, 2008).

Bu gelişmeler akabinde protesto düşüncesi başarılı olamamış aksine kötü sonuçlara yol açmıştır. Bir süredir etkinliğini artırmak ve yaymak isteyen Ahıska Türkleri Millî Hareketi baskı altına alınmıştır. Komite Başkanı Enver Odabaşev ise Ağustos 1971 tarihinde tutuklanmış ve 2 yıllık hapis cezası ile cezalandırılmıştır. Hapiste olduğu süre içerisinde iktidar karşıtlığı sebebiyle 2,5 yıllık ekstra ceza almıştır ve hareket etkisiz hale getirilmiştir (Zeyrek, 2008).

Sonuç olarak bakıldığında Ahıska Türkleri 1964 yılındaki ilk kongresinden 1989 yılındaki son kongresine kadar toplamda 10 kongre ve sayısız toplantı düzenlemişlerdir. Bu toplantı ve kongrelerin ana çerçevesi ve temel amacı anavatan Ahıska'ya geri dönüş için stratejiler oluşturmak, politikalar üretmek ve toplum gücü elde etmek

adına örgütlenmeyi sağlamaktır. Kongrelerde ve toplantılarda alınan kararlar sonucunda Sovyetler Birliği ve Gürcistan yetkili makamları ile görüşmeler sonucunda belli başlı iyileştirme sonuçları alınsa dahi bu döneme kadar hiçbir şekilde asıl amaç olan Ahıska'ya geri dönüş için olumlu bir geri dönüş alınmamıştır (Keskin ve Anaç, 2016).

Ahıska Türkleri geri dönmek adına yalnızca toplantı ve kongreler düzenlememiş etnik kimlikli organizasyonlar oluşturarak örgütlenme çalışmaları yürütmüştür. Bu organizasyonlara örnek olarak “*Milli Hakları Korumak için Türk Birliği*” (1961), “*Kurtuluş İçin Geçici Organizasyon Komitesi*” (1964-1988), “*Geçici Organizasyon Kurumu*” (1988-1990), “*Sovyetler Birliği Ahıska Türklerinin Vatan Cemiyeti*” (1991-1992), “*Uluslararası Ahıska Türkleri Vatan Cemiyeti*” (1992-) belirtilebilir (Bayraktar, 2013).

5. Gürcistan'ın Avrupa Konseyine Üyeliği ve Geri Dönüş Yasası

Gürcistan, 1996 yılında Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze döneminde Avrupa Konseyine üyelik için başvuru yapmıştır. Bu başvuru sonrasında Viyana Müzakereleri gibi birçok müzakereye katılmış ve üyelik için taahhütlerde bulunmuştur. Görüşmelerde yaklaşık 3 yıllık bir süre sonrasında mutabakata varılmış ve Gürcistan Avrupa Konseyi'nin 41. üyesi olarak başvurusu taahhüt şartları ile kabul edilip üye olmuştur (Kütükçü, 2005). 20 Mayıs 1999 tarihinde Gürcistan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini kabul etmiş ardından 7 Temmuz 2002 tarihinde de Ahıska Türklerinin için önem arz eden mülkiyet hakları ile ilgili 1 Nolu Protokolü üzerinde bazı çekinceler koymasına rağmen imzalamıştır. Gürcistan'ın Avrupa Konseyine üye olması ardından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini kabul etmesi ile Ahıska Türklerinin anavatanına dönmeleri için uygun ortamın oluştuğu görülmüştür (Kütükçü, 2005).

Bu meseleleri görüşmek adına uygun ortamın oluşmasıyla Viyana müzakerelerinde Ahıska Türklerin anavatanlarına dönüş meselesi ele alınmış, Gürcistan'ın bunu yerine getireceği konusunda mutabakata varılmıştır. Bir diğer deyişle 29 Ocak 1999 tarihinde Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi Gürcistan'a Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüşlerinin sağlanması suretiyle bir hukuki plan oluşturulmasını öngören bir metin kabul edilmiştir (Kütükçü, 2005). Avrupa Konseyi'nin üyelik girişi şartı ve Gürcistan'ın taahhütü olarak Ahıska Türklerinin entegrasyonlarını sağlayacağı, vatandaşlık için düzenleme yapılacağı ve bu konuya ilişkin hukuki çalışmaların yapılacağı sözünü vermiştir. Anlaşıldığı üzere hukuki çerçeve Konseye üyeliğin ardından 2 sene içerisinde tamamlanacak, 3 sene içerisinde süreç başlatılacak, 12 sene içerisinde de Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşleri tamamlanacaktır (Sezgin ve Ağacan, 2003).

Eduard Şevardnadze döneminde Avrupa Konseyine üyelik adına bu taahhütler verilmiş olsa dahi bu dönemde bahsedilen taahhüdün yerine getirilmesi için yapılan çalışmalar yetersiz kalmıştır. Avrupa Konseyi üyelik sonrası çalışmaların başlaması ve hızlanması için ikazlarda bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Gürcistan'da 2003- 2004 yılları arasında gerçekleşen Gül Devrimini bir neden olarak göstermiş, ardından ülke genelinde yaşanan ekonomik problemlerle de bu nedenler devam etmiş, devrim sonrasında da çalışmalar ertelenmiştir (Aliyeva, 2013). Avrupa Konseyi Parlamentosu tarafından 2004 yılında hazırlanan “*Rusya Federasyonu ve bazı Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan Yerinden Edilen, Sürülen ve Göçmen Durumuna Düşen İnsanların Sorunları*” adlı raporunda Ahıska Türklerinden de bahsedilmiştir. Bu rapor dikkate alınarak çalışmaların yapılması için bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun ana meselesi nüfusu yaklaşık 368.000 olan Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönmesi ve topluma entegre edilmesi olmuştur (Evren, 2012).

Avrupa Konseyi Parlamentosu bu dönemde çalışmaların yetersiz kalması nedeniyle 2005 yılında almış olduğu 1415 sayılı karar ile Gürcistan'a taahhütlerini yerine getirmesi için çalışmaların başlaması gerektiği aktarılmış ve raporun 9. maddesinde de Ahıskalıların geri dönüş sürecinin 2011 yılına kadar tamamlanması, bunun için koşulların oluşturulması gerektiği bildirilmiştir (Keskin, Tulun, Yılmaz, 2016). Avrupa Konseyi

Parlamentosu'nun aldığı bir diğer karar olan 1428 sayılı karar ise “*Sürgün edilen Ahıska nüfusunun durumu*” başlıklı o dönemki Ahıska Türklerinin durumunu ortaya koyan belgedir. Kararda özellikle Rusya’da yaşayan sürgün edilmiş Ahıskalıların Gürcistan’a geri dönüşlerini özgür iradesi ile karar vermesi vurgulanmıştır. Kararda Ahıskalıların demografik ve sosyal statüleri hakkında net ve güvenilir verinin olmamasından kaynaklı endişelerine değinirken Gürcistan’ı bir an önce çalışmalara başlaması için bir kez daha uyarmıştır (Resolutin, 2005). 2006 yılında aldığı 1477 sayılı kararlar ile birçok kez daha ikaz etmiş ve taahhütte bulunduğu üzere 2011 yılına kadar sürecin tamamlanması Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönmüş olması gerektiğini, bunun taahhüdünün verildiğini açıkça hatırlatmıştır (Keskin, Tulun, Yılmaz, 2016). Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin aldığı kararlar doğrultusunda Gürcistan’ın çeşitli nedenler ile üyelik aşamasında verdiği taahhütleri yerine getirmede geciktirme politikası izlediği açıkça görülmektedir (Topal, 2008).

Ahıska Türklerinin geri dönüşü için oluşturulacak yasa taslağında etkin olan Avrupa Azınlık Konuları Merkezi (European Center for Minority Issues – ECMI) destekleriyle 2006 yılı nisan ayında Gürcistan’ın başkenti Tiflis’te yapılan toplantıda, Gürcistan Cumhuriyeti’nin yetkilileri ile çeşitli farklı devletlerden katılan Ahıska Türkü dernek yöneticileri o döneme dek ilk defa resmi bir ortamda toplantı sebebiyle karşı karşıya gelmişlerdir. O dönemde Gürcistan’ın Rusya ile yaşadığı problemler, Abhazya ve Güney Osetya gibi iç çatışmalar ile meşgul olan Gürcistan yetkilileri sorumluluk almaktan kaçma eğilimi göstermiş ve sorunlarını neden olarak kullanarak geciktirme politikasına devam etmiştir (Sevsay, 2018).

Geri Dönüş Yasası Gürcistan Parlamentosu tarafından 11 Temmuz 2007 tarihinde 1 Ocak 2008 tarihinde yürürlüğe girecek şekilde kabul edilmiştir. Yasanın tam adı “*Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. yüzyılın 40’lı Yıllarında Gürcistan’dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Cumhuriyeti’nin Kanunu*” olmuştur. Yasa Avrupa Konseyine verilen taahhüt yerine varsayılmış fakat 2002’de kabul edilmesi gereken yasa 2007 yılına kadar ertelenmiştir. Yasa 1 Ocak 2008 tarihinde yürürlüğe girmesine rağmen o dönemde Gürcistan’ın seçimleri gereği yaklaşık 6 aylık gecikmeyle Temmuz 2008 tarihinde başlamıştır (Keskin, Gürsoy, 2017).

Bahsedilen yasanın ilk maddesinde yasa amacının 20. yüzyılın 40’lı yıllarında devlet tarafından sürgün edilmiş olan kişilerin Gürcistan’a geri dönüşü için hukuki çalışmalar yapmak ve tarihi adalet vurgusu yaparak bu görevin yerine getirilmesi şeklinde belirtilmiştir. Bunlara ek olarak yasanın gönüllülük esasına tabi olduğu ve kademeli olarak yapılacağı eklenmiştir (Abbasov, 2021). Yasanın 2. maddesinde, genel anlamda kavramsal çerçeve açıklanmıştır. Madde içerisinde üç temel terim öne çıkarılmıştır. İlk olarak “*Zorla Sürgüne gönderilen kişi*” terimi ile ilk maddede bahsedilen “*20. Yüzyılın 40’lı yıllarında Sovyetler Birliği Savunma Devlet Komitesi’nin 31 Temmuz 1944 tarihli ve 6279 cc sayılı kararı gereği Gürcistan Cumhuriyeti’nden eski SSCB’nin diğer Cumhuriyetlerine zorla sürgüne gönderilen kişiler*” den bahsedilmekte “*Geri dönen statüsünü almak isteyen şahıs*” terimi ile kanun çerçevesinde belirtilen statü sahibi olmak isteyen kişilerden bahsedilmektedir. Son olarak “*Geri dönen*” terimi ile de kanun çerçevesinde belirlenmiş, usulleri yerine getirmiş ve işbu statü sahibi olmuş kişilerden bahsedilmektedir (Abbasov, 2021).

Yasanın 3. maddesinde, geri dönüş hakkını elde etmek için başvuru hakkı tanınmış olan kişilerle ilgili hükümler vardır. İşbu maddenin 1. fıkrasına göre “*İşbu Kanun’la belirlenen şekilde geri dönen statüsünü kazanmak için başvuru yapma hakkı olan şahıs zorunlu olarak sürgüne maruz kalmış kişi ve doğrudan onun soyundan olanlardır.*” 2. fıkrasına göre de “*Bu maddenin 1. paragrafında öngörülen kişilerin eşleri ve/veya yetişkin olmayan çocukları, bu statünü yalnızca bu maddenin 1. paragrafında öngörülen bir kişinin, geri dönüş statüsü kazanmak için başvuruda bulunması ve böyle bir kişinin eşinin ve/veya yetişkin olmayan çocuklarına uygulanmasına rıza göstermesi durumunda kazanacaklar.*” Görüldüğü üzere başvuru hakkı sahibi olacak kişinin sahip olması gereken durumlardan bahsetmektedir (Abbasov, 2021).

Yasanın 4. maddesinde detaylıca başvurunun yapılmasına ilişkin usul tam 7 fıkra ile açıklanmıştır. İlk fıkrada

başvuruların hangi idari makamlara yapılacağı açıklanmış, 2. fıkrada, başvuru yapacak şahsın elinde bulundurması gerekli olan belgeler sıralanmıştır. Bu 2. fıkraya detaylıca bakıldığında ilgili belgeler şunlardır “*sürgün belgesi, başvuran kişinin vatandaşı olduğu veya oturma izni ile ikamet ettiği ülkenin mevzuatı gereğince düzenlenen ve geçerli olan kimlik belgesi, doğum belgesi, ikamet belgesi, adli sicil kaydı, medeni hal ve / veya akrabalık ilişkisini belgeleyen belgeler, sağlık raporu (2009 yılındaki güncelleme ile iptal edilmiştir), başvuru sahibinin kişisel bilgileri ile birlikte vatandaşlık bilgileri ve bildiği diller hakkında bilgi içeren özgeçmiş, İşbu Kanunun 3. maddesinin 2. fıkrasında 54 öngörülen durumlarda zorla yerinden edilmiş kişinin veya doğrudan onun soyundan gelen kişinin geri dönen statüsünü kazanmak amacıyla yapılan başvuru ayrıca, eşi ve yetişkin olmayan çocukları tarafından geri dönen statüsünü kazanmak üzere başvuruda sunulması için işbu kanunun 3. maddesi ve 1. fıkrasında belirlenen kişinin rıza belgesi, mali durum ve mülkiyet durumu hakkında bilgi.*” (Abbasov, 2021).

4. fıkrada ise yazılan belgeleri eksiksiz şekilde İngilizce veya Gürcüce veya bu dillere onaylı çevrilmiş şekilde teslim edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Son olarak 7. fıkrada ise, başvurunun en geç 1 Temmuz 2009 tarihine kadar yapılabileceği söylenmişse de daha sonrasında bu sürenin 1 Ocak 2010 tarihine kadar uzatıldığı açıklanmıştır. Yasanın 5. maddesinde, geri dönen (repatriant) statüsü kazanılması hususunda yapılacak başvuruların kaydedilmesi ve değerlendirilmesi süreci ile ilgili hükümler yer almıştır. Yasanın 6. maddesinde yapılacak başvuru değerlendirmesinin hangi makamlar tarafından yapılacağı, başvuruların incelenmesine 1 Ocak 2010 tarihinden sonra başlanacağı yer almıştır. Yasanın 7. maddesinde geri dönüş statüsü almak için başvuran kişinin statüyü kazanmasıyla ilgili dilekçeleri incelenmesinin ek prosedürlerine yer verilmiştir (Abbasov, 2021).

Yasanın 8. maddesinde, geri dönen statüsünün verilmesi ile ilgili hükümler ele alınmıştır. Bütün işlemler ardından idari makam statüsünün son durumuyla ilgili rapor hazırlayacaktır. Yasanın 9. maddesinde geri dönen statüsü sahibi olan şahsın diğer devlet vatandaşlığını reddetme ve 6 ay içerisinde Gürcistan vatandaşlığına başvurma prosedürleri düzenlenmiştir. Yasanın 10. maddesinde geri dönen (repatriant) statüsü alan kişinin çeşitli sebeplerden kaynaklı kazandığı statüsünün iptal edilmesi ilişkin hükümler düzenlenmiştir. Yasanın 11. maddesinde, yasanın yürürlüğe girmesinde izlenecek adımlar yer almış, Gürcistan hükümeti, kararname ile kolay usulle vatandaşlık sahibi olunacağı belirtilmiştir. Son olarak yasanın 12. maddesinde de yürürlüğe gireceği tarihler belirtilmiştir (Abbasov, 2021).

6. Geri Dönüş Yasasına Yönelik Eleştiriler

Genel anlamda 11 Temmuz 2007 tarihinde kabul edilen 5261 sayılı yasaya karşı farklı noktalardan eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştiriler kimi zaman başvuru tarihlerinin kısa olması sebebiyle olmuştur, kimi zaman istenen evrakların ancak belirli devlet arşivlerinde var olması dolayısıyla zor ulaşılabileceği sebebiyle olmuştur. Gürcistan'ın Avrupa Konseyine verdiği taahhüt gereği 2007 yılında kabul edilip 2008 yılında yürürlüğe giren yasanın, 2001 yılında kabul edilip 2002 yılında yürürlüğe girmesi gerekmektedir. Yaşanan ciddi gecikmeler sonrasında arka yüzde ciddi problemler barındıran yasanın çıkarılması doğal olarak eleştirilerin odağı olmuştur. Eleştirilerin haklılığı yasanın yürürlüğe girmesinin ardından çokça ek düzenleme getirilmesiyle görülmektedir (Uravelli, 2017).

Eleştirilere biraz daha detaylıca bakmamız gerekirse ilk eleştiri yasanın ismine yönelik olmuştur. 11 Temmuz 2007 tarihinde kabul edilen yasanın tam adı “*Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. Yüzyılın 40'lı Yıllarında Gürcistan'dan Zorla Sürgüne Gönderilen Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Kanunu*” şeklinde olmuştur. 1944 yılında sürgün edilmiş olan ve geri dönmeye izin verilmeyen 3 halk vardır. Bunlar Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları ve Volga Almanlarıdır (Bugay ve Gonov, 2003). Bunlardan Kırım Tatarları ve Volga Almanlarının anavatanları Gürcistan sınırları içerisinde kalan kara toprakları değildir. Buna rağmen Ahıska'dan

o dönemde, bölgede ağırlıklı olarak Türkler olmasına karşın Hemşinler ve Kürtler de sürgün edilmiştir. Gürcistan yasa üzerinde Ahıska Türklerinin geri dönüş başvurularını kabul etmiş fakat etnik kökeni Kürt ve Hemşin olan kişilerin başvurularını onların göçmen olması ve Gürcistan'ın doğal parçası olmamaları sebebiyle reddetmiştir. Kabul edilen Ahıska Türklerinin başvuruları ise yokuşa sürülmüş, sürecin sağlıklı ve başarılı ilerlememesi için gayret gösterilmiştir. Bunların üzerine dönemin AKPM, İnsan Hakları Konseyi, Hukuk İşleri üyesi *Boris Cilevics* tarafından da Ahıska Türklerinin bir tehdit olarak görüldüğü belirtilmiştir (Seferoğlu, 2005).

Eleştirilerin bir diğeri başvurunun yapılması aşamasında temin edilmesi istenen evraklardır. Bu evrakların örneğin sürgün belgesi olması durumunda ancak bazı devletlerin arşivlerinde bu evraklar mevcuttur ve temin edebilmek için uzun uğraşlar gerekmektedir. Uygulamada bu belge temininde büyük problemler yaşanmış Gürcistan devleti bir müddet sonra arşiv çalışmalarına başladığını belirtse de problem uzun bir süre boyunca devam etmiştir (Keskin, Tulun, Yılmaz, 2016). Sürgün belgesi dışında Krasnodar bölgesinde yaşayan Ahıska Türklerinin Krasnodar Valisi Alexander Tkachov'un izlediği politika sonucunda ikametgâh belgesi alması resmi kayıtları olmaması sebebiyle mümkün değildir. Tkachov Ahıska Türklerine karşı yıldırma politikası izleyerek kamu haklarından mahrum bırakmış ve vilayeti terk ettirmeye zorlamıştır (Ağır, 2017). Bu politikalar sonucunda Krasnodar'da yaşayan birçok Ahıska Türkü belgeyi elde edememiş ve yasanın sağladığı imkanlardan mahrum kalmıştır (Aydingün, 2008). Bu politika sonucu kamu kaynaklarından yoksun şekilde hayatlarını daha fazla devam ettiremeyen Ahıska Türkü aileler mevcuttur. Bu aileler 2005 yılında Uluslararası Göç Organizasyonu aracılığıyla ABD'ye göç etmiştir. Krasnodar'da yaşayan bütün aileler ABD'ye göç yolunu tercih etmemişse de ağırlıklı çoğunluk tarafından tercih edilmiştir (Poyraz ve Güler, 2019).

Eleştirilerin bir diğeri başvuru hakkı tanınan kişiler hakkında olmuştur. Başvuru yapan ergin kişi başarılı şekilde tamamladığı durumda kişinin eşine ve yetişkin olmayan çocuklarına da geri dönen (repatriant) statüsü kazanma amacı ile başvurma hakkı verilebileceği söylene de uygulamada sorunlar çıkmaktadır. Buna örnek olarak çocuklarının ergenliğe ulaşmadan başvuru yapması ardından büyümesi ile yetişkin duruma gelmesi sonrasında çocuğun en baştan başvuru yapması gerektiğini yaşanan problemler arasında sayabiliriz (Abbasov, 2021). Bir diğer eleştiri noktası ise başvurular yapıldıktan sonraki inceleme sürecinde olmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere yasanın 7. maddesinde, geri dönen statüsü sahibi olmak isteyen kişi bunu belirten bir dilekçe vermek durumundadır. Bu dilekçenin değerlendirilmesine ilişkin ek prosedürler yasada açıklanmıştır. Bahsedilen maddede ek olarak başvuru kişiden ek taleplerde bulunabileceği, gerektiği durumlarda da yazılı sınav veya zorunlu mülakata tabi tutulabileceği belirtilmiştir (Alpbaz, 2018). Bu maddenin özellikle ek belirsiz düzenlemelerin uygulamada keyfi kararlara yol açtığını söyleyebiliriz. Bir diğer problemlerden olan ağırlıklı olarak Orta Asya'da yaşayan başvuru sahiplerinin geri dönen statüsü sahibi olacağı belirsiz olduğu durumlarda sınav ve mülakat için Gürcistan'a çağırılması yasaya olan ilgiyi azaltmıştır (Uravelli, 2017).

Eleştirilerin diğer noktası 12 maddeden oluşan bu yasada itiraz mercii yerinin olmamasıdır. Yasa, 40'lı yıllarda sürgün edilmiş halkların "tarihi adalet" vurgusuyla geri dönüşlerinin sağlanması amacı ile kabul edilmiştir. Nitekim içerisindeki maddelerde yukarıda da Krasnodar örneğinden bahsedildiği üzere özel durumlar ele alınmamış bundan kaynaklı ek düzenlemeler yapılmamıştır. Buna ek olarak dilekçelerin, yazılı sınavların ve sözlü mülakatların değerlendirilmelerinde de keyfi uygulamaların olduğundan bahsedebiliriz (Abbasov, 2021). Bu durumlar karşısında itiraz edebilecek bir makamın bulunmamasından dolayı mağduriyetler yaşanmıştır.

Son olarak yasanın çıkış amacı olan, en sondaki adım olan, 8900 kişinin başvurduğu (5841 başvuru) bunlardan yalnızca 494 başvurunun bu aşamaya geldiği Gürcistan vatandaşlığı konusunda yaşanan problemler eleştiri noktası olmuştur. Başvuranların en çok tereddüt ettiği nokta bu aşamada yer almaktadır. Gürcistan Cumhuriyeti, Gürcistan vatandaşı olmak için başvuran kişilerin vatandaşlığından feragat etmesini istemekte ancak bu şekilde başvuru kabul etmekte ve vatandaşlık vaat etmektedir (Abbasov, 2021).

Yasanın ilk versiyonunun 9. maddesinin 2. fıkrasında, başvuru sahibi olan kişi geri dönen statüsü sahibi

olduktan sonra kendisini takip eden 6 ay içerisinde, vatandaşı olduğu devletin vatandaşlığını reddettiğini kanıtlayan belgeleri ilgili makama sunmasının şart olduğu hükme bağlanmıştır. Geri dönen statüsü sahibi olan kişinin Gürcistan vatandaşlığını elde edebilme süresi net bir şekilde ortaya koyulmamasından kaynaklı vatandaşlığından feragat etmesi sonucunda devletsiz kalma ihtimali ortaya çıkmış ve ilgili başvurunun hak kaybına uğraması durumu görülmüştür. Bu fırka 1 Aralık 2009 tarihli yasa güncellemesi sonucunda başvurunun bulunduğu devletin vatandaşlığından çıkma zorunluluğu kaldırılrsa da 30 Mart 2010 tarihli ek güncelleme ile yeniden getirilmiş bu kısım başvuru sayısını ciddi anlamda düşürmüştür. Bir diğer etkili olan durum ise başvurunun bulunduğu devlette sahip olduğu sosyal hakların, emekli maaşlarının, sosyal güvencelerin Gürcistan devleti tarafından da sağlanacağı konusundaki belirsizliktir (Keskin, Tulun, Yılmaz, 2016).

7. Sonuç ve Değerlendirme

Ahıska Türkleri, 14-15 Kasım 1944 sürgününden itibaren anavatanları olan Ahıska'ya geri dönmek için yasal anlamda her yolu denemişlerdir. 1956 yılında özel yerleşim politikası sonlandırıldığında Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönmelerine izin verilmeyişinin çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan birkaçını dönemin yöneticileri de dile getirmesine karşın yalnızca perde arkasında konuşulan sebepler gerçekçi bakış açısıyla doğrulanmaktadır. Sürgün sonrasında bölgeye Ermenilerin yerleştirildiği, Ahıska Türklerine ait olan ev, eşya, hayvan ve toprakların ücreti ödenmeden el konulduğu, yerleştirilen halka bunların dağıtıldığı, burada bir diasporanın oluşturulduğu, Türklerin de bölgeye gelmesiyle Gürcülerin azınlık durumuna düşebileceği ve bölgenin sınır olması sebebiyle güvenlik problemi çıkabileceği sebebiyle Ahıska Türkleri Ahıska'ya kabul edilmemiştir.

RSFSC Ahıska Türklerinin mağduriyetinin farkına varmış ve 26 Nisan 1991 tarihinde Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüşünün sağlanması ve zararlarının tazmin edilmesi konusunda bir yasa çıkarmıştır. Fakat SSCB'nin 25 Aralık 1991 tarihinde dağılması sebebiyle yasa uygulanamamıştır. Sonrasında bu yasanın yasal varisi olarak Rusya Federasyonundan ve Gürcistan Cumhuriyetinden talep edilse de talepler karşılıksız kalmıştır.

Gürcistan'ın 1996 yılında Avrupa Konseyi üyesi olmayı talep edene kadar Ahıska Türklerinin geri dönüşü ile ilgili bir çalışma ortaya koyulmamış ve buna ek olarak Ahıska Türklerinin talepleri reddedilmiştir. Nitekim Avrupa Konseyi ile görüşmeler tamamlandıktan sonra 29 Nisan 1999 tarihinde üye olmasının müteveli yapması gereken çalışmalar Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze Kasım 2003'e kadar iktidarda kalmasına karşın yeterli çalışma yapılmamıştır. Avrupa Konseyi Parlamentosu tarafından taahhütler hatırlatılmış ve çalışmalara hız kazandırılmaya çalışılmıştır. Gürcistan devleti ikazlar sonucunda yaklaşık 5 yıllık gecikme ile yasayı Parlamente'ye sunmuş ve kabul etmiştir. Gürcistan'ın bu isteksiz tavırları kabul edilen yasa içerisinde de yapılan filtrelemeler ile görülmektedir. Yasa ciddi şekilde kapsamlı olarak ele alınmamış, işleyişi konusunda çeşitli yapısal problemler yaşanmıştır. Yasa çalışmaları sürdüğü durumda 400.000 Ahıska Türkü'nün geleceği, sosyolojik, demografik yapıyı bozacağı ve Gürcistan ekonomisini olumsuz yönde etkileyeceğini savunarak kara propaganda yapılmıştır. Ahıska'da yaşamına devam etmek isteyen çoğu Ahıskalı ya başvuramamış ya da vatandaşlık alamamıştır. Yasa kapsam sürecinin sağlıklı ve başarılı şekilde işlememesinden kaynaklı olarak, Ahıska Türklerinin çoğunluğu yasadaki faydalanamamıştır. Günümüzde de çok az sayıda Ahıska Türkü anavatanında, Ahıska'da yaşamaktadır.

Etik Kurul Beyanı

Çalışma, İnönü Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu tarafından değerlendirilmiş ve 27 Temmuz 2023 tarihinde E.325911-10 sayılı karar ile etik açıdan uygun bulunmuştur. Ayrıca ilgili belge, sorumlu yazar tarafından DergiPark sistemine yüklenmiştir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Muhammet Ali tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Teşekkür Beyanı

Bu çalışmada bilgi birikimlerini bizim ile paylaştığı için Niyazi İpek hocama teşekkür ederim.

Kaynaklar

- Abbasov, E. (2021). *İnsan hakları açısından Ahıska Türklerinin geri dönüş sorunu* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ağır, O. (2017). Yurtlarından göç ettirilen Ahıska Türklerinin yaşadığı sorunlar: Kazakistan örneği. *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu: Bildiriler* (Cilt 2, ss. 74-75). Erzincan Üniversitesi Yayınları.
- Aliyeva, M. (2013). Ahıska Türkleri ve anavatana dönme sorunu. *Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı II*, (54), 2693.
- Aliyeva, M. (2015). Ahıskalı Türklerde dilin önemi ve yazı dili sorunu. *Uluslararası Ahıskalı Türklerin Hukuki ve Sosyal Sorunları Sempozyumu* (ss. 437-438). Giresun Üniversitesi Yayınları.
- Alpbaz, E. (2018). *Geri dönüş yasası çerçevesinde Ahıska Türklerinin Gürcistan Cumhuriyeti'ne dönüşü* (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi. (2005). *1415 sayılı karar*. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17288&lang=en> (Erişim tarihi: 24 Mart 2024).
- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi. (2005). *1428 sayılı karar*. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17312&lang=en> (Erişim tarihi: 24 Mart 2024).
- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi. (2006). *1477 sayılı karar*. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17398&lang=en> (Erişim tarihi: 24 Mart 2024).
- Aydınğün, A. ve Aydınğün, İ. (2014). *Ahıska Türkleri: Ulusötesi bir topluluk ulusötesi aileler*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Aydınğün, A., Asker, A. ve Şir, A. Y. (Ed.). (2016). *Gürcistan'daki Müslüman topluluklar: Azınlık hakları, kimlik, siyaset*. AVİM, Avrasya İncelemeleri Merkezi.
- Bal, H. (2004). Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3(5), 28-29.
- Bayraktar, R. (2013). Zorunlu göç'ten ulus-ötesi yurttaşlığa. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(24), 121.
- Büntürk, S. (2005). *20. yüzyılda Ahıska Türkleri* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Büntürk, S. (2007). *Rus-Türk mücadelesinde Ahıska Türkleri*. Berikan Yayınları.
- Bobkov, F. (2003). *KGB i Vlast*. Algoritm-Kniga.
- Bugay, N. F. ve Gonov, A. M. (2003). *Po Resheniyu Pravitelstva Soyuzu SSR*. ELFA.

- Bugay, N. F. ve Mamaev, M. İ. (2021). *Ahıskalı Türkler: Gürcistan, Özbekistan, Rusya, ABD*. Berikan Yayınevi.
- Çınar, İ. (2018). Atabek yurdu etnopedagojisi: Ahıska örneği. *Turkish Studies*, 13(4), 374.
- Dinç, F. T. (2015). *Ahıska Türkleri (1800-1921)* (Yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Davrishova, N. (2015). *Sovyetler Birliğinin sürgün politikası ve Ahıska Türkleri sürgünü* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Devrisheva, K. (2019). Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4(45), 333-352.
- Evren, D. (2012). *Saakashvili dönemi Gürcistan dış politikası* (Yüksek lisans tezi). Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.
- Gürcistan Cumhuriyeti. (2007). *Eski Sovyetler Birliği tarafından 20. yüzyılın 40'lı yıllarında Gürcistan'dan zorla göçe tabi tutulan şahısların geri dönüşü hakkında kanun*. <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/22558?publication=7> (Erişim tarihi: 24 Mart 2024).
- Halidov, İ. (2011). *Ahıska Türklerinin uluslararası örgütler nezdindeki temasları* (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Kalkan, M. (1998). Ahıska Türklerinin menşei ve tarihî gelişim seyirleri. *Bilig*, (7), 161-170.
- Karcı, D. ve Çetin, M. (2018). Kazakistan Ahıska Türklerinin eğitimindeki gelişim süreci. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (67), 564-572.
- Keskin, S. ve Anaç, Ö. (2016). Ahıska Türklerinin 1944 sürgününden günümüze Gürcistan'a geri dönüş mücadelesi ve 2007 yılına kadar dönenlerin durumu. In A. Aydınğün, A. Asker ve A. Y. Şir (Eds.), *Gürcistan'daki Müslüman topluluklar: Azınlık hakları, kimlik, siyaset* (ss. 280-282). Terazi Yayınları.
- Keskin, S. ve Gürsoy, H. E. (2017). Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde Ahıska Türklerinin karşılaştıkları insan hakları ihlalleri ve ayrımcılıklar. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (18), 20-26.
- Keskin, S., Tulun, M. O. ve Yılmaz, A. (2016). 2007 geri dönüş yasası ve Ahıska Türklerinin Gürcistan'a geri dönüş sürecindeki son durum. In A. Aydınğün, A. Asker ve A. Y. Şir (Eds.), *Gürcistan'daki Müslüman topluluklar: Azınlık hakları, kimlik, siyaset* (ss. 304-313). Terazi Yayınları.
- Kırzioğlu, M. F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kütükçü, A. M. (2005). Uluslararası hukuk çerçevesinde Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüş sorunu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 278-280.
- Memmedli, Ş. (2012). Bir gazeteci-yazarın hatıraları: 1930'larda Adıgön. *Bizim Ahıska Dergisi*, (28), 19-20. http://www.ahıska.org.tr/wp-content/uploads/B%C4%B0Z% C4%B0M-AHISKA-28_8.pdf (Erişim tarihi: 10 Aralık 2024).
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe. (2005, March 18). *Resolution 1428: Situation of the Deported Meskhetian Population*. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17312&lang=en> (Erişim tarihi: 10 Aralık 2024).
- Poyraz, T. ve Güler, A. (2019). Ahıska kimliğinin göç sürecinde inşası: Amerika'ya göç eden Ahıska Türkleri. *Bilig*, 3(91), 199.
- RSFSR Kanunu. (1991, 26 Nisan). *Baskı altındaki halkların rehabilitasyonu hakkında*. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_7348/ (Erişim tarihi: 17 Mart 2024).
- Sarı, M. (2015). Ahıska'da son Osmanlı idaresi (1918). *Karadeniz Araştırmaları*, 12(46), 160-162.
- Seferoğlu, P. (2005). Ahıska Türklerinin vatana dönüş yolundaki gelişmeler. *Bizim Ahıska Dergisi*, (3), 14-16.
- Seferov, R. ve Akış, A. (2008). Sovyet döneminden günümüze Ahıska Türklerinin yaşadıkları coğrafyaya göçlerle birlikte genel bir bakış. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 395-399.

- Sevsay, H. (2018). Ahıska Türkleri ve diaspora. In *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu* (ss. 232). Erzincan.
- Sezgin, M. N. ve Ağacan, K. (2003). *Ankara çalışmaları dünden bugüne Ahıska Türkleri sorunu*. ASAM Yayınları.
- Şahin, E. (2002). *Trabzon ve Batum konferansları ve antlaşmaları (1917-1918)*. Türk Tarih Kurumu.
- Şahin, T. (2024). *Ahıska Türkü kadınların işgücü piyasasına katılım ve uyumlarının analizi: Güzellik ve kişisel bakım sektörü – Bursa ili örneği* (Doktora tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Şahin, T. ve Alper, Y. (2024). Türk göç rejimi ve göçe dair kavramlar ışığında Ahıska Türklerinin hukuki statü ve sorunlarını anlamak. *Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 76.
- Şirin, A. (2019). Stalin'in milliyetler politikasının bedeli olarak Ahıska sürgünü ve Ahıskalıların sürgündeki yaşamları. *Avrasya Etüdüleri*, 2(56), 65.
- Tanin Gazetesi. (1918, 31 Mayıs).
- Topal, C. (2008). Güney Kafkasya'da istikrar ve Ahıskalıların vatana dönüş sorunu. *Electronic Turkish Studies*, 3(7), 630.
- Uravelli, O. (2017). *Ahıska'dan çıkım yola*. Erkam Yayınları.
- Uravelli, O. (2011). 1957 kararnamesi ve sonuçları. *Bizim Ahıska Dergisi*, 1. <http://www.ahıska.org.tr/?p=257> (Erişim tarihi: 10 Aralık 2024).
- Zeyrek, Y. (2001). *Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Pozitif Matbaacılık.
- Zeyrek, Y. (2006). *Ahıska araştırmaları*. Kozan Ofset Yayınları.
- Zeyrek, Y. (2008). Tarihin okunmamış sayfası: Ahıska. *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 5(6), 2-24.
- Zeyrek, Y. (2018). Ahıskalıların büyük sürgünü. *Bizim Ahıska Dergisi*. <https://www.ahıska.net/makale/4840/101/ahıskalıların-buyuk-surgunu> (Erişim tarihi: 10 Aralık 2024).
- Zulpharova, E. (2022). Ahıska Türklerinin Kazakistan'a sürgünü. *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, (3), 9.

Ек

Закон РСФСР от 26.04.1991 N 1107-1
(ред. от 01.07.1993)
"О реабилитации репрессированных народов"

Документ предоставлен **КонсультантПлюс**
Дата сохранения: 10.02.2020

26 апреля 1991 года N 1107-1

РОССИЙСКАЯ СОВЕТСКАЯ ФЕДЕРАТИВНАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА
ЗАКОН
О РЕАБИЛИТАЦИИ РЕПРЕССИРОВАННЫХ НАРОДОВ

(в ред. Закона РФ от 01.07.93 N 5303-1)

Обновление советского общества в процессе его демократизации и формирования правового государства в стране требует очищения всех сфер общественной жизни от деформации и искажения общечеловеческих ценностей. Оно создало благоприятные возможности по реабилитации репрессированных в годы советской власти народов, которые подвергались геноциду и клеветническим нападениям.

Опираясь на международные акты, Декларацию Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 года "О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав", постановления съездов народных депутатов РСФСР, а также действующее законодательство РСФСР и СССР, закрепляющее равноправие советских народов, и стремясь к восстановлению исторической справедливости, Верховный Совет РСФСР провозглашает отмену всех незаконных актов, принятых в отношении репрессированных народов, и принимает настоящий Закон об их реабилитации.

Статья 1. Реабилитировать все репрессированные народы РСФСР, признав незаконными и преступными репрессивные акты против этих народов.

Статья 2. Репрессированными признаются народы (нации, народности или этнические группы и иные исторически сложившиеся культурно - этнические общности людей, например казачество), в отношении которых по признакам национальной или иной принадлежности проводилась на государственном уровне политика клеветы и геноцида, сопровождавшаяся их насильственным переселением, упразднением национально - государственных образований, перекраиванием национально - территориальных границ, установлением режима террора и насилия в местах спецпоселения.

Статья 13. Особенности применения настоящего Закона по отношению к репрессированным народам, проживающим и проживавшим на территории Российской Федерации, регулируются отдельными законодательными актами РСФСР, принимаемыми по отношению к каждому репрессированному народу.

Председатель
Верховного Совета РСФСР
Б.ЕЛЫЦИН

Москва, Дом Советов РСФСР.

26 апреля 1991 года.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>

Dış politika analizi: konu, kuram, yöntem

Foreign policy analysis: subject, theory, method

Zeki Talustan Gülten^{a*}

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD ve Asya-Pasifik Araştırma Asistanı, Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM). talustan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5818-8331

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 2 Mart 2024

Kabul: 28 Mayıs 2024

Anahtar kelimeler:

Dış Politika,

Analiz,

Araştırma Yöntemleri,

Konu,

Kuram

Makale türü:

Kitap İncelemesi

ÖZET

Bezen Balamir Coşkun ve İnan Rüa tarafından derlenen *Dış Politika Analizi: Konu, Kuram, Yöntem*, dış politika alanında farklı teorik yaklaşımları, olay çözümlerini ve araştırma yöntemlerini bir araya getiren kapsamlı bir eserdir. Kitapta yer alan 10 makale; dış politikayı anlama, teorik yaklaşımlar, karar alma süreçleri, metodolojik yaklaşımlar ve çeşitli vaka analizleri gibi konuları ele almaktadır. Kitap, süreç izleme, sosyal yapısızcılık ve post-yapısalcı perspektifler gibi çağdaş yaklaşımları dış politika analizine uyarlayarak teorik ve uygulamalı katkılar sağlamaktadır. Aynı zamanda, kadınların ve göçün dış politikadaki rolü ve ekonomik krizlerin dış politikaya etkileri gibi yenilikçi konuları incelemektedir. Bu eser, dış politika analizi literatürünü zenginleştirerek uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi alanlarındaki akademisyenler, öğrenciler ve uygulamacılar için temel bir kaynak oluşturmaktadır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 2 March 2024

Accepted: 28 May 2024

Keywords:

Foreign Policy,

Analysis,

Research Methods,

Subject,

Theory

Article type:

Book Review

ABSTRACT

Edited by Bezen Balamir Coşkun and İnan Rüa, *Foreign Policy Analysis: Subject, Theory, Method* is a comprehensive work that integrates various theoretical approaches, case studies, and research methods in the field of foreign policy. The book's 10 chapters address topics such as understanding foreign policy, theoretical frameworks, decision-making processes, methodological approaches, and diverse case analyses. It offers both theoretical and practical contributions by adapting contemporary perspectives like process tracing, constructivism, and post-structuralism to foreign policy analysis. Additionally, it explores innovative themes such as the role of women and migration in foreign policy and the impacts of economic crises on foreign policy-making. This work enriches the foreign policy analysis literature, serving as a fundamental resource for academics, students, and practitioners in international relations and political science.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: talustangulten@gmail.com

Atf / Citation: Gülten, Z. T. (2024). Dış politika analizi: konu, kuram, yöntem. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 240-246. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1446132>

1. Giriş

Güzümüz modern iş dünyasında örgütler rekabet üstünlüğünü elde etmek ve sürdürmek için çalışanlarının proaktif davranışlarına daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Örgüt içerisindeki birçok faktör astların proaktif davranışlarını olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Bu faktörlerin başında yöneticiler veya liderler gelebilmektedir. Yöneticiler, kaynakların ve önemli fırsatların astları arasında nasıl dağıtılacağına karar verme gücünü elinde bulundurabilmekte ve sahip oldukları kaynakları her astıyla aynı oranda paylaşmayabilmektedir. Yüksek kaliteli ilişkiye sahip olduğu astlarına daha fazla kaynak sağlayabilmekte, düşük kaliteli ilişkiye sahip olduğu astlarıyla daha az kaynak paylaşabilmektedirler. Bu durum astların algıladıkları değeri ve yaratıcılıklarını etkileyebilmektedir.

Bezen Balamir Coşkun ve İnan Rüma tarafından derlenen “Dış Politika Analizi Konu, Kuram, Yöntem” isimli kitap; İnan Rüma ve Bezen Balamir Coşkun tarafından kaleme alınan “Dış Politikayı Anlamak ve Çözümlemek” başlıklı “Giriş” bölümü, Seçkin Barış Gülmez ve Didem Buhari Gülmez tarafından yazılan “Dış Politika Analizi: Teorik Yaklaşımlar” başlıklı makale, Emre Erdoğan’ın yazarı olduğu “Sonsuz Olasılıklar Diyarında: Dış Politika Analizi ve Araştırma Yöntemleri” isimli makale, Bezen Balamir Coşkun tarafından yazılan “Dış Politika Analizinde Bir Yöntem Olarak Süreç İzleme” adlı makale, Fulya Hisarlıoğlu tarafından ele alınan “Eylem, Söylem ve Dış Politika: Toplumsalın Bir Parçası Olarak Dış Politikayı Yeniden Tartışmak” isimli makale, İnan Rüma tarafından kaleme alınan “Dış Politikanın Siyasal İktisadı” başlıklı makale, Çiğdem Üstün’ün yazarı olduğu “Türkiye’nin Batılı Müttefikleri ile İnişli Çıkışlı İlişkileri ve Siyasi Söylem: Tarihsel Bir Karşılaştırma” adlı makale, Hasibe Özdal’ın yazdığı “İnşacılık Perspektifinden Rus Dış Politikasında Gürcistan Savaşı” adlı makale, Burcu Özdemir Sarıgil tarafından ele alınan “Kadınlar Dış Politikanın Neresinde? Dış Politikanın ‘Görünmez’ Öznesi Olarak Kadınlar” başlıklı makale, Nefise Ela Gökalp Aras’ın yazdığı “Uluslararası İlişkiler Disiplininde Dış Politika ve Göç” adlı makale, Filiz Çoban Oran’ın kaleme aldığı “Türkiye-ABD İlişkilerinde Din ve Dış Politika İlişkisi: Rahip Brunson Krizi” başlıklı makale ve “Kavramlar Dizini” olmak üzere toplam 10 makale ve 12 bölümden oluşmaktadır. Bahse konu olan kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından 2020 yılının Kasım ayında İstanbul’da basılmıştır.

2. İnceleme

Kitap, İnan Rüma ve Bezen Balamir Coşkun tarafından kaleme alınan “Dış Politikayı Anlamak ve Çözümlemek” başlıklı giriş bölümü ile başlamaktadır. Bu bölümde ilk olarak dış politika konularının normal insanların gündelik yaşamlarındaki yerinin giderek artmakta olduğundan ve farklı boyutlarda dış politika konuları noktasındaki anlaşmazlık seviyesinin yükselmesinden kaynaklı olarak birçok toplumda farklı seviyelerde parçalanmaların ve çözümlerin meydana geldiğinden bahsedilmiştir. Ardından dış politika analizinin gitgide önem kazandığı ancak bu kapsamdaki kayda değer çalışmaların akademisyen olmayan kişilere ulaşmadığı dile getirilmiştir. Bu kitabın temel olarak bu maksatla meydana getirildiği söylenmiş ve kitabın fikrinin, 11-14 Ekim 2018 tarihleri arasında Kapadokya Üniversitesi ile hayata geçirilen Dördüncü Dış Politika Akademisi esnasında oluştuğu belirtilmiştir.

Daha sonrasında Türkiye’nin 1923 senesindeki kuruluşundan bu yana herhangi klasik bir savaşta bulunmadığı ancak dış politika konularının Türk kamuoyuna özellikle Suriye savaşıyla birlikte girdiği ve Suriye’nin kamuoyunun gözünde önemli bir yer kapladığı belirtilmiştir. Aynı zamanda 1990’lı yıllarda Ankara’nın Kıbrıs siyasetini anlama çabalarının da ilgililer için dış politika noktasında dikkat çekici bir unsur meydana getirdiğinden bahsedilmiştir.

Aynı zamanda, devletlerin dış politikalarının vatandaşlarda çeşitli ölçülerde kafa karışıklığı yarattığı ve bunun önemli sebeplerinden birinin, devletlerin dış politika kararlarının, karar vericilerin şahsiyetleri, düşünme şekilleri

ve kişisel çıkarları olduğu dile getirilmiştir. Ardından giriş bölümü, kitabın devamında yer alan makalelerin içeriklerine ait özet bilgilerin paylaşılmasıyla sonlandırılmıştır.

Kitabın, Seçkin Barış Gülmez ve Didem Buhari Gülmez tarafından yazılan “Dış Politika Analizi: Teorik Yaklaşımlar” başlıklı ilk makalesinde temel olarak dış politika analizindeki teorik yaklaşımlar ele alınmıştır. Bu noktada bahse konu olan makale belirleyicilik unsuruna odaklanmakta ve karar vericilerin dış politika bağlamındaki karar verme süreçlerine uluslararası sistemin mi yoksa devletlerin davranışlarının mı etki ettiği sorusu üzerine odaklanılmıştır. Makalenin devamında söz konusu noktadan hareketle hem şahısların hem de grupların karar süreçlerinde etkili olan karar verme modelleri incelenmiştir. Nitekim bu kapsamda; sırasıyla “Rasyonel Aktör Modeli”, “Bürokratik Politika ve Örgütsel Süreç modelleri, Grup Düşüncesi ve ardından da Çoklu Düşünce ve Rol Teorisi olarak adlandırılmakta olan yaklaşım şekilleri araştırılmıştır.

Nitekim daha sonrasında iç faktörlerin önemine dikkat çekilmiştir. Bu noktada da Türk ve yabancı uzmanların ve akademisyenlerin araştırmalarıyla çalışmalarının yaygın olduğu söylenmiştir. Bahsedilen makalede dikkat çekilen yaklaşımların hepsinin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) üzerinde etkili olduğundan bahsedilmiş ve ABD'nin dış politika incelemeleri noktasında değer verilen bir aktör olduğu dile getirilmiştir.

Bilhassa ABD'nin 45. Başkanı olan Donald Trump vesilesiyle, ABD'de dış politika karar verme süreçlerinin hem komik hem de endişe verici bir noktaya evrilmiş olduğu söylenmiş, liderlerin karar verme süreçlerinin liderlerin kişiliği, ruh sağlığı ve süreçte etkili olan kurumların geleneksel yapılarından etkilendiği belirtilmiştir.

Daha sonrasında Emre Erdoğan'ın yazarı olduğu “Sonsuz Olasılıklar Diyarında: Dış Politika Analizi ve Araştırma Yöntemleri” isimli makalede temel olarak dış politika analizini anlamlandırmak için yapılan çalışmalarda nasıl bir yol haritası izlenebileceği incelenmiştir. Bilgiye ulaşma noktasında metodolojinin önemine değinilmiş, akabinde de bilgiye ulaşıldığında gösterilecek ilk refleksin nasıl olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Bu bağlamda makale, dış politika analizi noktasındaki ana metinlerin, uluslararası ilişkiler disiplini ile arasındaki gerilimin tanımlanmasıyla başladığı söylenmiştir. Ardından dış politika analizinin çok aktörlü bir küresel sistem tasavvur ettiği ve her aktörün bahse konu olan analiz sürecinde farklı seviyelerde etki düzeylerinin bulunduğu dile getirilmiştir. Bu bağlamda dış politika analizinde analiz birimlerinin değişkenliği ve birbirlerinden farklı düzeylerde yer alan aktörlerin birbirleriyle olan etkileşimlerinin dış politika analizini zorlaştıran bir unsur olduğuna değinilmiştir.

Bezen Balamir Coşkun tarafından yazılan “Dış Politika Analizinde Bir Yöntem Olarak Süreç İzleme” adlı bir sonraki makaledeyse dış politika analizine süreç izleme perspektifinden bakılmaya çalışılmaktadır. Nedensel mekanizmalara odaklanılmakta ve bahse konu olan süreç izleme yaklaşımının en çok kullanılan yaklaşımlardan biri olduğu dile getirilmektedir. Bu bağlamda açıklayıcı süreç izlemenin dış politika analizi noktasında önemli ölçüde kullanışlı olduğu söylenmiştir. Süreç izlemenin sonuçlar ve nedenler arasında ilişki kuran, nedensel mekanizmaların araştırılması noktasında işlevsel bir model ortaya koyan bir yaklaşım olduğu belirtilmiş, aynı zamanda bu noktada “kara kutu” analogisinin kullanıldığı dile getirilmiştir.

Devam eden kısımda süreç izlemenin uygulanışı noktasında dört farklı sorunla karşılaşılabileceği ve bu sorunların ele alınan vakanın açıklanmasına yarayacak teoriler ile yaklaşımların olduğunun düşünülmesi, vakaların kendi başlarına incelenilebileceğinin varsayılması, ampirik veriye ihtiyaç duyulması ve bilişsel olarak yanlılık gösterilmesi olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda son olarak süreç izleme yaklaşımı uygulanırken izlenecek adımlar öne çıkarılmıştır. Bu adımlar beş aşama olarak analiz edilmiştir. Bahse konu olan aşamalar “1. Aşama: Bir Nedensel Mekanizmanın Hipotez Olarak Geliştirilmesi”, 2. Aşama: Nedensel Mekanizmanın Operasyonel Hale Getirilmesi”, “3. Aşama Kanıt Toplama”, “4. Aşama: Kanıtların Değerlendirilmesi”, ve “5. Aşama Sonuçların Değerlendirilmesidir.”

Sonrasında Fulya Hisarlıoğlu tarafından ele alınan “Eylem, Söylem ve Dış Politika: Toplumsalın Bir Parçası Olarak Dış Politikayı Yeniden Tartışmak” isimli makalede uluslararası ilişkiler ile dış politika noktasında yapılan çalışmaların temel olarak 1970’li yılların sonlarına doğru yükselişe geçen neorealist perspektif karşısında Marksizmi eleştirerek yeni bir yaklaşım doğmasına neden olduğu öne sürülmüştür.

Öte yandan makalede, post yapısalcı kritiğin merkezi kısmında, dil olgusunun sosyal gerçeklik veya anlam üretimi noktasındaki rolü üzerine çeşitli saptamaların yer almakta olduğu söylenmiştir. Yapı sökümlü yöntemi bu noktada öne çıkarılmış ve söz konusu olan yöntemin post yapısalcı perspektif çerçevesinde söylemden ayrı olarak bir gerçeklik inşa edilip edilemeyeceği ve akabinde de söylemin güçlü olan ideolojinin yansıtılış biçimine etkisi olup olmadığı konularının sorgulanması kapsamında kayda değer bir öneme sahip olduğu söylenmiştir.

Makalede, bu yaklaşım biçimi insani müdahale, eleştirel siyasi coğrafya, dış politika kimliği, denge arayışları, küresel ekonomik adalet, Avrupalılaşıma, güvenlik ve çatışma çözümleri perspektiflerinden incelenmiş ve söz konusu yöntem siyasi yaklaşımla birleştirilmiştir. Makale son olarak post yapısalcı yaklaşımı etno-kültürel çatışmalar, iklim değişikliği, küresel adalet, toplumsal cinsiyet ve genel kuramsal açıklamalara olan zıtlığı bağlamında eleştirmektedir.

Ardından İnan Rüma tarafından kaleme alınan “Dış Politikanın Siyasal İktisadı” başlıklı makalede, uluslararası çapta hegemon olarak bulunan gücün iktisadi kuvveti nasıl ve ne amaçla kullandığıyla küresel ekonomik krizler ve bahse konu olan bu krizlerin politik sonuçlarının dış politika mekanizmasındaki karar alma süreçlerini nasıl etkilediği dile getirilmiştir. Makalede siyasetin temel başlangıç noktasının ve ana konusunun insan hayatı olduğu dile getirilmiş, siyasal iktisat ve dış politika üretim süreçlerine yönelik üç temel soru sorulmuştur.

Bu sorulardan ilki politik ve iktisadi taleplerin, çıkarların ve bu kapsamdaki görüşlerin birbirleriyle nasıl bir iletişim içerisinde bulunduğudır. İkinci soru ise ekonomik anlamdaki ulusal üretimin ve tarihsel manada devlet kavramının nasıl bir şekillenme içerisinde bulunduğudır. Son olarak üçüncü soruda ise mevcut uluslararası düzendeki sermaye ve yatırım hareketlerine dikkat çekilmiştir.

Bu çerçevede İkinci Dünya Savaşı’nın ardından dış politikanın siyasal iktisadı bağlamında önemli gelişmelerden birinin yaşandığından bahsedilmiştir. Bu gelişmenin, eski dönemin sömürge devletlerinin bağımsızlıklarını elde ederek Bağılantısızlar Hareketi şeklinde bir örgütlenme çabası içerisine girmesi olduğu öne sürülmüştür. Nitekim söz konusu bu hareketin küresel ekonomi içerisinde adil paylaşım fikrini, küresel siyasetin somut bir konusu haline getirdikleri öne sürülmüştür.

Soğuk Savaş’ın sona ermesinin ardından da liberalizmin zafer kazandığı ve dünyanın bir neoliberal küreselleşme içerisine girdiği, “yükselen güçler” olarak adlandırılan bu ülkelerin bugünkü konumlarına ulaştığı olduğu fikrinin altı çizilmiştir.

Kitabın, Çiğdem Üstün’ün yazarı olduğu “Türkiye’nin Batılı Müttefikleri ile İnşili Çıkışlı İlişkileri ve Siyasi Söylem: Tarihsel Bir Karşılaştırma” adlı altıncı makalesinde temel olarak ulusal çıkar kavramının sunuluşu ve daha efektif bir biçimde anlaşılabilmesi için çözümlenmesi durumu yaşam ve toplum temelli bir anlatıyla incelenmiştir.

Bu noktada İkinci Dünya Savaşı’nın bitmesinin ardından Türkiye’nin Batılı devletler ile ilişkilerinin inşili çıkışlı bir grafik izlediğinden bahsedilmiştir. Nitekim bahse konu olan ilişkiler Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyeliği, temelleri Avrupa Ekonomik Topluluğu’na dayanan ve günümüzde de Avrupa Birliği (AB) adaylık süreci ile vuku bulan gelişmelerin bu süreçte payı olduğu söylenmiştir. Zira söz konusu sürecin Türkiye’de birçok alanda gündemde kendisine oldukça önemli bir yer bulduğu, eleştirildiği ve önemli ölçüde tartışıldığı dile getirilmiştir. Tüm bunların yanı sıra bu süreçlerin Türkiye’deki elitleri de kayda değer bir biçimde meşgul ettiğinin altı çizilmiştir.

Bu bağlamda dış politika analiz süreçlerini anlamlandırabilmek ve daha efektif bir biçimde anlayabilmek adına temel olarak karar verme süreçlerinde aktif bir rol oynayan bürokratların, liderlerin, dış politika yapımcıların ve siyasilere, yani karar vericilerin söylemlerinin dikkate alınması gerektiğinin önemli olduğu aktarılmıştır. Nitekim bu söylemlerin de demeç, beyanat ve konuşmalardan oluşabileceği öne sürülmüştür.

Ardından makale, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasındaki sorunları ve önceliklerine değinerek devam etmiştir. Bu noktada Ankara'nın, yeniden şekillenen küresel sistemde Batılı müttefikleriyle kurmuş olduğu ilişkilerinden ve kendisinin Batı ittifakı içerisindeki yerini sağlamlaştırılmaya çalışıldığından bahsedilmiştir. Bu durumun da Gümrük Birliği'ne (GB) üyelik süreci, ABD, Batı Avrupa Birliği (BAB) ve Avrupa Topluluğu (AT) ile olan ilişkiler bağlamında ilerlediğine dikkat çekilerek Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ile olan ilişkiler analiz edilmiştir.

Bu kapsamda Türkiye'nin Batı'yla ilişkileri üç farklı dönemde incelenmiştir. Bunlardan ilki yukarıda da belirtilen Soğuk Savaş sonrası dönemdir. Bir diğeri ise 2000-2010 arası dönemdir. Son dönem ise 2010 ile 2019 seneleri arasındaki dönemdir. 2000 ile 2010 arası dönemde ilk olarak Avrupa Birliği Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) çerçevesinde atılan adımlara değinilmiştir. Nitekim Berlin Artı mutabakatı ve NATO-AB ilişkileri ön plana çıkarılmıştır. NATO-AB ilişkilerinde aynı zamanda Avrupa Güvenlik Savunma Politikası'nın (AGSP) yeri tartışılmıştır.

2010-2019 arası dönemde ise ABD ve AB'ye yönelik olarak Ankara'nın söyleminin sertleştiği belirtilmiştir. Aynı zamanda bahse konu olan bu dönemde kurumsal ilişkilerden ziyade liderler düzeyinde ilişkilerin geliştirildiği ve Türkiye'de yaşanan Gezi Protestoları'nın, Ankara'nın Brüksel ve Washington ile kurduğu ilişkilere olumsuz tesir ettiği dile getirilmiştir. Sonuç olarak Ankara'nın Batıyla olan ilişkilerinin dönem dönem sertleştiği dönem dönem ise yumuşadığı sonucuna varılmış ve Ankara için AB üyelik sürecinin hâlâ stratejik bir hedef olarak varlığını koruduğu dile getirilmiştir.

Daha sonrasında Hasibe Özdal'ın yazdığı “İnşacılık Perspektifinden Rus Dış Politikasında Gürcistan Savaşı” adlı makale Dış Politika Analizi ile uluslararası ilişkiler arasında özgün bir bağlantı olduğu fikrini ortaya koymuştur. Makale ilk olarak Rus dış politikasında kimlik algısını incelemektedir. Bu bağlamda Moskova'nın güçlü bir başkanlık sistemine sahip olduğu, dolayısıyla da hem dış politikada hem de güvenlik noktasında ana ve birincil yetkilinin devlet başkanı olan kişi olduğu söylenmiştir.

Makale devam eden kısımlarda Gürcistan Savaşı sırasında Rus dış politikasını incelemeye almıştır. Bu noktada Güney Osetya ve Tiflis yönetimi arasındaki sorunlu ilişkiye değinilmiş ve bu sorunların Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dönemine dek geri götürülebileceği belirtilmiştir. Bu kapsamda Gürcistan Savaşı'nın, SSCB'nin dağılmasının ardından Rusya'nın doğrudan dahil olduğu ve kendi ordusunu kullandığı ilk savaş olmasından dolayı kayda değer olduğuna dikkat çekilmiştir. Son olarak ise makale, inşacılık perspektifi üzerinden incelendiğinde Vladimir Putin başkanlığında Rus dış politikasına yön veren temel etmenler olarak kimlik ve ulusal çıkar algısının, Moskova'nın diğer aktörlerle olan ilişkileri ve küresel gelişmeler çerçevesinde şekillendiği sonucuna varmıştır.

Ardından Burcu Özdemir Sarıgil tarafından ele alınan “Kadınlar Dış Politikanın Neresinde? Dış Politikanın ‘Görünmez’ Öznesi Olarak Kadınlar” başlıklı makalede ilk olarak 1980'li ve 1990'lı yıllarda hem toplumsal cinsiyet konularının hem de feminizmin uluslararası ilişkilerde ön plana çıkmaya başladığı belirtilmiştir. Aynı zamanda bu dönemin, Soğuk Savaş'ın bitişine denk geldiği ve söz konusu süreçte uluslararası ilişkiler disiplininin halihazırda temel olarak varsayılan teorilerinin, yaklaşımlarının ve kavramlarının sorgulanmaya başladığı dile getirilmiştir. Nitekim bu dönem uluslararası ilişkiler için tarihî bir dönemeç olarak adlandırılmıştır.

Ardından makale, erken modern dönemde diplomasi ve saray kadınları konusunu incelemeye almıştır. Bahse konu olan dönemde incelenen birinci kaynaklardan yola çıkarak makale, kadınların Avrupa diplomasisinde ve

istihbarat görevlerinde az da olsa kendilerine yer bulabildiklerini belirtmiştir. İlerleyen kısımda modern dışişleri bakanlıklarının dışındaki kadınlar ve diplomatik eşler, insan hakları ve barış aktivistleri başlığı altında Amerikan ve Fransız Devrimleri, Aydınlanma hareketi 1815 ile 1914 yılları arasındaki Avrupa Uyum Sistemi gibi gelişmeler ile hem diplomasinin hem de uluslararası ilişkilerin yeni bir boyut kazandığı ileri sürülmüştür. Bu bağlamda söz konusu gelişmelerin ardından ulus devletlerin ortaya çıktığı ve söz konusu ulus devletlerin merkezileştiği söylenmiştir.

Daha sonrasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) 1325 no'lu kararı ile toplumsal cinsiyet eşitliği ile toplumsal huzur, güven ve barış arasında doğrudan bir bağlantı kurulduğu ve bunun da uluslararası ilişkiler yazınında kadının yeri için oldukça önemli bir yere sahip olduğu dile getirilmiştir. Makale son olarak erkeklerin en çok egemen oldukları politika alanlarından biri olan dış politika ve diplomasi kapsamında dahi kadınların çok eski dönemlerden beri önemli bir yere sahip olduğunun altını çizmiştir.

Kitabın Nefise Ela Gökalp Aras'ın yazdığı "Uluslararası İlişkiler Disiplininde Dış Politika ve Göç" adlı onuncu makalesinde ilk olarak göçün tanımı ile başlanmıştır. Göçün, kişilerin ya da toplulukların tamamen veya kısmi süreyle yer değiştirmesi olduğu söylenmiştir. Ardından uluslararası göç kavramı tanımlanmıştır. Uluslararası göçün, bireylerin kalıcı veya geçici olarak başka bir ülkeye yerleşme amacıyla ikametlerinin bulunduğu ülkeleri terk etmeleri ve uluslararası bir sınırı geçmeleri olarak tanımlanmıştır.

Nitekim göç olgusunun 1980'li yıllara kadar uluslararası ilişkiler içerisinde kendisine önemli bir yer edinemediği ve bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı'nın ardından mültecilik ile birlikte göç kavramının da görünür bir hale geldiği dile getirilmiştir. Dahası dış politika ile göçün paralel bir biçimde incelendiği çalışmaların temel olarak 11 Eylül'ün ardından hız kazandığı ve bu duruma da bahse konu olan tarihten sonra artan güvenikleştirme etkisinin sebebiyet vermiş olduğu dile getirilmiştir.

İlerleyen kısımda göç olgusu realizm, neo-realizm, liberalizm, reflektivizm ve inşacılık çerçevesinde incelenmiştir. Ardından egemenlik, güvenlik ve sınır yönetimi gibi dış politika kavramlarının göç olgusuna bakışına dikkat çekilmiştir. Makale son olarak bireysel kimlikler, grup kimlikleri, güvenlik, devletlerin sınırlarının anlamları, yapıları ve devlet egemenliği gibi çeşitli kavramların uluslararası göç sebebiyle yeni bir kapsam kazandığını söylemiştir.

Filiz Çoban Oran'ın kaleme aldığı "Türkiye-ABD İlişkilerinde Din ve Dış Politika İlişkisi: Rahip Brunson Krizi" başlıklı son makale ise ABD ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, Türk dış politika yapım sürecinde oldukça ağırlıklı bir biçimde kendisine yer bulduğu öne sürülmüştür. Aynı zamanda bahse konu yer alışı içerisinde genel olarak ikili ilişkilerin tarihî süreçlerinin incelendiği ve bu kapsamda NATO'nun da Ankara-Washington ilişkilerinde önemli bir aktör olduğu dile getirilmiştir.

Ardından Soğuk Savaş döneminde ana akım realist anlatının Türkiye'yi temel olarak Batı perspektifinde konumlandığı ve Batı bloğunun önemli bir müttefiki olarak gördüğü söylenmiştir. Makale, ABD-Türkiye ilişkileri noktasında hem kültür hem de kimlik üzerine hayata geçirilen çalışmalar için sosyal inşacı ve post yapısalcı yaklaşımların temeldeki teorik ve analitik kavramsal perspektifi oluşturduğunu öne sürmüştür. Makale din olgusunun dış politika kararlarına olan etkisini Rahip Brunson krizi üzerinden ele almıştır. Bu bağlamda ilk olarak uluslararası ilişkilerde din faktörü incelenmiş ve sosyal bilimlerde din faktörünün arka planda kalmasının temel olarak aydınlanma ile başladığı ve daha sonrasında Karl Marx, Max Weber ve Emile Durkheim'im çalışmalarıyla bu olgunun güçlendiği belirtilmiştir. Daha sonrasında son zamanlarda küresel siyaset üzerinde en çok etkiye sahip faktörlerden birinin din olmasına rağmen din faktörünün akademik yazınlar üzerinde oldukça kısıtlı bir yere sahip olduğu dile getirilmiştir.

Uluslararası ilişkiler içerisindeki geleneksel yaklaşımlar içerisinde din faktörünün bir yerinin bulunmadığı çünkü realist paradigmanın devletleri rasyonel birer aktör kabul ettiği, liberal anlatıda da din olgusunun kayda

değer bir yer kaplamadığı argümanı öne sürülmüştür. Ardından Kopenhag Okulu'na göre güvenliğin politikalar, aktör ve tehdit olmak üzere üç unsurunun bulunduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda Türkiye ve ABD'nin güvenlikleştirme yaklaşımlarına dikkat çekilmiş ve bahse konu olan iki aktör arasında vuku bulmuş olan Rahip Brunson krizinin detaylarına yer verilmiştir. Nihayetinde Donald Trump'ın Rahip Brunson'un tutukluluğunu Amerikan Kimliği ve Din olguları üzerinden güvenlikleştirdiği ve söz konusu tutukluluğu bu olgulara bir tehdit olarak sunduğu, tüm bu nedenlerle de Ankara-Washington ilişkilerinin çalkantılı bir yöne girdiği çıkarımı yapılmıştır.

Kavramlar dizini adlı son makalede, kitap boyunca kullanılan kavramların geçtikleri sayfalar sunulmuştur.

3. Sonuç

Bezen Balamir Coşkun ve İnan Rüma tarafından derlenen “Dış Politika Analizi Konu, Kuram, Yöntem” isimli kitabın, içerisindeki farklı teorik perspektifleri ve olayları dış politika konsepti üzerinden inceleyen makaleleri ile Türkiye'deki dış politika çalışmaları açısından literatüre önemli bir katkı sunduğu, dış politika çalışmaları için kayda değer ölçüde bir kaynak zenginliği yarattığı söylenebilir. Kitaptan genel olarak dış politika analistlerinin, dış politikada aktif olarak görev alanların, uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi doktorları ile öğrencilerinin faydalanabileceği söylenebilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Zeki Talustan Gülten tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

Coşkun, B. B. ve Rüma, İ. (2022). *Dış Politika Analizi: Konu, Kuram, Yöntem*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

